

Мацюсеві пригоди (Пригоди короля Мацюся)

Януш Корчак

Частина перша. Король-реформатор

Розділ перший

Було це так...

Лікар сказав, що коли король за три дні не видужає, то буде надзвичайно погано. Лікар саме так і сказав:

— Король тяжко хворий, і, якщо за три дні не видужає, буде кепсько.

Усі страшенно засмутились, а старший міністр надів окуляри й запитав:

— То що ж станеться, коли король не видужає?

Лікар не хотів сказати напевно, але всі зрозуміли, що король помре. Старший міністр дуже засмутився й скликав усіх міністрів на нараду. Зібралися міністри у великому залі, посідали в зручних кріслах за довгим столом. Перед кожним лежав на столі аркуш паперу й два олівці: один — звичайний, а другий — з одного кінця синій, з другого червоний. Перед старшим міністром стояв ще й дзвіночок. Двері міністри замкнули на ключ, щоб ніхто їм не заважав, засвітили електричні лампи і — ні пари з вуст. Потім старший міністр задзвонив дзвіночком і сказав:

— Тепер будемо радитися, що робити. Король хворий і не може правити.

— Я гадаю,— сказав військовий міністр,— що треба покликати лікаря. Хай скаже напевно, чи можна короля вилікувати, чи ні.

Військового міністра надзвичайно боялися всі інші міністри — він завжди носив шаблю й револьвер, тому його слухалися.

— Гаразд, покличемо лікаря,— згодилися міністри.

Негайно ж послали по лікаря, але той не міг прийти, бо саме ставив королю двадцять чотири банки.

— Нічого не вдієш, треба чекати,— мовив старший міністр,— а тим часом скажіть, що ми робитимемо, коли король помре.

— Я знаю,— сказав міністр юстиції.— Згідно з законом після смерті короля на трон вступає й править країною його старший син. Тому його й називають престолонаступником. Якщо король помре, трон посяде його старший син.

— Але в короля лише один син.

— А більше й не треба.

— Ну, так, але син короля — це маленький Мацюсь. Як же він може бути королем? Мацюсь ще не вмів навіть писати.

— Нічого не вдієш,— відповів міністр юстиції.— У нашій державі такого ще не було, проте в Іспанії, в Бельгії та в інших країнах траплялося, що король помирав і залишав маленького сина. І оте мале дитя мусило бути королем.

— Справді,— сказав міністр зв'язку,— я навіть бачив поштові марки з фотографією такого маленького короля.

— Але, шановні панове,— вихопився міністр освіти,— це ж неможливо, щоб король не вмів ні писати, ні рахувати, щоб він не знав ні географії, ні граматики.

— Я теж так думаю,— сказав міністр фінансів.— Як же король робитиме підрахунки й даватиме розпорядження, скільки треба надрукувати нових грошей, коли він не знає таблиці множення?

— Найгірше, любі панове,— сказав військовий міністр,— що такого маленького короля ніхто не боятиметься. Як він дасть раду солдатам та генералам?

— Я вважаю,— сказав міністр внутрішніх справ,— що такого маленького короля не тільки солдати, а й взагалі ніхто не боятиметься. У нас не припинятимуться страйки та бунти. Я ні за що не ручуся, коли Мацюся зробите королем.

— Я не знаю, що буде,— сказав червоний від злості міністр юстиції.— Знаю одне: закон вимагає, щоб після смерті короля трон посів його син.

— Але ж Мацюсь надто малий! — крикнули міністри хором.

І, мабуть, виникла б страшенна сварка, якби саме тоді не відчинилися двері й до залу не зайшов іноземний посол.

Може здатися дивним, що іноземний посол з'явився на нараду міністрів, коли двері були замкнені на ключ. Проте маю сказати, що коли ходили кликати лікаря, то забули замкнути двері. Дехто навіть говорив потім, що це була зрада: міністр юстиції навмисне залишив двері відімкнутими, бо знав, що має прийти посол.

— Доброго вечора! — привітався посол.— Я прийшов від імені мого короля й вимагаю, щоб королем став Мацюсь Перший. Якщо ви не згодні, буде війна.

Прем'єр-міністр (старший міністр) дуже злякався, але вдав, що це його не турбує. Він написав на аркуші паперу синім олівцем: "Гаразд, хай буде війна" — і подав цей папірець іноземному послові.

Той узяв аркушик, уклонився й сказав:

— Чудово, я напишу про це моєму урядові.

Саме тоді до залу зайшов лікар, і всі міністри почали його просити, щоб він урятував короля, бо може бути війна й нещастя, коли король помре.

— Я вже дав королю всі ліки, які знаю. Поставив банки і більше нічим не можу зарадити. Але варто покликати ще інших лікарів.

Міністри прислухалися до цієї поради й надумали запросити славетних лікарів рятувати короля. Вони вислали по них усі королівські автомобілі, а самі тим часом попросили у королівського кухаря вечеряти, бо були дуже голодні. Адже не знали вони, що нарада триватиме так довго, і тому не пообідали вдома.

Кухар подав срібні тарілки, налив у пляшки найкращого вина,— він хотів лишитися при дворі й після смерті старого короля.

Отож міністри їдять собі та п'ють, навіть стало їм весело, а в залі тим часом зібралися лікарі.

— Я гадаю,— мовив старий лікар з бородою,— що королеві слід зробити операцію.

— А я думаю,— сказав другий лікар,— що королеві варто покласти гарячий компрес і полоскати горло.

— І пити порошки,— додав славетний професор.

— Мабуть, краще краплі,— вихопився четвертий лікар.

Кожний лікар мав при собі товсту книгу й показував колегам, що в його книжці зазначені зовсім інакші ліки проти такої хвороби.

Уже було пізно, і міністрам страшенно хотілося спати, але вони мали чекати, що скажуть лікарі.

І такий нечуваний гамір зчинився у королівському палаці, що маленький престолонаступник, син короля Мацюсь, уже двічі прокидався.

"Треба глянути, що там таке",— подумав Мацюсь. Він устав з ліжка, хутенько одягнувся й вийшов у коридор.

Мацюсь затримався перед дверима їдальні, але не для того, щоб підслуховувати,— просто в королівському палаці клямки на дверях були так високо, що маленький Мацюсь не міг сам відчинити двері.

— Добре вино в короля! — кричав міністр фінансів.— Вип'ємо ще, панове! Якщо Мацюсь стане королем, воно все одно йому не потрібне, бо дітям не можна пити вина.

— І сигари не можна дітям курити. Давайте візьмемо трохи сигар собі додому! — голосно кричав міністр торгівлі.

— А як буде війна, мої любі, ручуся вам, що від цього палацу нічого не лишиться. Адже Мацюсь не захистить нас.

Міністри почали сміятися й кричати:

— Випиймо за здоров'я нашого оборонця, великого короля Мацюся Першого!

Мацюсь не дуже розумів, про що вони говорили, хоч знав, що татусь хворіє і міністри часто збираються на наради. Але чому глузують з нього, Мацюся, чого називають його королем і що це за війна має бути — цього він ніяк не міг збагнути. Ще сонний і трохи наляканий, пішов Мацюсь далі коридором і через двері до залу засідань почув іншу розмову:

— А я вам кажу, що король помре. Можете давати порошки й інші ліки — все одно нічого не допоможе.

— Головою ручуся, що король не протягне й тижня...

Мацюсь не слухав більше. Прожогом кинувся він через коридор, через два великі королівські покої і захеканий вбіг до батькової спальні.

Король лежав на ліжку страшенно блідий і тяжко дихав. А біля нього сидів той самий лікар, який і Мацюся лікував, коли Мацюсь нездужав.

— Тату, татусю! — скрикнув плачучи Мацюсь.— Я не хочу, щоб ти помер!

Король розплющив очі й сумно глянув на сина.

— І я не хочу вмирати,— сказав король тихо.— Не хочу тебе, синку, самого лишати на світі.

Лікар посадовив Мацюся собі на коліна — більше вони вже ні про що не говорили.

А Мацюсь пригадав, що одного разу він уже сидів отак біля ліжка. Тоді батько

держав його на колінах, а на ліжку лежала матуся, така ж бліда і так само важко дихала.

"Тато вмере, як і матуся вмерла",— подумав Мацюсь.

І страшний сум здавив йому груди, а разом з тим гнів і образа на міністрів, які зараз там глузують з нього, Мацюся, і з смерті його татка.

"Ось я їм оддячу, як стану королем!" — подумав Мацюсь.

Розділ другий

Похорон короля відбувся дуже пишно. Ліхтарі були загорнуті в чорний креп. Дзвонили всі дзвони. Оркестр грав похоронний марш. Їхали гармати, йшло військо. Спеціальні поїзди навезли повнісінько квітів з теплих країн. Усі були страшенно засмучені. А газети писали, що весь народ оплакує улюбленого короля.

Мацюсь сидів сумний у своїй кімнаті, бо хоч вія і мав стати королем, однак утратив батька й тепер у нього не лишилося нікого в усьому світі. Він згадував свою матір; це вона кликала його Мацюсем. Хоч мама його називалася королевою, проте зовсім не була гордовитою. Вона гралася з ним, складала кубики, розповідала казки, показувала в книжках малюнки. З батьком Мацюсь бачився зрідка, бо король часто виїздив до війська чи в гості, приймав різних королів або засідав на нарадах. Проте й король, бувало, вибирав для Мацюся вільну хвилинку: пограється з ним у кеглі, вирушить на прогулянку в довгі алеї королівського саду — сам на коні, а Мацюсь верхи на поні. А тепер що буде? Завжди цей нудний іноземний вихователь, з таким виразом обличчя, наче він щойно випив склянку міцного оцту. І взагалі, чи приємно бути королем? Певно, що ні. Якби справді була війна, то можна було б принаймні битися. Але що королю робити в мирний час?

Сумно ставало Мацюсеві й тоді, коли він сидів самотній у своїй кімнаті, й тоді, коли через ґрати королівського саду дивився на веселі забави дітей королівської служби. Він бачив, як семеро хлопчаків гралися в солдатів. І завжди вів їх в атаку, муштрував і командував ними невисокий, дуже веселий хлопчисько на ім'я Фелек. Так його звали приятелі.

Багато разів Мацюсь хотів покликати Фелека і хоча б через ґрати трохи поговорити з ним, але не був певний, чи це можна й зручно робити, та й не знав, що сказати й як розпочати ту розмову.

Тим часом по всіх вулицях було розклеєно величезні об'яви про те, що Мацюсь став королем, що він вітає своїх підданих, що міністри лишаються ті ж самі й допомагатимуть молодому королеві в його роботі. В усіх магазинах були виставлені фотографії Мацюся. Мацюсь верхи на поні. Мацюсь у матроському вбранні. Мацюсь у військовому мундирі. Мацюсь під час огляду військ. У кінотеатрах теж показували Мацюся. В усіх ілюстрованих журналах, вітчизняних і закордонних — скрізь був Мацюсь.

І треба сказати відверто: любили Мацюся всі. Дорослі жаліли, що такий малюк втратив батьків. Хлопці раділи, що знайшовся серед них хоч один, якого всі мусять слухатися, перед яким навіть генерали повинні стояти струнко, а солдати — брати "на

караул". Дівчаткам просто подобався маленький король на зграбному коникові. Та найбільше любили Мацюся сироти.

Коли ще була жива королева, вона завжди на свято посилала в будинки сиріт цукерки. Після її смерті король наказав, щоб цукерки й надалі туди надсилали. І хоч Мацюсь про це не знав, від його імені давно вже надходили сиротам солодоші та іграшки.

Десь через півроку після того, як Мацюсь вступив на трон, стався один випадок, який приніс йому велику популярність. Тобто всі про нього говорили, але не тому, що він був королем, а тому, що зробив усім велику приємність.

Отож розкажу, як це трапилось.

Мацюсь через свого лікаря домігся дозволу прогулюватися по місту пішки. Але це ще не все. Він довго надокучав лікареві, щоб той хоч раз на тиждень одводив його до міського саду, де граються всі діти:

— Я знаю, що в королівському саду гарно, але одному навіть у найгарнішому місці нудно.

Нарешті лікар пообіцяв звернутися через дворецького до палацового управління, щоб опікун короля на нараді міністрів взяв для короля Мацюся дозвіл на три таких прогулянки.

Може здатися дивним, що королеві так важко вибратись на звичайнісіньку прогулянку. Додам лише, що дворецький тільки тому погодився клопотати, що лікар нещодавно вилікував його від отруєння несвіжою рибою. А палацове управління вже давненько домагалось грошей на будівництво стайні, якою мав користуватися й королівський опікун. Міністр внутрішніх справ погодився лише на зло міністрові фінансів. Адже за кожну королівську прогулянку поліції давали три тисячі дукатів, а санітарному управлінню — бочку одеколону й тисячу дукатів золотом. Перед кожною такою прогулянкою двісті чоловіків і сто жінок дбайливо прибирали сад. Підмітали доріжки, фарбували лавки, поливали алеї одеколоном і витирали пил з дерев та листочків. Лікарі доглядали, щоб було чисто, щоб ніде не куріло, бо бруд і курява шкідливі для здоров'я. А поліція пильнувала, щоб під час прогулянок у саду не з'явилися хулігани, які штовхаються, кидаються камінням, б'ються й страшенно галасують.

Король Мацюсь розважався чудово. Одягнений він був просто, й ніхто не міг пізнати його. Нікому навіть на думку, не спадало, що король може прогулюватися у звичайнісінькому саду. Мацюсь двічі обійшов сад і попросив дозволу сісти на лавку біля майданчика, де гралися діти. Та тільки він сів, як до нього підійшла дівчинка й спитала:

— Чи не бажаєте ви погратися з нами в коло?

Вона взяла Мацюся за руку — і гра почалася.

Дівчатка співали різних пісень і кружляли в колі. А потім, коли збиралися почати нову гру, перша дівчинка запитала у Мацюся:

— У вас є сестричка?

— Ні, нема.

— А хто ваш тато?

— Мій татусь помер, він був королем.

Дівчинка, мабуть, подумала, що Мацюсь жартує, бо засміялася й сказала:

— Якби мій татко був королем, він купив би мені ляльку, величезну, аж до стелі.

Король Мацюсь узнав, що батько дівчинки служить капітаном пожежної охорони, що зветься вона Іренкою і дуже любить пожежників, які часом катають її на коні.

Мацюсь охоче зостався б у саду й далі, та мав дозвіл гуляти тільки до четвертої години двадцяти хвилин сорока трьох секунд.

Нетерпляче ждав Мацюсь наступної прогулянки, але саме тоді пішов дощ, і дорослі побоювалися за його здоров'я.

А іншого разу сталося таке. Мацюсь знову грався в коло з дівчатками, аж тут до них підійшло кілька хлопчаків і один вигукнув:

— Дивіться — хлопець грається з дівчатами! — і хлопчиська почали сміятися.

Король Мацюсь помітив, що й справді лише він грається в коло.

— Ходи краще з нами гратися,— сказав перший хлопець.

Мацюсь пильно глянув на нього. О, та це ж Фелек, той Фелек, з яким Мацюсь так давно хотів познайомитись. Фелек теж пильно подивився на Мацюся й закричав на весь голос:

— Гляньте, який він схожий на короля Мацюся!

Мацюсеві стало страшенно соромно, коли всі почали дивитися на нього, і він хотів якнайшвидше втекти до ад'ютанта, який теж, щоб його не пізнали, був одягнений у звичайний костюм. Та чи то кваплячись, чи соромлячись, Мацюсь упав і здер коліно.

На засіданні ради міністрів було ухвалено заборонити королю ходити в сад. Зрозуміло, треба виконувати всі королеві забаганки, але ходити в звичайний сад йому не можна. Там граються невиховані діти, які чіплялися до Мацюся й сміялися з нього, а рада міністрів не може дозволити, щоб з короля сміялися, бо це не личить королівській честі.

Страшенно засмутився Мацюсь і довго думав про дві свої веселі прогулянки до звичайного саду, поки раптом не згадав про Іренчину мрію. "Вона хоче мати ляльку, велику аж до стелі". Ця думка не давала йому спокою. "Я — король, отже, маю право наказувати. А тим часом я повинен чомусь усіх слухатись. Вчуса читати й писати, як і всі інші діти. Мушу мити вуха, шию й чистити зуби так само, як і вони. Таблиця множення однакова й для королів, і для інших. То навіщо ж мені бути королем?" Обурився Мацюсь і під час аудієнції зажадав дуже голосно від старшого міністра купити найбільшу ляльку, яка тільки є на світі, й надіслати Іренці.

— Ваша королівська величність, звольте зважити...— почав був старший міністр.

Мацюсь одразу догадався, як буде далі: цей нестерпний чоловік довго говоритиме щось незрозуміле, і, зрештою, з лялькою нічого не вийде. І Мацюсь пригадав, як одного разу цей же міністр так само почав щось пояснювати його батькові. Тоді батько-король тупнув ногою й сказав: "Я вимагаю цього беззаперечно!"

Отож і Мацюсь так само тупнув ногою й дуже голосно сказав:

— Пане міністр, знай, що я вимагаю цього беззаперечно!

Старший міністр здивовано глянув на Мацюся, потім записав щось у блокнот і буркнув:

— Я подам вимогу вашої величності на розгляд ради міністрів.

Що говорилося на засіданні ради міністрів, невідомо, бо нарада відбулася при замкнених дверях. Ухвалено, проте, купити ляльку, і міністр торгівлі два дні бігав по магазинах і оглядав найбільші ляльки. Але такої великої ніде не було. Тоді міністр торгівлі викликав на нараду всіх промисловців, і один фабрикант зголосився за великі гроші зробити за чотири тижні таку ляльку на своїй фабриці. А коли лялька була готова, він виставив її у вікні свого магазину з написом: "Постачальник двору його королівської величності виготовив цю ляльку для Іренки, дочки капітана пожежної охорони".

Газети негайно вмістили фотографію пожежної команди під час гасіння пожежі, фотографію Іренки й ляльки. Почали подекувати, ніби король Мацюсь дуже любить дивитися на пожежу й на виїзди пожежної команди. Хтось написав до газети листа, що ладен спалити свій дім, коли коханий король Мацюсь так любить пожежі. Багато дівчаток повідомило в листах до короля Мацюся, що теж хотіли б мати такі ляльки. Однак секретар двору не читав Мацюсеві тих листів, бо йому суворо заборонив це робити розгніваний старший міністр.

Перед магазином протягом трьох днів юрмилися люди, оглядаючи королівський дарунок, і лише на четвертий день за розпорядженням префекта поліції ляльку зняли з вітрини, щоб натовп на вулиці не перешкоджав їздити трамваям та автомобілям.

Довго після того говорили в місті про ляльку й про Мацюся, який послав Іренці такий чудовий подарунок.

Розділ третій

Мацюсь уставав о сьомій годині ранку, сам умивався й одягався, сам чистив взуття й стелився. Такий звичай завів ще прадід Мацюся, хоробрий король Павло Переможець. Після ранкового туалету Мацюсь випивав чарочку риб'ячого жиру й починав сніданок, який міг тривати не більше шістнадцяти хвилин тридцяти п'яти секунд. Так-бо снідав великий дід Мацюся, лагідний король Юліуш Доброзичливий. Потому Мацюсь йшов до тронного залу, де було дуже холодно, і приймав міністрів. У тронному залі не було грубки, бо прабабуся короля Мацюся, мудра Анна Побожна, коли ще була маленька, мало не вчаділа, і на відзнаку її щасливого врятування було ухвалено ввести до палацового церемоніалу положення, за яким заборонялося на п'ятсот років мати в тронному залі грубу.

Сидів Мацюсь на троні й цокотів зубами від холоду, а міністри розповідали йому про події в усій державі. Це було дуже неприємно, бо чомусь звістки надходили тільки невеселі.

Міністр іноземних справ повідомляв, хто сердиться й хто хоче дружити з їхнього державою, а Мацюсь майже нічого з цього не розумів.

Військовий міністр перелічував, скільки фортець зруйновано, скільки гармат

зіпсовано так, що з них зовсім не можна стріляти, і скільки солдатів хворіє.

Міністр шляхів сполучення доводив, що треба купити нові паровози.

Міністр освіти скаржився, що діти погано вчаться, спізнюються до школи, що хлопчачи потай курять і викидають аркуші з зошитів. Дівчатка ображаються й сваряться, хлопчачи б'ються, кидаються камінням і вибивають шибки.

А міністр фінансів усе сердився й одно казав, що немає грошей, що він не хоче купляти ні нових гармат, ані машин, бо все це страшенно дорого коштує.

Потім Мацюсь ішов у парк і цілу годину міг бігати й гратися. Та одному йому було не дуже весело. Тому він досить охоче брався до уроків. Учився Мацюсь добре, він знав, що без науки важко бути королем. Швидко навчився він підписувати своє ім'я з дуже довгою карлючкою. Крім того, Мацюсь мусив учити французьку й інші мови, щоб мати можливість розмовляти з іноземними королями, коли поїде до них з візитом. Мацюсь вчився б ще охочіше й краще, якби міг ставити різні питання, що спадали йому на думку.

Довгий час розмірковував Мацюсь над тим, чи можна винайти таке збільшувальне скло, яке б на великій віддалі запалювало порох. Коли б Мацюсь винайшов таке скло, то оголосив би війну всім королям і напередодні битви висадив би в повітря всі ворожі порохові склади. І виграв би війну, бо тільки в нього лишився б порох. Отоді він зразу став би великим королем, хоч зараз дуже маленький. Та вчитель, на жаль, лише знизав плечима, почувши про це, скривився й нічого йому не відповів.

Іншого разу Мацюсь запитав, чи не можна зробити так, щоб батько, вмираючи, передавав синові свій розум. Його батько Стефан Розумний був дуже мудрий. Однак Мацюсь, хоч і сидить на тому ж троні й носить ту ж саму корону, мусить від самісінького початку вчити всі науки і навіть не певен, чи коли-небудь знатиме стільки, скільки знав його батько. А так Мацюсь разом з короною й тронем успадкував би й хоробрість від прадіда Павла Переможця, й знання від батька.

Але й це питання вчитель зустрів неприхильно.

Довго, дуже довго думав Мацюсь, чи не можна де-небудь узяти шапку-невидимку. Як би це було добре: надіне Мацюсь таку шапку, зможе скрізь ходити, й ніхто його не побачить. Він сказав би, що в нього болить голова, йому дозволили б удень лежати в ліжку, і він виспався б досхочу. А вночі надів шапку-невидимку і гайда в місто — ходи собі по столиці, оглядай вітрини магазинів, відвідує театри...

Лише раз був Мацюсь у театрі, на парадній виставі, ще за життя тата й мами. Нічого, звісно, він не пам'ятає, бо був тоді дуже маленький, проте Мацюсь знає, що видовище його зачарувало.

Якби в Мацюся була шапка-невидимка, він вийшов би з парку на королівський двір і познайомився б з Фелеком. І в палаці зміг би всюди ходити, подивився б на кухню, як готується їжа, пішов би в стайню до коней, заглянув би в усі приміщення, куди зараз йому ходити заборонено.

Може здатися дивним, що королю так багато всього заборонено. Але маю вам сказати, що при королівських дворах дуже суворий етикет. Етикет — це означає, що

так завжди поводитися королі, і новому королю не можна робити інакше. Як би він тільки захотів зробити щось інше, то втратив би честь і всі перестали б його боятися й поважати. Адже це означало б, що він не шанує свого великого батька-короля, діда чи прадіда-короля. Коли король хоче зробити щось інакше, то повинен запитати в церемоніймейстра, який стежить за етикетом двору й знає, що в таких випадках робили королі.

Іноді король може дещо змінити, але тоді відбуваються тривалі наради, як це було з дозволом на Мацюсеві прогулянки. А кому приємно про щось просити й потім довго чекати на відповідь?

Король Мацюсь був у гіршому становищі, ніж інші королі. Адже етикет склали для дорослих королів, а Мацюсь ще дитина. Звісно, етикет довелося дещо змінити. Приміром, замість смачного вина Мацюсь мусив пити дві чарочки риб'ячого жиру, який йому зовсім не смакував. А замість того, щоб читати газети, він переглядав лише картинки, бо читав ще не дуже добре.

Все було б інакше, якби Мацюсь мав розум батька-короля й чарівну шапку-невидимку. Тоді він справді був би королем. А так він часто думав, чи не краще йому було народитися звичайним хлопчаком, ходити до школи, виривати сторінки з зошитів і кидатися камінням.

Якось Мацюсеві спало на думку, що коли він навчиться писати, то напише листа Фелекові, і, можливо, Фелек йому відповість,— то й вийде так, буцімто вони розмовляли.

Відтоді король Мацюсь взявся до справи серйозно. Цілими днями він писав — переписував із книжок оповідання й вірші. І якби йому дозволили, він не ходив би навіть у королівський сад, а все писав би й писав, з ранку до вечора. Та не міг Мацюсь цього зробити, бо придворний етикет і церемоніал вимагали, щоб король прямо з тронного залу виходив у сад. Адже двадцятєро лакеїв уже стояли напоготові, щоб відчинити йому двері. Коли б Мацюсь не вийшов у сад, ті двадцятєро лакеїв не мали б ніякої роботи, і їм було б дуже нудно.

Можливо, хтось скаже, що це не робота відчиняти двері. Так скаже той, хто не знає придворного етикету. Я ж маю пояснити, що в тих лакеїв було небагато вільного часу. Кожний з них щоранку приймав холодну ванну, потім перукар їх зачісував, голив їм вуса й бороди; одяг кожного мав бути чистим, щоб ніде не знайшлося й порошинки, бо коли триста років тому за короля Генріха Швидкого на королівський скіпетр якось перескочила з одного лакея блоха, то бідоласі кат відрубав голову, а дворецький ледве уникнув смерті. Відтоді окремий наглядач перевіряв чистоту лакеїв, які, дбайливо вмиті й одягнені, з одинадцятї години сім хвилин стояли в коридорі й чекали до першої години сімнадцять хвилин, щоб їх оглянув сам церемоніймейстер. А тут гав ловити не можна, бо за незастебнутий гудзик дають шість років ув'язнення, за погану зачіску — чотири роки каторжних робіт, за незграбний уклін — два місяці ув'язнення на хлібі й на воді.

Про все це Мацюсь уже трохи знав, тому йому навіть не спадало на думку не вийти

у парк; а втім, хто знає, може, й траплявся колись в історії такий випадок, що якийсь король зовсім не виходив у сад, і можна було б дозволити й Мацюсеві чинити так само. Але тоді йому ні до чого уміння писати, бо як же без саду він передав би Фелекові свого листа?

Мацюсь був здібний, і сила волі в нього була велика. Він сказав:

— Через місяць я напишу Фелекові першого листа.

І, незважаючи ні на що, він так старанно вчився, що за місяць лист до Фелека був складений без сторонньої допомоги.

"Любий Фелеку,— писав Мацюсь.— Я вже давно дивлюся, як ви весело граєтесь у дворі. Я теж хотів би гратися з вами. Але я король і тому не можу. Ти мені дуже подобаєшся. Напиши, хто Ти, бо я хочу з Тобою познайомитись. Якщо Твій батько військовий, то, може, Тобі дозволять іноді приходити в королівський сад.

М а ц ю с ь — к о р о л ь".

Серце в Мацюся калатало, коли він покликав до ґратів саду Фелека й передав йому свого листа. І ще дужче билось його серце, коли другого дня в такий же спосіб він одержав відповідь.

"Королю,— писав Фелек,— мій батько взводний командир придворної варти, військовий, і я дуже хочу потрапити у королівський сад. Я Тобі, королю, вірний і готовий піти за Тебе у вогонь і воду, захищати Тебе до останньої краплі крові. Коли Тобі знадобиться моя допомога, тільки свисни, і я з'явлюся на перший поклик.

Ф е л е к".

Мацюсь поклав того листа під книжки, аж на дно шухляди, і негайно почав учитися свистіти. Він був обережний, боявся зрадити себе. Якщо вимагати, щоб Фелека впустили в сад, то зразу ж почнуться наради: а нащо, а звідки Мацюсь знав, як його звуть, а де вони познайомилися? А що буде, коли міністри про все випитають і, зрештою, не дозволять? Син взводного. Хоч би поручика! Синові офіцера, може, й дозволили б, а тут, мабуть, не згодяться. "Треба ще зачекати,— вирішив Мацюсь.— А тим часом навчуся свистіти".

Не так то вже й легко навчитися свистіти, коли нема нікого, хто б міг показати, як це робиться. Але в Мацюся була сильна воля, і він навчився. І свиснув. Свиснув тільки так, на пробу, щоб переконатися, чи вмів. Та як же він здивувався, коли за хвилину перед ним став — витягнутий, мов струна,— Фелек, власною персоною.

— Як ти сюди потрапив?

— Переліз через ґрати.

У королівському саду росли густі кущі малини. В них і заховався король Мацюсь із своїм приятелем, щоб порадитися, як їм бути далі.

Розділ четвертий

— Слухай, Фелеку, я дуже нещасливий король. Відтоді, як навчився писати, я підписую всі папери. Вважається, що правлю цілою державою, а насправді я роблю те, що мені наказують. А наказують мені робити найнудніші речі й забороняють усе приємне.

— А хто ж вашій величності забороняє й наказує?

— Міністри,— відповів Мацюсь.— Коли був живий тато, я робив те, що наказував він.

— Звісно, тоді ти був королівською високістю, престолонаступником, а тато твій був королівською величністю — королем, але тепер...

— Тепер у сто крат гірше. Цих міністрів ціла купа.

— Військові чи цивільні?

— Лише один військовий — то військовий міністр.

— А інші цивільні?

— Я не знаю, що таке цивільні.

— Цивільні — це такі, що не носять мундирів і шабель.

— Ну, так, цивільні.

Фелек кинув у рот повну пригорщу малини й глибоко замислився. Після того нерішуче й спроквола запитав:

— У королівському саду є вишні?

Мацюся здивувало таке запитання, але, відчуючи до Фелека велике довір'я, він сказав, що є й вишні, й груші, і обіцяв крізь ґрати передавати їх Фелекові, скільки той забажає.

— Отже, часто бачитися нам не випадає, бо нас можуть вистежити. Вдаватимемо, що ми незнайомі. Будемо листуватися. Листи кластимемо на огорожі (поруч з листом можуть лежати вишні). Коли цю таємну кореспонденцію буде покладено, ваша королівська величність свисне, і я все заберу.

— А коли в тебе буде готова відповідь, ти свиснеш,— зрадів Мацюсь.

— Королеві не свистять,— рішуче відказав Фелек,— я мушу подати сигнал інакше — стану віддалік і куватиму зозулею.

— Гаразд,— згодився Мацюсь.— А коли ти знову прийдеш?

Фелек довго щось обмірковував і нарешті відповів:

— Я не можу приходити сюди без дозволу. Мій батько взводний, і в нього дуже добрий зір. Батько не дозволив мені навіть підходити до огорожі королівського саду і багато разів попереджав: "Дивись, Фелеку, щоб тобі ніколи не спало на думку лізти по вишні в королівський сад. Пам'ятай це твердо, так само, як і те, що я твій рідний батько: коли тебе там спіймають, я здеру з тебе шкуру й живого з рук не випущу".

Мацюсь знітився. Це було б жахливо. З такими труднощами знайшов він друга, і от, з його, Мацюсевої, вини, з цього друга можуть здерти шкуру! Ні, справді, це вже надто велика небезпека.

— Ну, а як же ти тепер повернешся додому? — спитав стурбований Мацюсь.

— Хай ваша величність залишить мене, а я вже якось дам собі раду.

Мацюсь визнав ці слова слухними й вийшов з малинника. І саме вчасно, бо іноземний вихователь, занепокоєний відсутністю короля, пильно розшукував його в королівському саду.

Мацюсь і Фелек діяли тепер спільно, хоч їх і роз'єднували ґрати. В присутності

лікаря, який щотижня зважував Мацюся і вимірював, щоб знати, як росте й набирається сили маленький король, Мацюсь часто зітхав і скаржився на самотність, а одного разу навіть згадав при військовому міністрові, що дуже хотів би вчитися військовій справі.

— Може, ви, пане міністр, знаєте якогось взводного, що міг би давати мені уроки?

— Звичайно, бажання вашої величності вчитися військовій справі дуже добре, але чому вас має вчити взводний?

— Може, навіть син взводного,— зрадів Мацюсь.

Військовий міністр насупив брови й записав вимогу короля.

Мацюсь зітхнув: знав, що той відповість.

— Про вимогу вашої величності я доповім на найближчому засіданні ради міністрів.

Нічого з цього не вийде; надішлють до нього, певно, якогось старого генерала.

Проте сталося інакше. На найближчому засіданні ради міністрів обговорювали лише одне: королю Мацюсеві оголосили війну одразу три держави.

Війна!

Недарма Мацюсь був правнуком хороброго Павла Переможця — кров у нього заграла. О, коли б мати скло, що запалює ворожий порох на віддалі, і шапку-невидимку!

Мацюсь чекав до вечора, чекав другого дня до полудня. І даремно. Про війну сказав йому Фелек. На коящий попередній лист Фелек кував лише тричі, а цього разу прокував, мабуть, із сто разів. Мацюсь збагнув, що в листі буде надзвичайне повідомлення. Проте він і гадки не мав, що таке надзвичайне. Війни вже давно не було, бо Стефан Розумний умів жити в злагоді з сусідами, і хоч великої дружби між ними не відчувалося, однаке й відвертої війни ні він сам не проголошував, ні інші не наважувались йому оголосити.

Зрозуміло: вороги скористалися з того, що Мацюсь маленький і недосвідчений. Але тим дужче прагнув Мацюсь довести, що вони помилилися, що король Мацюсь, хоч і малий, зуміє оборонити свою країну. Лист Фелека повідомляв:

"Три держави оголосили вашій королівській величності війну. Батько мій завжди нахвалявся, що при першій же звістці про війну нап'ється з радощів. Я жду цього, бо нам необхідно побачитись".

Чекав і Мацюсь. Він думав, що того як дня його запросять на надзвичайне засідання ради, і тоді він, Мацюсь, законний король, візьме до своїх рук державне кермо. Якась нарада справді-таки відбулася вночі, але Мацюся не покликали.

А наступного дня іноземний вихователь відбув з Мацюсем урок, як і звичайно. Мацюсь знав придворний етикет, розумів, що королю не можна капризувати, вpirатися й сердитись, а тим паче в таку хвилину він не хотів хоч би чим принизити королівську гідність. Тільки брови його були насуплені й чоло наморщене. І коли під час уроку він глянув у дзеркало, йому спало на думку: "У мене вигляд майже такий, як у короля Генріха Запального".

Чекав Мацюсь години аудієнції. Та коли церемоніймейстер оголосив, що аудієнцію

відкладено, Мацюсь, спокійний, проте дуже блідий, рішуче сказав:

— Я вимагаю, щоб негайно покликали в тронний зал військового міністра.

Слово "військового" Мацюсь вимовив з таким притиском, що церемоніймейстер одразу ж зрозумів — Мацюсь уже знає все.

— Військовий міністр на засіданні.

— Тоді й я буду на засіданні,— відповів король Мацюсь і рушив у бік сесійного залу.

— Ваша королівська величність, звольте хоч хвилинку зачекати. Ваша королівська величність, звольте зглянутись на мене. Цього робити не можна. Я відповідаю за все.— І старий голосно заплакав.

Мацюсеві стало шкода старого, який справді знав досконало, що король може робити, а чого йому робити не личить. Не раз довгими вечорами сиділи вони з старим перед каміном, і Мацюсь залюбки слухав цікаві оповіді церемоніймейстра про короля-батька й королеву-матір, про придворний етикет, іноземні бали, парадні вистави в театрах та військові маневри, в яких брав участь король.

Мацюсеве сумління було не зовсім чисте. Оте листування з сином взводного він вважав великою своєю провиною, а таємне викрадення вишень та малини для Фелека гнітило Мацюся найдужче. Звісно, сад належав йому, звісно, ягоди він рвав не для себе, а для подарунка, однак робив це потай, і хтозна, чи не заплямував він цим рицарську честь своїх великих предків.

Зрештою, в Мацюся було добре серце: сльози старого зворушили його. І можливо, Мацюсь знов зробив би помилку, зрадивши своє хвилювання, проте він своєчасно схаменувся і, ще дужче наморщивши лоба, холодно мовив:

— Я жду десять хвилин.

Церемоніймейстер вибіг. Завирувало в королівському палаці!

— Звідки Мацюсь дізнався? — горлав роздратований міністр внутрішніх справ.

— Що цей шмаркач надумав робити?! — збуджено крикнув старший міністр.

Але міністр юстиції закликав його до порядку:

— Пане прем'єр-міністр, закон забороняє на офіційних засіданнях так брутально обзивати короля. Приватно ви можете говорити, що забажаєте, а наша нарада є офіційною. Панові прем'єр-міністру вільно лише так думати, але не говорити.

— Нарада відкладається,— спробував захиститися переляканий старший міністр.

— Слід було оголосити завчасно, що ви зробите перерву засідання. Однак ви про це не подбали.

— Я забув, прошу пробачення.

Військовий міністр глянув на годинник:

— Панове, король дав нам десять хвилин. Чотири хвилини минуло. Отже, не будемо сваритися. Я людина військова і мушу виконувати королівський наказ.

Бідолашний прем'єр-міністр мав-таки підстави боятися; на столі лежав аркуш паперу, на якому виразно було написано синім олівцем: "Гаразд, хай буде війна". Легко було вдавати сміливого тоді, та важко тепер відповідати за нерозважливо написані слова. Зрештою, що сказати, коли король запитає, чому прем'єр-міністр тоді так

написав? Адже ж все почалося з того, що після смерті старого короля міністри не хотіли визнавати Мацюся.

Знали про це всі міністри й навіть трохи зловтішалися, бо недолюбливали старшого міністра за те, що той надміру командував і був страшенно гордий. Ніхто з них не хотів нічого радити,— кожен лише думав, як йому діяти, щоб на когось іншого упав гнів короля за втаєння такої важливої події.

— Залишилась хвилина,— сказав військовий міністр, застібнув ґудзики, поправив ордени, підкрутив вуса, взяв зі столу револьвер — і за хвилину вже стояв, виструнчившись, перед королем.

— Отже, війна? — тихо спитав Мацюсь.

— Так точно, ваша величність.

У Мацюся наче камінь упав з серця, бо, мушу вам сказати, і він ці десять хвилин дуже хвилювався. "А може, Фелек просто так написав? А може, це неправда? А може, він пожартував?"

Коротке "так точно" розвіяло всі сумніви. Війна, і велика війна. Хотіли обійтися без нього. Та Мацюсь тільки одному йому відомим чином розкрив таємницю.

Через годину хлопчак на вулицях кричали на весь голос:

— Термінове повідомлення! Криза кабінету міністрів!

Це означало, що міністри посварилися.

Розділ п'ятий

Криза кабінету міністрів була така: прем'єр-міністр удавав ображеного й відмовлявся бути старшим. Міністр шляхів сполучення сказав, що не може перевозити війська, бо не має необхідної кількості паровозів. Міністр освіти зазначив, що вчителі, мабуть, підуть на війну, а тому школярі ще більше битимуть шибки й псуватимуть парти, отже й він зрікається свого поста.

На четверту годину було призначено надзвичайну нараду.

Король Мацюсь, скориставшись з метушні, прокрався в королівський сад і голосно свиснув раз і вдруге, та Фелек не з'явився.

"З ким би порадитись у таку важку хвилину? — Мацюсь відчував, що на ньому лежить велика відповідальність, але виходу не бачив.— Що робити?"

Заплакав король Мацюсь. Проте скоро заснув, спершись на березовий пеньок.

І приснилося Мацюсеві, що батько його сидить на троні, а перед ним стоять, виструнчившись, усі міністри. Раптом великий годинник тронного залу — востаннє накручений чотириста років тому — задзвонив, наче церковний дзвін. До залу зайшов церемоніймейстер, а за ним двадцятьє лакеїв внесли золоту труну. Тоді король-батько зійшов з трону і ліг у ту труну, а церемоніймейстер зняв корону з голови батька і надяг її на Мацюсєву голову. Мацюсь хотів сісти на трон, коли бачить — там знову сидить його батько, але вже без корони і якийсь дивний, ніби тінь. І сказав йому батько:

— Мацюсю, церемоніймейстер віддав тобі мою корону, а я тобі даю свій розум.

І тінь короля взяла в руки власну голову. В Мацюся аж серце завмерло, що ж тепер буде!

Але хтось шарпнув Мацюся, і він прокинувся.

— Ваша величність, скоро четверта година.

Підвівся Мацюсь з трави, на якій щойно спав, і відчув себе якось приємніше, ніж тоді, коли вставав з ліжка. Не знав він, що згодом не одну ніч проведе так просто неба на траві, що надовго розпрощається зі своєю королівською постіллю.

І так само, як Мацюсеві й снилося, церемоніймейстер подав йому корону. А рівно о четвертій в залі засідань задзвонив у дзвіночок король Мацюсь і сказав:

— Панове, починаємо дебати.

— Прошу слова,— озвався старший міністр.

І почав довжелезну промову про те, що не може більше працювати, що жаль йому залишати короля самого в таку тяжку хвилину, але він змушений подати у відставку, бо давно хворіє.

Те ж саме сказали чотири інших міністри.

Мацюсь анітрішечки не злякався, лише відказав:

— Все це дуже добре, але зараз війна, й немає часу на хвороби та втому. Ви, пане старший міністр, знаєте всі справи, отже, повинні залишитися. Коли я виграю війну, тоді поговоримо.

— Але в газетах писали, що я йду у відставку.

— А тепер напишуть, що ви залишаєтесь, бо таке моє прохання.

Король Мацюсь хотів сказати: "Такий мій наказ", проте, мабуть, розум батька підказав йому в таку важливу хвилину замінити слово "наказ" на "прохання".

— Панове, ми повинні захищати батьківщину, повинні захищати нашу честь.

— То ваша величність воюватиме з трьома державами? — запитав військовий міністр.

— А що ж ти хочеш, пане міністр, щоб я просив у них миру? Адже я правнук Павла Переможця.

Сподобалася міністрам така промова, і старший міністр був задоволений, що король його просить. Він ще трохи покомизився для годиться, та зрештою погодився залишитись.

Довго тривала нарада, а коли скінчилася, хлопчак на вулицях загукати:

— Надзвичайний випуск! Кризу ліквідовано!

Це означало, що міністри помирилися.

Мацюсь був трохи здивований, що на засіданні нічого не згадувалося про те, як він, Мацюсь, виступатиме з промовою перед народом, як їхатиме білим конем на чолі хороброго війська. Говорили про залізницю, гроші, сухарі, чоботи для війська, про сіно, овес, воли й свині, ніби не про війну йшлося, а про щось зовсім інше. Мацюсь багато чув про давні битви, але нічого не знав про сучасну війну. І от скоро він мав пізнати її, мав зрозуміти, навіщо ці сухарі й чоботи і що в них спільного з війною.

Неспокій Мацюся зріс, коли назавтра, о певній годині, з'явився його іноземний вихователь, щоб розпочати уроки. Проте не минуло й половини уроку, як Мацюся покликали до тронного залу.

— Оце від'їздять посли держав, що оголосили нам війну.

— А куди вони їдуть?

— Додому.

Мацюсеві здалося дивним, що посли можуть так вільно виїхати, одначе краще так, ніж коли б тих послів посадили на палю чи піддали тортурам.

— А навіщо вони прийшли?

— Попрощатися з вашою королівською величністю.

— Я повинен вдати ображеного? — спитав він тихо, щоб не почули лакеї, бо інакше вони втратили б до нього повагу.

— Ні, ваша королівська величість попрощається з ними люб'язно. Зрештою, вони це зроблять самі.

Посли не були зв'язані, ні на ногах, ні на руках у них не було кайданів.

— Ми прийшли попрощатися з вашою королівською величністю. Нам дуже прикро, що починається війна. Ми зробили все, щоб не допустити її. На жаль, нам це не вдалося. Ми змушені повернути вашій королівській величності одержані ордени, бо нам не випадає носити ордени держави, з якою наші уряди ведуть війну.

Церемоніймейстер прийняв од них ордени.

— Дякуємо вашій королівській величності за гостинність у вашій чудовій столиці, звідки ми виносимо найприємніші спогади. Ми не маємо сумніву, що це маленьке непорозуміння незабаром закінчиться і давня щира дружба знову об'єднає наші уряди.

Мацюсь підвівся і спокійним голосом відказав:

— Скажіть вашим урядам, що я радий, що спалахнула війна. Ми постараємося якнайшвидше вас перемогти — а умови миру запропонуємо м'які. Так чинили мої предки.

Один з послів ледь посміхнувся, низько вклонився, церемоніймейстер тричі стукнув об підлогу срібною палицею і виголосив:

— Аудієнцію закінчено.

Промова короля Мацюся, надрукована в усіх газетах, викликала захват. Перед королівським палацом зібрався величезний натовп. Вітальним вигукам не було кінця. Так минуло три дні. А король Мацюсь даремно ждав, коли, нарешті, його покличуть. Не для того ж існує війна, щоб королі вчили граматику, писали диктанти й розв'язували арифметичні задачки.

Страшенно зажурений ходив Мацюсь по саду, коли почув знайоме кування зозулі. Хвилина — і в його руці дорогоцінний лист від Фелека.

"Їду на фронт. Батько напився, як і обіцяв, але замість лягти спати, почав лаштуватися в дорогу. Він не знайшов баклажки, складаного, ножа й патронташа. Подумав, що це мої витівки, й здорово мене відлупцював. Сьогодні або завтра вночі втечу з дому. Був на залізниці. Солдати обіцяли взяти мене з собою. Може, ваша королівська величість захоче дати мені якесь доручення, то я чекатиму о сьомій годині. Не завадила б мені в дорозі ковбаса, краще копчена, пляшка горілки й трохи тютюну".

Прикро, коли король змушений нишком, мов злодій, скрадатися з палацу. А ще гірше, коли такій подорожі передуює екскурсія до їдальні, де одночасно зникає пляшка коньяку, ковбаса й великий шматок лосося.

"Війна,— думав Мацюсь.— Адже на війні можна навіть убивати".

Мацюсь був дуже сумний, а Фелек сяяв.

— Коньяк ще краще за горілку. Нічого, що нема тютюну,— Фелек насушив собі листя, а далі одержуватиме звичайну солдатську порцію.— Не пропадемо. Шкода тільки, що головнокомандуючий — тюхтій.

— Як це тюхтій?.. Хто такий?

Мацюсеві кров ударила в голову. Знову його обдурили міністри. Виявляється, війська вже тиждень як у дорозі, вже відбулися дві не дуже вдалі битви, а військо очолив старий генерал, про якого навіть батько Фелека, щоправда, трохи п'яний, сказав — йолоп. Мацюсь, можливо, поїде лише один раз на фронт, та й то в таке місце, де йому ніщо не загрожуватиме. Мацюсь буде вчитися, а народ його захищатиме. Коли привезуть поранених у столицю, Мацюсь відвідає їх у шпиталі, а коли вб'ють генерала, Мацюсь буде на похороні.

— Як же це? Виходить, не я захищатиму народ, а народ захищатиме мене?

А як же королівська честь? А що про нього подумає Іренка? Отже він, король Мацюсь, тільки на те й король, щоб учити граматику й дарувати дівчаткам ляльки, великі, аж до стелі. Ну, якщо так думають міністри, то вони погано знають Мацюся.

Фелек доїдав п'яту пригорщу малини, коли Мацюсь шарпнув його за плече й сказав:

— Фелеку.

— Слухаю, ваша величність.

— Хочеш бути моїм другом?

— Слухаю, ваша величність.

— Фелеку, те, що я тобі зараз скажу, таємниця. Пам'ятай про це і не зрадь мене.

— Слухаю, ваша величність.

— Сьогодні вночі я втечу з тобою на фронт.

— Слухаю, ваша величність.

— Поцілуйся зі мною.

— Слухаю, ваша величність.

— І кажи мені "ти".

— Слухаю, ваша величність.

— Я вже не король. Я, стривай,— як би це мені назватись? Я Томек Палюх. Ти для мене — Фелек, я для тебе — Томек.

— Слухаю,— сказав Фелек, квапливо ковтаючи шматок лосося.

Вирішено: сьогодні о другій годині ночі Мацюсь буде біля огорожі.

— Слухай, Томеку, коли нас буде двоє, то провізії треба мати більше.

— Гаразд,— відповів Мацюсь неохоче, бо йому здавалося, що в таку важливу хвилину не випадає думати про шлунок.

Іноземний вихователь скривився, коли побачив на щоці Мацюся сліди малини — знак від Фелекового поцілунку. Та оскільки вже й до палацу докотилася воєнна метушня, нічого не сказав.

Адже нечувана річ: хтось украв учора з королівського буфета розпочату пляшку коньяку, найкращу ковбасу й половину лосося. Ці делікатеси іноземний вихователь виканючив для себе тоді, коли приймав посаду вихователя престолонаступника, ще за життя старого короля. І от сьогодні вперше він лишився без ласощів. Хоч кухар дуже хотів повернути йому втрачене, проте треба було написати нове замовлення, на яким управління палацу мало поставити штамп, а придворний економ повинен його підписати — і лише тоді, за наказом начальника склепу, можна одержати нову пляшку. Коли ж хто-небудь закомизиться і схоче притримати дозвіл до закінчення цієї тяганини — прощай, любий коньяче, на місяць, а може, й на довше.

Розгніваний вихователь налив королю чарку риб'ячого жиру й на п'ять секунд раніше, ніж передбачав регламент, дав Мацюсеві знак вклататися спати.

Розділ шостий

— Томеку, ти тут?

— Тут. Це ти, Фелеку?

— Я. Хай йому чорт, темно, ще десь наскочимо на варту.

Мацюсеві насилу вдалося вилізти на дерево, з дерева на огорожу, а з огорожі сплигнути на землю.

— Король, а незграбний, як та баба,— пробурмотів Фелек, коли Мацюсь з невеличкої висоти гепнув на землю й здалеку пролунав крик вартового: "Хто там?"

— Не озивайся,— шепнув Фелек.

Падаючи на землю, Мацюсь подряпав собі шкіру на руці: дістав першу рану на цій війні.

Друзі, крадучись, майнули через дорогу до рову, а там, повзучи на животі, під самісіньким носом у варти, дісталися тополиної алеї, яка вела до казарм; обминули з правого боку казарми, орієнтуючись на світло великої електричної лампи казарменної в'язниці, далі перебігли місток і вже прямою дорогою рушили до центрального військового вокзалу.

Те, що побачив там Мацюсь, нагадало йому оповіді про давні часи. Так, це був табір. Усюди, куди оком не кинь, палали багаття, а біля них солдати варили чай, розмовляли або спали.

Мацюся не дивувало, з яким знанням справи Фелек вів його найкоротшою дорогою до свого загону. Мацюсь гадав, що всі хлопчики-некоролі — такі ж, як Фелек. Однак Фелек був винятком навіть серед дуже відважних. У колотнечі, коли щогодини новий ешелон привозив солдатів, коли загопи весь час міняли місце, то наближаючись до колії, то вибираючи зручнішу місцину для постою, заблудитися було зовсім не важко. І навіть Фелек кілька разів нерішуче спинявся. Він був тут удень, але відтоді багато що змінилося. Кілька годин тому стояли тут гармати, зараз їх уже забрали. А тим часом прибув польовий шпиталь. Сапери перейшли аж до насипу, а їхнє місце зайняли

телеграфісти. Частину табору освітлювали великі рефлектори, а частина танула в нічній темряві. Як на лихо, почався дощ, і, оскільки траву було зовсім витолочено, ноги грузли в липкому багні.

Мацюсь не наважувався ані на хвилику затриматись, щоб звести подих, бо боявся згубити Фелека. А той не йшов, а біг, розштовхуючи солдатів, що в свою чергу штовхали його.

— Мені здається, наче це десь тут,— озвався раптом Фелек, озираючись навколо примруженими очима. Нараз погляд його спинився на Мацюсеві.

— Ти не взяв пальта? — спитав він.

— Ні, моє пальто висить у королівському гардеробі.

— І рюкзака не взяв? Ну, знаєш, так вирядитись на війну може тільки розтелепа,— вихопилось у Фелека.

— Або герой,— відказав ображений Мацюсь.

Фелек прикусив язика: адже Мацюсь, що не кажи,— король. Однак його сердило, що саме зараз дощить, що кудись запропали знайомі солдати, які обіцяли сховати хлопця в своєму вагоні, що, зрештою, взяв він із собою Мацюся, не попередивши його, які речі треба брати в дорогу. Хай батько відлупцював Фелека, зате в нього є баклажка, складаний ніж і ремінь, без якого жодна тямуща людина не піде на війну. А Мацюсь,— о жах! — в лакованих черевичках і в зеленій краватці. До того ж ця краватка, будь-як пов'язана в хапанині й тепер забруднена, надавала Мацюсєвому обличчю такого жалюгідного вигляду, що Фелек засміявся б, коли б не тривожні думки, які, можливо, запізно обсіли йому голову.

— Фелеку, Фелеку! — раптово долинуло здалеку.

До них прямував височезний парубійко, теж доброволець, але вже в шинелі — справжній солдат.

— Я чекав тебе тут. Наші вже на вокзалі, через годину посадка. Скоріше!

"Ще скоріше!" — подумав король Мацюсь.

— А це що за ляля з тобою? — спитав здоровань, показуючи на Мацюся.

— Та, бачиш, я потім тобі скажу. Це довга історія, треба було його взяти.

— Щось я сумніваюсь. Якби не я, тебе самого б не взяли. А ти ще й з цуцням.

— Не розпускай губи,— сердито відказав Фелек.— Завдяки йому в мене в ціла пляшка коньяку,— додав він пошепки, щоб не почув Мацюсь.

— Дай покуштувати.

— Це я ще подумаю.

Довго йшли мовчки троє добровольців. Найстарший був сердитий, що Фелек його не послухав, Фелек — заклопотаний, що вскочив у таку халепу, а Мацюсь — ображений, такий смертельно ображений, що, коли б не змушений був мовчати, відповів би цьому негіднику так, як відповідають на образу королі.

— Слухай, Фелеку,— раптом зупинився провозатий,— якщо ти не віддаси мені коньяк, то йди сам. Я тобі влаштував місце, і ти обіцяв слухатись. Що ж буде далі, коли ти вже зараз починаєш комизитись.

Виникла сварка, і, можливо, дійшло б до бійки, та раптом вибухнув ящик з ракетами, мабуть, хтось його підпалив. Понесли з переляку двоє артилерійських коней. Зчинилося сум'яття, чийсь зойк різонув повітря, ще мить метушні — і їхній провожатий з розбитою ногою лежить у калюжі крові.

Фелек і Мацюсь розгубилися. Що робити? Вони були, звісно, готові на смерть, на рани й кров, але — в бою, у полі, і... трохи згодом.

— Чого це тут діти вештаються, що це за порядок? — гримнув хтось, певно, лікар, відштовхуючи їх убік.— Так я й знав: доброволець. Сидіти б тобі дома, соску ссати, шмаркач,— бубонів він, розрізаючи холошу пораненого ножицями, вийнятими з рюкзака.

— Томеку, тікаймо! — крикнув нараз Фелек, помітивши здалеку двох польових поліцаїв, що крокували біля носилок, на які санітари мали покласти нещасного добровольця.

— Ми кинемо його? — спитав несміло Мацюсь.

— А що ж? Заберуть у шпиталь. Вже йому не воювати.

Хлопці сховалися в тіні намету. За хвилину те місце, де лежав їхній приятель, знелюдніло, лишилися тільки чобіт, шинеля, яку скинули санітари, кладучи пораненого на ноші, та ще кров, змішана з багном.

— Шинеля згодиться,— сказав Фелек.— Віддам, коли одужав,— додав він на своє виправдання.— Ходім на вокзал, і так уже згаяли десять хвилин.

У загоні саме робили переклик, коли Фелек і Мацюсь насилу протовпились на перон.

— Не розходитись! — наказав молодий поручик.— Зараз я повернусь.

Фелек розказав солдатам про нещастя з добровольцем і не без тривоги представив їм Мацюся.

— А що поручик скаже? — стурбувався Мацюсь.

— Поручик викине тебе з вагона на першій же станції. Про цього хлопця сказали, і то він кривився.

— Гей, вояко, скільки тобі років?

— Десять.

— Нічого не вийде. Хоче — хай лізе у вагон, але однак поручик його викине. Ще й нам перепаде на горіхи.

— Якщо мене поручик викине з вагона, я пішки піду! — крикнув обурений Мацюсь.

Його давили сльози. Він, король, якому слід виїжджати з своєї столиці на білому коні на чолі війська, під вигуки жителів, що засипають його квітами з вікон,— тепер тікає крадькома, наче злодій, бо хоче виконати свій священний обов'язок і захистити державу та підвладних,— а його ще й ображають...

Коньяк і лосось швидко прояснили обличчя солдатів.

— Королівський коньяк, королівський лосось,— хвалили вони.

Не без радості дивився Мацюсь, як солдати допивали коньяк його вихователя.

— Ну, братику, перешили й ти чарчину; подивимось, чи вмієш воювати.

Нарешті Мацюсь п'є те, що завжди пили королі.

— Геть риб'ячий жир! — вигукнув він.

— Хе-хе, та ти революціонер,— озвався молодий капрал.— Не задоволений режимом? Чи не режимом короля Мацюся? Будь обережний, синку. За одне таке "геть" можна дістати кулю в лоб.

— Режим короля Мацюся не суворий,— живо заперечив Мацюсь.

— Малий ще, невідомо, що з нього виросте.

Мацюсь хотів ще щось сказати, але Фелек спритно перевів розмову на іншу тему.

— Так от я й кажу. Йдемо ми втрюх, а тут як бабахне, я думав — бомба з літака. А це тільки ящик з ракетами. Потім аж зірки посипалися з неба!

— А на біса їм ракети на війні?

— Щоб освітлювати дорогу, коли нема рефлекторів.

— А там поруч стояла важка артилерія. Коні перелякалися і — на нас. Ми обоє вб'їк, а той не встиг.

— І що, дуже його поранило?

— Крові було багато. Його тут же забрали.

— От вона, війна,— зітхнув хтось.— Є там у вас іще коньяк? Що ж це паровоза не видно?

Саме тієї миті подали ешелон. Колотнеча, біганина, метушня.

— Нікому не сідати! — крикнув, підбігаючи, поручик.

Але голос його потонув у загальному галасі.

Мацюся й Фелека солдати кинули у вагон, мов два пакунки. Десь поблизу іржали коні, не бажаючи заходити у вагон, хтось мав причепити чи відчепити якісь вагони, ешелон подався вперед — щось стукнуло — знову покотився назад. Хтось увійшов у вагон з ліхтариком, почав називати прізвища. Потому солдати побігли з казанками по суп.

Мацюсь нібито бачив і чув усе, але очі йому склеплювалися. Коли поїзд справді-таки рушив — Мацюсь не знав. Він прокинувся під розмірений стукіт коліс об рейки й зрозумів, що поїзд уже мчить.

"Їду",— подумав король Мацюсь і знову заснув.

Розділ сьомий

Ешелон складався з тридцяти товарних вагонів для солдатів, кількох відкритих платформ з візками й кулеметами та одного пасажирського вагона, в якому їхали офіцери.

Прокинувся Мацюсь геть змучений і хворий. Боліли здерта рука, спина й очі. Долоні були брудні й липкі, все тіло страшенно свербіло.

— Вставайте, раки, бо суп захолоне.

Не звиклий до солдатської їжі, Мацюсь ледве проковтнув кілька ложок.

— Їж, брате, бо нічого іншого не дадуть,— умовляв його Фелек, але даремно.

— В мене болить голова.

— Слухай, Томеку, тільки не здумай хворіти,— прошепотів стурбований товариш.—

На війні дозволяється бути пораненим, але не хворим.

І Фелек раптом почав чухатися.

— Правду казав старий,— зауважив він.— Уже паразити насіли. А тебе не кусають?

— Хто? — запитав Мацюсь.

— Хто? Блохи. А може, й щось гірше. Старий мені казав, наче на війні менш дошкуляють кулі, ніж оця звірина.

Мацюсь згадав історію нещасного королівського лакея й подумав: "Цікаво, який вигляд у паразита, що так розгнівив тоді короля?" Але довго роздумувати не було часу, бо капрал зненацька гукнув:

— Ховайтеся, поручик іде!

Фелека й Мацюся штовхнули в куток вагона й накрили шинелями.

Згодом перевірили їхній одяг, і з'ясувалося, що й тому й тому чогось бракує. Але у вагоні був один солдат-кравець, закоханий у своє ремесло, який знічев'я заходився перешивати для добровольців солдатську форму. Гірше було з чобітьми.

— Слухайте, хлопці, ви справді думаєте воювати?

— Для того ж і їдемо.

— Воно то так, але походи дуже важкі. Чоботи для солдата — це перша річ після карабіна. Доки ноги здорові, ти воїн, а як натер їх — каліка. Пропав. Ні за цапову душу.

Так собі перемовляючись, солдати їхали далі. Зупинки були тривалі. То їх затримували на станціях до години або й більше, то заганяли на запасну колію, щоб пропустити важливіші ешелони, то знову повертали на попередні станції, то затримували за кілька верст від вокзалу, бо шлях був забитий.

Солдати співали, в сусідньому вагоні хтось грав на гармошці. На привалах навіть танцювали. Проте для Мацюся й Фелека час тягнувся особливо довго,— адже їх не випускали з вагона.

— Не виходьте, поручик побачить.

Мацюсь відчував таку втому, наче пережив не один, а п'ять великих боїв. Хотів заснути і не міг: свербіло тіло; хотів вийти — не можна; а в вагоні було страх як душно.

— А знаєте, чого ми так довго стоїмо? — прийшов з новою один солдат, веселий, жвавий, який весь час десь крутився й щоразу з'являвся із свіжими звістками.

— Ну, чого? Мабуть, ворог висадив міст у повітря або колію ушкоджено?

— Ні, наші добре стережуть мости.

— Тоді вугілля бракує, бо на залізниці не передбачали запасів для стількох поїздів.

— Може, який шпигун зіпсував паровоз?

— Ні, не тому. Весь транспорт затримано через те, що буде проїжджати королівський поїзд.

— А хто ж, хай йому чорт, буде в ньому їхати? Чи не король Мацюсь?

— Його ще там бракувало!

— Бракувало чи не бракувало, а він король — і край.

— Королі тепер на війну не їздять.

— Інші, можливо, не їздять, а Мацюсь міг би поїхати,— втрутився раптом Мацюсь,

хоч Фелек і смикав його за хламиду.

— Всі королі однакові. Раніше, може, було інакше.

— Хіба ми знаємо, як було раніше? Може, королі так само лежали під периною, як і тепер. А люди не пам'ятають, то й брешуть.

— Нащо їм брехати?

— Ну, скажіть, скількох королів убито на війні, а скількох солдатів?

— Отакої... король один, а солдатів багато.

— А тобі що, мало одного? І з одним лиха наберешся.

Мацюсь не йняв віри власним вухам. Він стільки наслухався про любов народу, а надто війська, до короля. Ще вчора він гадав, що змушений ховатися, аби з величезної любові йому не завдали прикростей, а тепер бачить, що якби відкрився їм, то це не викликало б ніякого захвату. Дивно: військо їде воювати за короля, якого не любить.

Мацюсь боявся, щоб не сказали чогось лихого про батька. Але ні, батька навіть похвалили.

— Покійник не любив воєн. Сам не хотів битись, і народ до війни не силував.

Така повага до батька трохи вгамувала роз'ятрене Мацюсєве серце.

— Бо й справді, що королю робити на війні? Поспить на траві — тут же й нежить схопить. Блохи йому спати не дадуть. Від духу солдатського сукна голова розболиться. І шкіра в них ніжна, і ніс ніжний.

Мацюсь був справедливий і не міг не погодитись, що солдати кажуть правду. Вчора він спав на траві — і вже має нежить. І йому голова болить. І шкіра страшенно свербить.

— Ну, хлопці, годі. Все одно нічого путнього не придумаємо. Краще заспіваємо веселої.

— Їдемо! — крикнув хтось.

І справді, поїзд досить швидко рушив. Бо щоразу так дивно виходило — як. тільки хтось казав, що ешелон стоятиме довго, поїзд раптово рушав, і солдати скакали на ходу, й не один, спізнившись, лишався в дорозі.

— Вчать нас не ловити гав,— здогадався котрийсь.

Прибули на велику станцію. Тут з'ясувалося, що проїжджатиме якась важлива персона. На пероні — прапори, почесна варта, якісь дами в білому й двоє дітей з гарними букетами.

— Королівським поїздом їде на фронт сам військовий міністр.

Знову загнали ешелон на сусідню колію, де він і простояв цілу ніч, яку Мацюсь проспав мов убитий. Голодному, стомленому й зажуреному Мацюсєві навіть нічого не приснилося.

Вдосвіта почали чистити й мити вагони, поручик бігав і сам за всім стежив.

— Треба вас сховати, хлоп'ята, а то буде вам амба,— сказав капрал.

І Фелека з Мацюсем прихистили в убогій хатині стрілочника. Цікава до всього господиня зайнялася вояками. Думала, що в малюків скоріше вивідав що-небудь.

— Ой діти, діти,— зітхала вона,— навіщо це вам? Чи не краще ходити до школи?

Звідкіля ви й куди їдете?

— Ласкава господине,— похмуро відповів Фелек,— батько наш — взводний. Він нам так на прощання сказав: "У доброго солдата ноги для походу, руки для карабіна, очі для пильності, вуха для слухання, а язик для того, щоб його держати за зубами, доки зуби не розціпить ложка з солдатським борщем. Солдат одним карабіном захищає одну голову, а одним дурним язиком може згубити не тільки власну голову, а й цілий загін". Звідкіля й куди їдемо — це військова таємниця. Нічого ми не знаємо й нічого не скажемо.

Стрілочникова дружина аж рота роззявила:

— Хто б міг подумати! Мале, а говорить як старе. Твоя правда: багато шпигунів крутиться біля військових. Одягне абиякий солдатський мундир і починає випитувати все, а потім — гайда до ворога.

І з великої поваги до хлопців вона не лише напоїла їх чаєм, а ще й ковбаси дала. Мацюсеві сніданок здався дуже смачним, тим більше, що нарешті він і вмився як слід.

— Королівський поїзд, королівський поїзд! — пролунало знадвору.

Фелек і Мацюсь вилізли на драбину, що стояла біля хлівця стрілочника, й дивилися.

— Їде.

Гарний пасажирський поїзд з великими вікнами під'їжджає до станції. Оркестр грає державний гімн. У вікні вагона стоїть добре відомий Мацюсеві військовий міністр. Очі міністра стрілися на мить з Мацюсєвими очима. Мацюсь здригнувся й швидко нахилився: що б сталося, якби міністр його пізнав? Але міністр не міг пізнати Мацюся: по-перше, тому, що він був заклопотаний дуже важливими справами, а по-друге, тому, що після втечі Мацюся, яку старший міністр приховав від усіх,— про що мова буде далі,— з ним прощався в столиці підроблений Мацюсь. Міністр іноземних справ радив приготуватись до війни з одним, а воювати доводиться аж з трьома королями. Отож у військового міністра було про що думати: "Легко Сказати "йди і воюй", коли на тебе суне аж троє". Що з того, що він переможе одного чи двох, коли третій його здолає. Солдатів, можливо, й вистачило б, та бракує карабінів, гармат, одягу. І міністрові спав на думку такий план: кинутись раптово, розбити першого ворога, забрати в нього все, що він приготував для війни, а тоді вже взятися до другого.

Мацюсеві було трохи неприємно дивитися, як військо салютувало міністрові, як йому підносили квіти і безперервно грав оркестр. "Це все належить мені",— подумав він. Та, маючи у серці справедливість, Мацюсь тут-таки пояснив сам собі: "Так, легко ходити й салютувати, слухати музику й брати букети. Але скажи мені, мій Мацюсю, чи зміг би ти куди послати військо, якщо не знаєш географії?"

Справді, що знає Мацюсь? Знає кілька річок, гір, островів, знає, що земля кругла і обертається навколо осі. А такий міністр повинен знати всі фортеці, всі дороги, повинен знати кожную стежку в лісі. Мацюсів прапрадід виграв великий бій тому, що, коли ворог вів на нього війська, прапрадід сховався в лісі, переждав, доки той зайде в гущавину, а сам зарослими стежками напав з тилу й розбив вороже військо дощенту. Ворог сподівався, що зустрине військо прапрадіда попереду, а зненацька зазнав удару з тилу

ще й змушений був відкотитись у болото.

А хіба Мацюсь знає свої ліси й болота? Тепер він, звичайно, вивчить їх, побачить усю свою державу. А якби сидів у столиці, то знав би тільки свій королівський сад.

Солдати слушно сміялися з Мацюся. Мацюсь ще дуже малий і малоосвічений король. І, можливо, погано, що війна так рано вибухнула. Якби вона розпочалася років через два або хоча б через рік!

Розділ восьмий

Тепер я маю розказати, що відбувалося в палаці, коли було помічено зникнення короля.

Входить вранці в спальню старший лакей і не вірить власним очам: вікно одчинене, постіль розкидана, а Мацюся — й сліду немає. Розумний був королівський лакей: він замкнув спальню на ключ, побіг до церемоніймейстера, який ще спав, розбудив його і сказав на вухо:

— Ясновельможний пане церемоніймейстер, король зник.

Церемоніймейстер цілком таємно сповістив про це телефоном старшого міністра. Не минуло й десяти хвилин, як з шаленою швидкістю до палацу під'їхало три автомобілі: старшого міністра, міністра внутрішніх справ і префекта поліції.

— Викрадено короля.

Адже це цілком зрозуміло. Ворогові важливо було викрасти короля. Військо дізнається, що короля немає, не захоче воювати, і ворог без бою здобуде столицю.

— Хто знає, що нема короля?

— Ніхто не знає.

— Це добре.

— Нам тільки треба з'ясувати, чи Мацюся викрали живого, чи вбили. Пане префект поліції, прошу встановити це. Через годину жду відповіді.

У королівському парку був ставок. Можливо, Мацюся втопили? Із міністерства морського флоту привезли водолазний костюм — тобто такий залізний ковпак з віконцями й трубкою, через яку подається повітря. Префект поліції надів на голову цей ковпак і спустився на дно ставка — ходить там і шукає. А зверху матроси подають йому через трубку повітря. Проте Мацюся він так і не знайшов.

Викликали в палац лікаря й міністра торгівлі. Хоч усе робилося якнайтаємніше, однак треба було вживати якихось заходів, бо слуги збагнули, що сталося щось важливе, коли міністри з самісінького ранку бігають мов навіжені.

Тоді й оголосили, що Мацюсь нездужає й лікар приписав йому на сніданок раків. І тому префект поліції лазив у ставок. Іноземному вихователеві сказали, що уроку це буде, бо Мацюсь лежить у ліжку. Присутність лікаря впевнила всіх, що все це правда.

— Ну, гаразд, сьогодні ми можемо бути спокійні,— сказав міністр внутрішніх справ,— але що робитимемо завтра?

— Я — старший міністр, і голова у мене на плечах не для параду. Зараз ви в цьому переконаєтесь.

Приїхав міністр торгівлі.

— Чи ви пам'ятаєте ту ляльку, яку Мацюсь наказав купити для маленької Іренки?

— Чудово пам'ятаю. Хіба мало довелося мені вислухати нарікань від міністра фінансів, що я витрачаю гроші на дурниці?

— То їдьте зараз же до того фабриканта й накажіть, щоб завтра була виготовлена відповідно до Мацюсевої фотографії така лялька, щоб ніхто, абсолютно ніхто не міг здогадатись, що це не живий Мацюсь.

Префект поліції виліз із ставка і для маскування витяг десяток раків, яких з великим галасом негайно ж надіслали на королівську кухню. А лікар написав під диктант рецепт:

Rp.

суп із раків

ex. 10 раків dosis una

S. Що дві години столову ложку.

Коли постачальник двору його величності почув, що сам міністр торгівлі чекає його в кабінеті, то з радощів аж руки став потирати: "Знову Мацюсеві щось стукнуло в голову". Замовлення йому було тим більше потрібне, що від початку війни майже всі батьки й дядьки поїхали на фронт, і тепер усім було не до ляльок.

— Пане фабрикант, термінове замовлення. Лялька повинна бути готова до ранку.

— Це важко. Майже всі мої робітники на війні, залишилися тільки робітниці й хворі. До того ж, мене закидали роботою — майже кожний батько, йдучи на фронт, купує своїм дітям ляльки, щоб дітлахи не плакали, не сумували й слухалися старших.

Фабрикант безсоромно брехав. Ніхто з його робітників не був на війні, бо він платив їм так мало, що всі вони від голоду були хворі й непридатні до військової служби. Ніяких замовлень він не мав. А сказав так тому, що хотів здерти за ляльку якомога дорожче. В нього навіть очі палали, коли він узнав, що ця лялька має бути Мацюсем.

— Панові фабриканту, мабуть, зрозуміло, що король мусить часто з'являтися на люди. А тепер йому доведеться їздити в колясці по місту, щоб не думали, нібито він боїться війни й ховається. А навіщо дитину возити весь час по місту? Може піти дощ, він застудиться або ще там щось. А ви розумієте, що тепер, як ніколи, слід турбуватися про здоров'я короля.

Фабрикант був би дурень, якби не здогадався, що це йому лише так говорять, а насправді в цьому криється якась таємниця...

— Отже, неодмінно на ранок?

— На ранок, на дев'яту годину.

Фабрикант узяв перо, начебто щось підраховував: Мацюся, мовляв, треба зробити з найкращого фарфору — він не знає, чи вистачить. Так, це коштуватиме дуже дорого. І робітникам треба заплатити за секретність. А тут ще машина зіпсувалася. Скільки може коштувати ремонт? Ну, та й інші замовлення доведеться відкласти. Рахував, рахував — довго.

— Пане міністр торгівлі, якби не війна,— я розумію, що зараз дуже великі витрати на армію й гармати,— якби не війна, вам довелося би заплатити вдвічі більше. Та вже

гаразд... але це крайня ціна...

І він назвав таку суму, що міністр аж зойкнув.

— Та це ж здирство!

— Пане міністр, ви ображаєте національну промисловість.

Міністр торгівлі подзвонив до старшого міністра, бо сам не наважувався заплатити стільки грошей. Проте, боячись, щоб хтось не підслухав їхню розмову, замість "лялька", сказав "гармата".

— Пане старший міністр, дуже дорого правлять за цю гармату.

Старший міністр здогадався, про що йдеться, і наказав:

— Не торгуйтеся, тільки обумовте, щоб вона, коли смикнеш за мотузочок, віддавала честь.

Телефоністка дуже здивувалася,— що то за нові гармати, які мають віддавати честь?

Фабрикант розходився. Йому доведеться, мовляв, ще докласти на цьому замовленні. Це не його справа. Хай звернуться до королівського механіка чи до годинникаря. Він солідний промисловець, а не фокусник. Мацюсь заплющуватиме очі, але віддавати честь не буде — і край. Зрештою він згоден і на це, але не поступиться ані копійкою.

Спітнілий і голодний повертався міністр торгівлі додому.

Спітнілий і голодний повернувся префект поліції до палацу.

— Я вже знаю, як викрали Мацюся. Я все ґрунтовно оглянув.

Було це начебто так: коли Мацюсь спав, йому накинули на голову мішок і винесли в королівський сад, туди, де росте малина. В малиннику є витолочене місце, там Мацюсь зомлів. Щоб він опритомнів, йому дали малини й вишень. Там лежить шість кісточок з вишень. Коли Мацюся переносили через огорожу, він захищався, бо на корі дерева знайдено сліди голубої крові. Щоб замести сліди, вороги посадили його на корову. Префект сам бачив сліди коров'ячих ніг. Далі дорога веде в ліс, де знайдено мішок. А потім, мабуть, де-небудь сховали живого Мацюся, а де — префект не знає, бо в нього було обмаль часу і він не міг нікого розпитати, щоб не виказати таємниці. Варто стежити за іноземним вихователем — він дуже підозріла людина. Запитував, чи можна відвідати Мацюся.

— А ось кісточки від вишень і мішок.

Старший міністр поклав мішок і кісточки в ящик, замкнув його на замок, заліпив червоним сургучем, а зверху написав латинською мовою: *corpus delicti*. Так уже заведено, коли хтось чогось не знає і не хоче, щоб знали інші, то пише латиною.

Наступного дня військовий міністр складав прощальний рапорт, а Мацюсь-лялька нічого не казав, лише віддавав йому честь.

На всіх перехрестях було вивішено оголошення, що жителі столиці можуть спокійно працювати, бо король Мацюсь щодня виїжджатиме у відкритій машині на прогулянку.

Розділ дев'ятий

План військового міністра вдався чудово. Три вороги думали, що Мацюсеві війська

підуть одразу на всіх. А тим часом він зібрав солдатів у одне місце, з усією силою вдарив на одного і здолав його. Захопив великі трофеї, роздав карабіни, чоботи й солдатські мішки тим, кому їх не вистачало.

Мацюсь приїхав на фронт саме тоді, коли відбувався розподіл воєнних трофеїв.

— А це що за вояки? — здивувався головний інтендант війська, тобто той, хто видає одяг і їжу.

— Ми такі ж вояки, як і всі,— сказав Фелек,— тільки трохи менші.

Кожен вибрав собі пару чобіт, револьвер, карабін і речовий мішок. Тепер Фелек навіть пошкодував, що взяв у батька ремінь та складаний ніж і даремно мав тоді прочуханку. Але хто може передбачити, які несподіванки принесе війна?

Недарма солдати подекували, що головнокомандуючий діяв не дуже розумно. Замість того, щоб, захопивши трофеї, відійти й окопатися, він рушив уперед. Зайняв якихось п'ять чи шість міст, зовсім йому не потрібних, і тільки тоді наказав рити окопи. Але було вже запізно, бо на допомогу першому ворогові вирушили двоє інших.

Так говорили згодом, а Мацюсів загін нічого не знав про це, бо на війні все таємниця. Надійшов наказ іти туди-то й туди-то, надійшов наказ робити те-то й те. Бери й роби. Ні про що не запитуй і не ремствуй.

Коли королівські війська вступили в переможене місто, Мацюсеві все тут страшенно сподобалося. Солдати розмістилися на ніч у великих зручних кімнатах, щоправда, на долівці, проте це все ж краще, ніж тісна хата чи голе поле. З нетерпінням чекав Мацюсь першого бою. За цей час він бачив і чув чимало цікавого, однак справжньої війни ще не знав. Який жаль, що їхній ешелон запізнився!

В місті стояли лише одну ніч, а другого дня рушили далі.

— Зупинитися й копати!

Мацюсь зовсім не знав сучасної війни. Він гадав, що військо тільки б'ється, відбирає коней і просувається все далі й далі, підминаючи ворога. А те, що солдати копають рови, вбивають перед цими ровами кілки з колючим дротом і сидять у них цілими тижнями, Мацюсеві навіть і не снилося. Не дуже охоче взявся він до роботи. Битися — то королівське діло, але копати — кожний може зробити це ліпше за нього. Проте майже щогодини надходить наказ за наказом,— треба поспішати, бо ворог наближається. Вже навіть чути здалеку гарматні постріли. Аж тут примчав на автомобілі полковник саперів: репетує, стиснувши кулаки, погрожує розстріляти тих, хто погано копає.

— Завтра бій, а вони нічого не роблять!.. А ті двоє чого тут? — крикнув він зі злістю.— Що це за Валигора та Вирвидуб?

Весь гнів полковника міг спрямуватися на двох добровольців, та, на їхнє щастя, над головами почулося гурчання літака. Полковник глянув у бінокль на небо, квапливо обернувся, сів у машину й чимдуж майнув геть. А тут бух-бух-бух, одна за одною впали три бомби. Щоправда, нікого не поранило, але всі поховалися в окопи, де було безпечніше.

Ті три бомби багато чого навчили Мацюся. Він уже не дувся й не бунтував, а

мовчки взяв лопату й працював доти, доки його стомлені руки самі не опустилися, і він, мов колода, впав, підкошений важким сном, на самісіньке дно окопу. Солдати не будили його, хоч самі працювали цілу ніч при світлі ракет. А на світанку покотилася на них перша атака ворога.

З'явилися чотири ворожих вершники. Це були розвідники, які мали виявити, де засіла королівська армія, щоб попередити своє військо. По вершниках почали стріляти, один упав з коня, певно, вбитий, а троє втекли.

— Зараз буде бій! — кричав поручик. — Лежати в окопах, виставити лише карабіни й ждати! — лунав його наказ.

Справді, незабаром з'явилося вороже військо. З обох боків почалася стрілянина. Але Мацюсів загін ховався в окопах, а ворог сунув через відкрите поле. Кулі атакуючих перелітали за окопи, над самісінькими головами солдатів, і чути було лише їхнє дзижчання та посвистування, тоді як ті, що атакували, гинули на очах від влучних куль Мацюсевих солдатів.

Тепер Мацюсь зрозумів, що справедливо сердився вчора полковник саперів, і зрозумів, що на війні кожний наказ має бути виконаний швидко й без зайвої балаканини. Звісно, цивільні можуть слухатися чи не слухатися, баритися чи сперечатися, а військовий знає лише одно: наказ має бути виконано негайно й точно. Вперед — то вперед, в тил — то в тил, копати — то копати.

Бій тривав цілий день. Нарешті, ворог зрозумів, що нічого не вдіє, бо тільки втрачає людей, а підійти до супротивника не може — заважають дротяні огорожі. Отож ворог відступив і вирішив окопатися. Та одне діло копати спокійно, коли ніщо не заважає, і зовсім інше — копати під вогнем, коли звідусіль падають кулі.

Вночі щохвилини злітали в небо ракети, освітлюючи все навколо, і хоч стрілянина трохи вщухла, — змучені солдати по черзі спали, — бій все одно тривав.

— Ми не здалися, — казали задоволені солдати.

— Ми не здалися, — повідомив поручик по телефону в штаб — до них уже встигли підвести телефон.

Яке ж було здивування й гнів у солдатів, коли назавтра протелефонували з штабу наказ відступати.

— Чому? Ми викопали окопи, затримали ворога, можемо оборонятися.

Якби Мацюсь був поручиком, він нізащо не послухався б наказу. Це, певно, якась помилка. Хай полковник прибуде сюди, хай подивиться, як добре вони б'ються. У ворога багато вбитих, а в них лише одного поранено в руку. Коли той солдат стріляв з окопу, його вистроmlену руку дряпнула ворожа куля. Як же полковник може знати здалеку, що тут діється? Була хвилина, коли Мацюсь хотів крикнути: "Я король Мацюсь! Нехай полковник наказує, що хоче, а я не дозволяю відступати! Король старший за полковника". І якщо він не зробив цього, то тільки тому, що не був певний, чи йому повірять, чи не кепкуватимуть.

Так Мацюсь удруге переконався, що в армії дискутувати не можна, а треба негайно виконувати накази.

Прикро було кидати викопані з такими труднощами окопи, залишати частину запасів хліба, цукру та солонини. А ще прикріше повертатися через село, де здивовані жителі запитували:

— Чого ви тікаєте?

Вже в дорозі їх наздогнав кінний вістовий з листом, в якому наказувалося йти швидко, без відпочинку. Легко сказати — без відпочинку. Після двох безсонних ночей, коли одну ніч копали, а другу билися, йти без відпочинку не можна. Та й провізії в них мало, і всі до того ж ще сердиті й засмучені. Вперед ідеш завжди охоче, напружуєш останні сили і мчиш, а повертатися, та ще й з примусу,— тут сили вичерпуються швидко.

Ідуть, ідуть, ідуть, ідуть. Аж раптом обабіч постріли, ліворуч і праворуч.

— Все ясно! — крикнув поручик.— Ми просунулися занадто далеко вперед, а ворог зайшов з тилу. Полковник мав глузд, коли наказував відступати швидко. Нас могли взяти в полон.

— Гарна історія, тепер нам треба прориватися,— сердито сказав один солдат.

Ох, як було важко! Тепер ворог сидів у окопах і стріляв з обох боків, а вони мушили тікати.

Розділ десятий

Тепер Мацюсь зрозумів, чому на засіданні ради міністрів говорили про чоботи, про овес для коней та про сухарі. Якби в солдатів не лишилося в мішках сухарів, то довелось би померти з голоду, бо три дні вони гризли тільки сухарі. Спали по черзі, лише по кілька годин. А ноги в кожного були такі стерті, що кров аж булькала в чоботях. Тихо, мов тіні, пробиралися вони лісами, а поручик раз у раз дивився на карту, чи нема десь поблизу байрака або чагарника, щоб сховатися. Часто з'являлися ворожі розвідники: подивитись, куди вони тікають, і переказати своїм, як ліпше їх переслідувати.

Коли б ви бачили Мацюся! Він висох за ці дні, мов тріска, згорбився і став ще меншим. Багато солдатів покидали карабіни, та Мацюсь не випускав свого з заклакх пальців. Як можна за кілька днів стільки пережити!

"Татусю, татусю,— думав Мацюсь,— о, як важко бути королем, який веде війну. Легко було сказати: "А ми не боїмося, я здобуду над вами перемогу, як мій великий прадід". Легко говорити, та важко робити. Ох, яким я був тоді легковажним малюком. Думав тільки про те, як на білому коні залишатиму столицю, а народ кидатиме квіти під копита мого коня. І зовсім не думав, скільки людей загине".

А люди падали від куль, і, можливо, Мацюсь тільки тому вцілів, що був маленький. Ох, як же вони зраділи, коли, нарешті, зустріли свої війська. І не тільки війська, а й готові, вириті окопи.

"А тепер будуть з нас глузувати",— подумав Мацюсь.

Проте скоро він пересвідчився, що навіть на війні існує справедливість. Коли солдати виспалися й пообідали в окопах, їм наказали відійти в резерв. Нові бійці зайняли окопи й почали стріляти, а вони пройшли ще п'ять верст у тил — і там

розташувалися в невеличкому містечку.

Там, на площі, їх зустрів полковник саперів, але тепер він зовсім не сердивсь, а лише сказав:

— Ну, що, хлопці, зрозуміли, для чого потрібні окопи?

— О, ще й як зрозуміли!

Солдатів, котрі кинули свої карабіни, відділили від тих, що повернулися з карабінами. І до цих останніх генерал звернувся з такого промовою:

— Честь вам за те, що зберегли зброю. Справжні герої пізнаються не в успіхах, а в поразці. Погляньте, й ці два малюки тут! — вигукнув раптом генерал. — Хай живуть хоробрі брати Валигора та Вирвидуб!

Відтоді Фелек став Валигорою, а Мацюсь — Вирвидубом. І вже інакше їх не називали:

— Гей, Валигоро, принеси-но води!

— Гей, Вирвидубе, підкинь-но дрівець у вогонь!

І загін полюбив своїх вихованців.

Тут на відпочинку солдати дізналися, що військовий міністр посварився з головнокомандуючим і лише король Мацюсь їх помирив. Мацюсь нічого не знав про ляльку, яка замінила його в столиці, й страшенно дивувався, що говорили так, ніби він був удома. Мацюсь був ще дуже молодим королем і не знав, що таке дипломатія.

Спочили, підгодувалися солдати — й засіли в окопах. І розпочалася так звана позиційна війна. Тільки час од часу, коли солдатам ставало дуже нудно, йшли в атаку — то вони, то ворожа сторона — і тоді ті чи ті просувалися на кілька верст або вперед, або назад.

Солдати ходили по окопах, грали, співали, різалися в карти, а Мацюсь старанно вчився. Вчив його поручик, якому знічев'я теж було нудно. Поставить уранці вартових пильнувати, чи не йде ворог в атаку, подзвонить у штаб, що все гаразд, і цілісінький день потім не має чого робити. Отож поручик і заходився навчати маленького Вирвидуба.

Чудові це були уроки. Сидить Мацюсь в окопі і вчить географію. Співають жайворонки, тільки часом десь пролунає постріл. Тихо й приємно. Та раптом — наче собаки завили! Починається! Це маленькі польові гармати. А тут: бах-бах — як гавкне велика гармата. І завирує! Карабіни квакають, мов жаби. Тут свистить, там сичить, десь гуде, і раз у раз: бац-бац, бах-бах!

Так триває півгодини — годину. Іноді снаряд влучить в окоп і вибухне — підкосить кількох чоловік, кількох покалічить. Але солдати вже звикли до цього. Подивляться й тільки зауважать:

— Шкода, добрий був хлопець!

— Царство йому небесне, — перехреститься котрийсь.

Лікар огляне поранених і вночі відішле до польового шпиталю. Ну що ж, війна.

Не уникнув рани й Мацюсь. Прикро йому було йти до шпиталю. Така маленька рана, навіть кістку не зачепило. Та лікар був невблаганний.

Лежить Мацюсь на ліжку — перший, раз за чотири місяці. О, яка насолода! Матрац, подушка, ковдра, біле простирadlo, полотняний рушник, білий столик край ліжка, кварта, тарілка, ложка, трохи схожа на ті, якими він їв у королівському палаці. Рана загоюється швидко, сестри й лікарі дуже люб'язні, і Мацюсь почував би себе чудово, якби не одна страшна небезпека.

— Дивіться, який він схожий на короля Мацюся,— сказала якимось полковникова дружина.

— Справді, й мені лице його здалося знайомим, але я зразу не здогадався.

І надумали сфотографувати Мацюся для газети.

— Нізащо в світі!

Даремно йому розтлумачували, що, можливо, король Мацюсь надішле йому медаль, коли, переглядаючи малюнки, побачить такого маленького солдата.

— Дурненький, вишлеш батькові свою фотографію, ото він зрадіє!

— Ні, ні!

Хай їм грець, тим фотографіям. Мацюсь не на жарт перелякався: а раптом пізнають, здогадаються!..

— Дайте йому спокій, раз не хоче. А може, так воно й краще. А раптом король Мацюсь іще образиться, стане йому неприємно, що в той час, як він роз'їжджає по столиці на автомобілі, його ровесники дістають рани.

"Що це, в біса, за Мацюсь, про якого всі так говорять? — Мацюсь подумав "в біса", бо давно вже забув етикет і навчився солдатської говірки.— Як добре, що я втік на фронт".

Мацюся не хотіли виписувати з шпиталю, навіть упрощували, щоб залишився. Доводили, що й тут для нього знайдеться діло: подавати пораненим чай, допомагати на кухні. Але Мацюсь обурився. Ні, ні за які гроші! Хай отой розмальований Мацюсь роздає подарунки в столичних шпиталях і ходить на похорони офіцерів, а він — справжній король Мацюсь — знову піде в окопи.

І повернувся у свій загін.

Розділ одинадцятий

— Де Фелек?

— Немає Фелека.

Фелекові надокучила служба в окопах. Він був жвавий хлопчина й ані хвилини не міг всидіти на місці. А тут сиди цілими тижнями в окопах і голови не вистромлюй, бо зараз же вистрелять. Ще й поручик гнівається.

— Сховаєш ти свою дурну голову чи ні? — кричить поручик.— Підстрелять йолопа, а тоді вези його в шпиталь, роби перев'язки. І без тебе повно клопоту.

Раз-другий нагримав поручик, а третього разу посадив Фелека на три дні до холодної на хліб і воду.

А сталося це так.

У ворожих окопах змінився загін. Старий пішов на відпочинок, а новий вночі зайняв його місце. Віддаль між ворожими окопами й окопами Фелекового загону була

така мала, що солдати обох сторін могли навіть перемовлятися. І от вони почали ображати один одного.

— Ваш король шмаркатий! — кричать з ворожого окопу.

— А ваш — недолугий дід!

— Самі ви діди! Чоботи у вас діряві.

— А ви — голодні пельки, бурду п'єте замість кави.

— А ти ходи, покуштуй.

— Як візьмемо вашого полоненого, то він такий голодний, наче вовк.

— А ваші обідрані та й голодні.

— А ви від нас тікали, мов зайці.

— Зате згодом ми вам всипали.

— Ви й стріляти не вмієте. Ваші кулі летять просто на горобців.

— А ви хіба вмієте?

— Звісно, що вміємо.

Розгнівався Фелек вискочив з окопу, повернувся до ворогів спиною, нагнувся, підібрав шинелю й крикнув:

— Ану, стріляйте!

Гахнули чотири постріли, та кулі не влучили.

— Ех ви, стрільці!

Солдати реготалися, але поручик страшенно розлютився й посадив Фелека до холодної. Це була яма, викопана глибоко під землею і обкладена дошками. Треба вам сказати, що солдати понаносили із зруйнованих будівель дощок і змайстрували в окопах стіни, підлогу та навіть навіси, щоб їх не мочив дощ і не заливала багнюка.

Лише два дні просидів Фелек у дерев'яній клітці під землею, а далі поручик пробачив йому. Проте й цього було Фелекові досить.

— Не хочу я служити в піхоті.

— А куди ж ти підеш?

— На літак.

У Мацюсєвому королівстві на той час бракувало бензину. А без бензину важко перевозити великі вантажі. Тому-то надійшов тоді наказ, щоб на літаки брали тільки легких солдатів.

Надумали тоді послати Фелека — хто ж може бути легший за дванадцятирічного хлопчика? Пілот керуватиме літаком, а Фелек кидатиме бомби.

Мацюсь трохи засмутився, а трохи навіть зрадів, що, коли повернувся з шпиталю, не застав Фелека. Адже тільки Фелек знав, що Мацюсь — король. Правда, Мацюсь сам просив, щоб Фелек називав його Томеком. Та що не кажіть, а це не зовсім добре, коли Фелек має Мацюся за рівню. І якби ще за рівню, а то ж ні! Мацюсь молодший, і Фелек просто гордує ним. Коли ночами солдати йшли в розвідку, Фелек завжди влаштовував так, що тільки його брали з собою.

— Не беріть Томека — чим він вам допоможе?

Розвідка була небезпечною і важкою. Треба було тихо повзти на животі до

дротяних загороджень, перерізати їх ножицями або шукати ворожих вартових. Іноді треба було пролежати тихо цілу годину, бо варто лише ворогам почути підозріле шурхотіння в своєму таборі, як вони відразу ж пускали ракети й стріляли по сміливцях. Солдати жаліли Мацюся, оскільки він був молодший та тендітніший, і найчастіше брали Фелека. А Мацюсеві було прикро.

Залишившись без Фелека, Мацюсь виконував тепер в загоні важливі доручення: носив вартовим патрони, пролізав під дротом у ворожі окопи, а двічі навіть пробрався, переодягнений, на їхню сторону.

Переодягнувся якось Мацюсь у пастушка, переліз через дріт, пройшов версти зо дві, сів перед зруйнованою хатою і вдає, що плаче.

— Чого плачеш? — помітив його якийсь солдат.

— Як же мені не плакати, коли хату нашу спалили і мати кудись пішли, а куди саме — не знаю.

Привели Мацюся в штаб, напоїли кавою. Ніяково стало Мацюсеві: от добрі люди його нагодували, ще й старий каптан дали, бо, переодягнений у лахміття, хлопчина тремтів од холоду. Вони добрі люди, а він, Мацюсь, їх обдурює — прийшов шпигувати.

І Мацюсь вирішив, що коли так, то він нічого не розповість своїм. Хай кажуть, що він дурний, що нічого не знає, і хай ніколи більше не посилають його в розвідку. Він не хоче бути шпигуном. Але тут Мацюся покликали до штабного офіцера.

— Як тебе звуть, небораче?

— Мене звуть Томек.

— Так от слухай, Томеку. Можеш лишатися у війську, якщо хочеш, доки твоя мама не повернеться. Матимеш одяг, солдатський казанок, борщ і гроші. Але тобі доведеться прокрастися до них і вивідати, де у них арсенал.

— Що таке арсенал? — вдав Мацюсь, ніби не знає.

І йому показали, де зберігаються снаряди, бомби й гранати, порох і патрони.

— Тепер знаєш?

— Знаю.

— Ну, тоді підеш, подивишся, де все це у них сховано, а потім повернешся й розповіси нам.

— Гаразд, — погодився Мацюсь.

Офіцер був задоволений, що йому так легко вдалося вмовити хлопця. Навіть дав Мацюсеві цілу плитку шоколаду.

"Оце так? — подумав з полегшенням Мацюсь. — Коли вже я маю бути розвідником, то на користь своїх".

Мацюся провели до окопів і вирядили в дорогу. А щоб не було чути, що він іде, постріляли трохи в повітря.

Повертається Мацюсь задоволений, гризе шоколад, то крадеться карачки, то повзе на животі. Раптом — бац-бац — свої стріляють по ньому. Могли навіть убити його, бо помітили, що хтось підкрадається, а хто саме, не знали!

— Пустити три ракети! — вигукнув поручик.

А сам узяв бінокль, глянув і аж затремтів од жаху:

— Не стріляти! Здається, Вирвидуб повертається.

Без перешкод повернувся Мацюсь до своїх і розказав усе, що бачив і чув. Поручик зразу ж подзвонив у штаб артилерії. І артилерія негайно відкрила вогонь по військових складах ворога. Дванадцять снарядів не влучили, а тринадцятий, певно, зробив своє діло, бо так гухнуло, що аж небо почервоніло, і такий шугонув дим, що можна було задихнутися.

Завирувало у ворожих окопах. Поручик підняв догори Мацюся й тричі гукнув:

— Молодець, молодець, молодець!

Солдати полюбили Мацюся ще дужче. Адже в нагороду дали загонові барильце горілки, і, оскільки у ворога не було тепер пороху, можна було цілих три дні спати спокійно. Поручик навіть дозволив виходити ненадовго з окопів, щоб трохи розім'ятися. А ворожі солдати сидять в окопах і зляться, що нічого не можуть вдіяти.

І знову все йде, як і раніше. Вдень Мацюсь вчиться в поручика. Часом то покопає трохи — бо дощ увесь час руйнує окопи,— то заступить на вартування, то постріляє трохи. І багато разів думав Мацюсь: "Дивна річ! Так хотів я винайти збільшувальне скло, щоб висадити в повітря ворожий пороховий склад, і ось, хоч не зовсім, проте частково моє бажання здійснилося".

Незабаром минула осінь і настала зима. Випав сніг. Солдатам надіслали теплий одяг. Навколо було біло й тихо.

Розділ дванадцятий

І знову Мацюсь дізнався про важливу річ. Адже не могли війська весь час сидіти в окопах. Що б тоді було? Як би тоді закінчилася війна?

Тихо було в окопах на фронті, зате в столиці кипіла робота. Треба було приготувати все, щоб, зібравши війська в одне місце, з усією силою вдарити по ворогові й прорвати фронт. Адже досить хоча б в одному місці прорвати лінію оборони, як ворог змушений тікати звідусюди, бо через цей прорив входять війська супротивника й починають стріляти з тилу.

Наприкінці зими поручик став уже капітаном, а Мацюсь одержав медаль. Як він радів! Мацюсів загін було двічі відзначено за відмінну службу. Сам генерал приїхав до них в окопи й зачитав наказ:

"Іменем короля Мацюся виношу подяку вагонові за висадження ня в повітря порохових складів і за хорошу службу на благо вітчизни й народу. І даю вам таємне доручення прорвати лінію фронту, коли потеплішає".

Це була велика честь. Одразу ж почалися таємні приготування. Було привезено багато гармат і снарядів. А в тилу зібралася кіннота й чекала наступу. Щодня дивилися солдати на сонце — коли ж, нарешті, потеплішає, бо їм страшенно надокучило сидіти без діла. Так бідолашні чекали, так готувалися! І не знали, скільки доведеться їм пережити. Капітан придумав хитрий маневр: не нападати всією силою, а першого дня кинути в атаку частину війська, яке рушило б тільки так, про людське око, й одразу ж повернулося. Тоді ворог подумає, що вони слабкі. А наступного дня можна буде кинути

всі сили й прорвати лінію ворожих окопів.

Так він і зробив. Послав половину війська в атаку. Перед атакою наказав артилерії довго стріляти по дротяних загородженнях, щоб прорвати їх і відкрити дорогу для піхоти.

— Вперед!

О, як приємно вихопитися з отих нестерпних окопів, з отих мокрих ровів, бігти щодуху й кричати: "Ура! Вперед, вперед!" Налякався ворог, коли побачив, що війська посунули прямо на багнети, навіть стріляв мало і невлад. Атакуючі дійшли до загороджень, і тут капітан дав наказ відступати.

А Мацюсь і ще кілька солдатів, які чи то не чули наказу, чи то забігли трохи далі, опинилися в оточенні ворожого караулу й попали в полон.

— Ага, злякалися ваші,— глузували ворожі солдати.— Мчали, мчали, зчинили галас, а як добігли до нас, то зразу ж тікати. Та й не дуже-то вас і багато.

Вдруге Мацюся вели до штабу. Тільки того разу він був переодягнений і йшов як військовий розвідник. А тепер був у солдатській шинелі й плентався як полонений.

— А, знаємо тебе, голубе! — сердито вигукнув ворожий офіцер.— Це ти був у нас узимку? Через тебе наші порохові склади висаджено в повітря. Хе-хе! Тепер ти від нас не втечеш. Відведіть солдатів до табору військовополонених, а хлопця за шпигунство повісимо.

— Я солдат! — вигукнув Мацюсь.— Ви можете мене розстріляти, але не вішати.

— Ач який розумний! — grimнув офіцер.— Дивіться, чого йому заманулося. Тепер, можливо, ти й солдат, але тоді був Томеком і зрадив нас. Отож ми тебе повісимо.

— Не маєте права. Я тоді теж був солдатом, а прийшов сюди переодягнений і навмисне сів перед спаленою хатою.

— Ну, годі базікати. Відвести його під посиленою охороною до в'язниці. Завтра польовий суд розгляне цю справу. Якщо ти справді був тоді солдатом, то, може, вийде по-твоєму, хоч особисто я дав би тобі мотузку, а не кулю.

Наступного дня відбувся польовий суд.

— Звинувачую цього хлопця,— сказав офіцер на суді,— в тому, що взимку він вивідав, де містяться наші порохові склади, й доніс ворожій артилерії. Дванадцять разів вони стріляли й не влучали, а на тринадцятий влучили й висадили в повітря наш арсенал.

— Чи так це було? Чи визнаєш себе винним? — запитав сивий суддя-генерал.

— Ні, це було інакше. Не я вивідав, де ваші порохові склади, а цей офіцер сам повів мене до них, показав мені все й звелів піти подивитися, де міститься наш арсенал, й донести йому. А за це дав мені шоколаду. Хіба не так було?

Офіцер зашарівся — адже він зробив тоді погано, бо не можна нікому показувати, де містяться склади боєприпасів.

— Я був солдатом, і мене послали в розвідку, а ваш офіцер хотів зробити з мене шпигуна,— сміливо вів далі Мацюсь.

— А відкіль я міг знати? — почав виправдовуватися офіцер.

Та генерал урвав його:

— Соромно, пане офіцер, що такий малюк вас обдунив. Погано ви зробили, і за це будете покарані. Але й цьому хлопчиськові дарувати не можна. Що ви скажете на це, пане адвокат?

Адвокат почав захищати Мацюся:

— Панове судді, звинувачений, який видає себе то за Вирвидуба, то за Томека Палюха,— не винний. Він солдат і повинен був виконувати наказ. Він пішов у розвідку, бо його послали. Вважаю, що його місце в таборі військовополонених.

Генералові сподобалась промова адвоката, бо йому шкода було хлопчика. Але він нічого не сказав. Військовий не повинен показувати, що співчуває комусь, а тим більше ворожому солдатові. Генерал лише схилився над книжкою, де було записано всі військові закони, й шукав, що там сказано про військових шпигунів.

— Ага, ось воно,— сказав він нарешті.— Шпигунів цивільних, які зраджують за гроші, слід одразу вішати. Шпигунів військових можна негайно розстріляти або, якщо вимагає адвокат, з розстрілом можна зачекати, а всі матеріали негайно надіслати до верховного суду.

— Отже, я вимагаю,— мовив адвокат,— щоб справу було передано до верховного суду.

— Добре,— погодився генерал і всі судді.

І Мацюся знову відвели до в'язниці. Це була звичайнісінька сільська хата. Під вікнами і перед дверима тієї хати стояло по два солдати з револьверами та карабінами наготові. Проте Мацюсь не втратив надії: "Мали мене повісити, та не повісили. Може, якось і від кулі врятуюсь. Адже стільки їх біля мене дзижчало".

З апетитом з'їв Мацюсь вечерю, досить-таки смачну, бо приречених на смерть годують добре: такий уже закон. А Мацюсь вважався приреченим на смерть. Згодом сів він біля вікна й задивився на небо, де шугали літаки: "Наші це чи ворожі?" — подумав Мацюсь. Аж раптом як гуркнуть одразу три бомби — і всі поблизу Мацюсевої в'язниці.

Що було потім, Мацюсь не пам'ятає. Бо знову сипонув град бомб. Одна влучила в хату — аж земля задвигтіла. Якийсь стогін, крики, хурчання. Хтось підхопив Мацюся, але голова хлопчини впала на груди. Опісля щось нестерпно деренчало, а коли, нарешті, Мацюсь опритомнів, то побачив, що лежить на широкому ліжку в якійсь гарно вмебльованій кімнаті.

Розділ тринадцятий

— Як почуваете себе, ваша королівська величність? — віддаючи честь, запитав Мацюся той самий старий генерал, який взимку приколов йому на груди медаль за висадження в повітря порохових складів.

— Я Томек Палюх, Вирвидуб, звичайний солдат, пане генерал,— вигукнув Мацюсь і схопився з ліжка.

— Авжеж! — засміявся генерал.— Зараз переконаємося. Гей, там, покликати сюди Фелека!

Увійшов Фелек у мундирі льотчика.

— Скажи, Фелеку, хто це?

— Це його королівська величність, король Мацюсь Перший.

Мацюсь не міг далі опиратися. Та й взагалі тепер це було непотрібно. Навпаки, військова обстановка вимагала, щоб голосно на все військо, на всю країну заволати, що король Мацюсь живий і перебуває на фронті.

— Ваша королівська величність уже може брати участь в розмовах?

— Можу,— відповів Мацюсь.

І генерал розказав, як замість Мацюся зробили ляльку, як вона щодня їздила в машині по столиці, як старший міністр під час аудієнції навіть садовив цю ляльку на трон і як вона, коли смикали за шнурок, кивала головою й віддавала честь. До машини ляльку вносили на руках, бо король Мацюсь,— так писали в газетах,— дав слово, що нога його доти не ступить на землю, доки земля ця не буде звільнена від останнього ворожого солдата.

І довго цей фокус удавався, і люди цьому вірили, хоча й дивувалися, що король Мацюсь завжди однаково сидить на троні і в кареті, ніколи не посміхнеться й нічого не скаже, тільки іноді кивне головою та віддасть честь. У декого, щоправда, виникла підозра, а дехто навіть знав про зникнення короля Мацюся.

Ворог теж почав про дещо здогадуватися, поінформований своїми шпигунами, але вдавав, що це його не обходить. Була вже зима, а взимку все одно доводиться сидіти в окопах.

Лише тоді, коли вороги дізналися, що війська Мацюся мають намір прорвати фронт, вони почали серйозно вести розвідку й викрили таємницю.

І ось напередодні атаки було підмовлено якогось шалапуту кинути камінь у ляльку-Мацюся. Мацюсь розбився. Фарфор розсипався, лише рука ляльки все ще віддавала в повітрі честь, хоч голови вже не було. І тут одні вдалися в розпач, інші почали сердитися, що їх обдурюють, а треті просто сміялися.

Коли наступного дня після пробної атаки, в якій король Мацюсь попав у полон, мав розпочатися генеральний наступ, над військами раптово з'явилися літаки. Замість бомб вони скидали листівки. То були прокламації.

"Солдати! — писалося в прокламаціях.— Генерали й міністри вас обдурюють. Мацюся вже немає. З початку війни вулицями столиці роз'їжджає фарфорова лялька, яку сьогодні розбив каменем якийсь шибеник.

Ідіть додому, киньте воювати".

Ледве вдалося переконати солдатів, щоб хоч трохи почекали, бо, можливо, це брехня. Але ніхто вже не хотів іти в наступ. І тоді Фелек розповів усе. Зраділи генерали, подзвонили капітанові, щоб той негайно прислав Мацюся в штаб. Та яким був їхній переляк, коли вони дізналися, що Мацюсь у першій же атаці попав у полон.

Що робити? Сказати обуреним солдатам, що Мацюсь у полоні,— вони, вже раз ошукані, не захочуть цьому вірити. І ось на терміновій нараді було ухвалено кинути на ворога літаки й під час переполоху викрасти Мацюся.

Літаки було поділено на чотири загони. Перший мав напасти на табір

військовополонених, другий — на в'язницю, третій — на порохіві склади, а четвертий — на офіцерський штаб.

Так і зробили. Закидали бомбами хату, в якій розташувалися офіцери. Не було кому тепер давати накази. Скинули чимало бомб туди, де, як їм здавалося, містилися порохіві склади. Але даремно, бо порохівих складів там уже не було. Третій загін напав на табір військовополонених, шукаючи Мацюся, проте не знайшов його там. І лише четвертий загін натрапив на Мацюся і непритомного з великими труднощами одвіз у свій штаб.

— Завдання виконано відмінно, панове. А скільки втрачено літаків?

— Послали ми тридцять чотири літаки, а повернулося п'ятнадцять.

— Скільки тривала атака? — запитав Мацюсь.

— З часу вильоту до повернення минуло сорок хвилин.

— Добре,— сказав він.— Отже, завтра генеральний наступ.

Офіцери з радощів навіть заплескали в долоні.

— Оце несподіванка! Чудово! Солдати по всьому фронту дізнаються ще цієї ж ночі, що король Мацюсь живий, перебуває серед них і сам поведе їх у наступ. Страшенно зрадіють хлопці і битимуться, мов тигри.

Тієї ж хвилини задеренчали телефони і зацокали телеграфи, звістки полетіли в штаби фронтів і в столицю. Вночі вийшли екстрені випуски всіх газет. Два звернення написав Мацюсь: одне — до солдатів, друге — до народу.

Негайно зібралася рада міністрів і оголосила своє звернення до народу, в якому говорилося, що все з лялькою це було влаштовано навмисне, аби ошукати ворога.

У військах був такий запал, що солдати не могли дочекатися ранку й щомиті запитували, котра година. І, нарешті, рушили в наступ.

Проти Мацюся воювали три королі. Одного було розбито вщент і взято в полон, другого так поскубано, що раніше ніж за три місяці він не зміг би знову воювати, оскільки в нього було захоплено майже всі гармати й взято в полон понад половину війська. Лишався тільки один ворог, який досі стояв у резерві.

Коли бій скінчився, знову було скликано нараду. На цій нараді були присутні головнокомандуючий і старший міністр, який встиг приїхати з столиці екстреним поїздом.

— Переслідувати ворога чи ні?

— Переслідувати! — вигукнув командуючий військами.— Якщо ми впоралися з двома, то тим паче розіб'ємо цього одного.

— А я кажу: ні! — заперечив військовий міністр.— Ми вже мали раз науку, коли надто далеко пішли за ворогом.

— То була інша справа,— перебив його головнокомандуючий.

Всі чекали, що скаже Мацюсь. А йому страшенно хотілося хоч трохи попереслідувати ворога. Адже переслідує завжди кавалерія, а Мацюсь у цій війні ні разу ще не їздив верхи. Він стільки наслухався, як королі перемагали ворогів, сидячи на коні, а тут самому довелося лише повзти на животі та сидіти, зіщулившись, в окопах.

Хоч би трохи погасати на справжньому коні!

Проте Мацюсь пам'ятав початок війни. Зайшли вони надто далеко і мало не програли війну. Пам'ятав він і те, що про головнокомандуючого говорили як про недотепу. Не міг Мацюсь забути і про свою обіцянку послам перемогти їхніх королів якнайшвидше й поставити м'які умови миру.

Довго думав Мацюсь, і всі мовчки чекали.

— Де наш вінценосний бранець? — раптом запитав він.

— Він тут, недалеко.

— Приведіть його.

Ввели закутого в кайдани ворожого короля.

— Зняти кайдани! — крикнув Мацюсь.

Наказ було виконано миттю, варта стала ближче до полоненого, щоб той не втік.

— Переможений королю, — мовив Мацюсь, — я знаю, що таке неволя. Дарую тобі свободу. Ти розбитий, але я прошу тебе вивести з моєї країни залишки твого війська.

І бранця відвезли на автомобілі до самісіньких окопів, де він перейшов до своїх.

Розділ чотирнадцятий

Другого дня надійшов лист, підписаний трьома переможеними королями.

"Королю Мацюсь, — писали вони, — ти відважний, розумний і благородний. Навіщо нам воювати? Ми хочемо з тобою дружити і негайно повертаємось на свою батьківщину. Чи ти згоден?"

Король Мацюсь погодився. Мир було укладено. Раділи солдати, раділи їхні дружини, матері й діти. Можливо, дехто був незадоволений: той, хто на війні краде й грабує. Проте таких небагато.

Співвітчизники щиро вітали Мацюся, коли він королівським поїздом повертався до столиці. На одній станції Мацюсь попросив затримати поїзд, вийшов з вагона і підійшов до доброї стрілочниці.

— Господине, я завітав до вас на каву, — сказав Мацюсь, посміхаючись.

Дружина стрілочника з радощів не знала, що робити.

— Яке щастя, яке щастя! — примовляла вона, а в самої сльози бриніли на очах.

В столиці на переможця чекав автомобіль, та Мацюсь зажадав білого копя. І церемоніймейстер несказанно зрадів:

— О, який цей Мацюсь розумний! Саме на коні повинен король повертатися з війни, а не на бензині.

Повільно їхав Мацюсь вулицями міста, і з усіх вікон дивилися на нього жителі, а особливо діти.

Діти найбільше кидали йому квітів і найголосніше вигукувало:

— Віват! Хай живе король Мацюсь! Віват, віват, віват!

Мацюсь тримався бадьоро, хоч був дуже втомлений. Наступ, полон, втеча, нарада, знову битва, подорож, а тепер ці крики — все це так стомило Мацюся, що інколи йому в голові паморочилося і в очах щось миготіло. Наче зірки мерехтіли. А тут ще якийсь роззява підкинув у повітря шапку, і вона впала якраз на голову коневі. Кінь був із

королівської стайні, породистий і норовистий. Він метнувся вбік, і Мацюсь упав на землю. Його зараз же перенесли в карету й галопом примчали до палацу. Мацюсь нічого собі не ушкодив, навіть не зомлів, а тільки міцно заснув. І спав, спав, спав до самісінького вечора, а потім до ранку й ще до полудня.

— Жерти давайте! Хай вам грець! — гукнув Мацюсь так, що лакеї від страху аж пополотніли.

За хвилину на ліжку, біля ліжка, під ліжком стояло сто полумисків із стравами та ласощами.

— Зараз же заберіть геть усі ці заморські витребеньки! — крикнув Мацюсь.— Я хочу ковбаси з капустою та пива.

Ой лишенько, у королівському буфеті ані шматочка ковбаси! Та, на щастя, капрал палацової охорони позичив.

— Ах ви, мамії, маруди, лежні, пестуни, розтяпаки, джэнджики! — викладав Мацюсь усю свою солдатську науку.— Отепер я за вас візьмуся!

Уминає Мацюсь ковбасу, аж за вухами лящить, а сам думає: "Тепер знатимуть, що повернувся справжній король, якого треба слухатись".

Мацюсь передчував, що після звияжної війни він змушений буде розпочати не менш запеклу боротьбу з своїми міністрами. Ще на фронті до нього докотилися чутки, ніби міністр фінансів кипить од люті.

— Гарний переможець,— казав міністр фінансів.— Чому не зажадав контрибуції? Завжди так було — хто програє, той платить. Благородний? Чудово, хай тепер сам хазяйнує, коли в скарбниці порожньо. Нехай платить фабрикантам за гармати, шевцям за чоботи, постачальникам за овес, горох, крупу. Доки була війна, всі чекали, а тепер — плати, коли нема з чого.

Розлючений був і міністр закордонних справ.

— Відколи світ стоїть, ще не укладали миру без міністра закордонних справ! Що ж я, тільки для вистави? Геть усі сміються з мене.

Міністрові торгівлі фабрикант не давав спокою:

— Плати за фарфорову ляльку.

І в старшого міністра сумління було не зовсім чисте, і префект поліції трохи побоювався, що не дуже розумно пояснив Мацюсеvu втечу.

Мацюсь дещо знав, про дещо здогадувався і тепер надумав дати всьому лад. Набридла йому міністерська тяганина. Або вони його слухатимуть, або — геть звідси.

Мацюсь облизнувся, з'ївши ковбасу, сплюнув на килим і наказав вилити на себе цеберко холодної води.

— Це солдатське купання,— сказав він задоволений, насунув на голову корону й рушив до залу засідань. Там був військовий міністр.

— А де решта?

— Вони не знали, що ваша королівська величність бажає з ними радитися.

— Може, вони думали, що після війни я засяду за уроки з іноземним вихователем? А вони робитимуть, що захочуть?.. Під три чорти, вони дуже помиляються... Пане

міністр, призначаю нараду на другу годину. Коли ми зайдемо до залу, в коридорі повинен тихесенько зібратися взвод солдатів. Взводний хай чатує під дверима. Як тільки я плесну в долоні, він повинен зайти з солдатами до залу. Вам я можу сказати правду: коли вони спробують зробити так, щоб все було, як і досі, я накажу їх — сто тисяч чортів! — заарештувати. Але це таємниця.

— Слухаю, ваша королівська величність,— вклонився міністр.

Мацюсь зняв корону і вийшов у палацовий сад. Він так давно тут не був.

— Ой, справді,— похопився він,— я зовсім забув про Фелека!

Мацюсь свиснув і зразу ж почув, як закувала зозуля.

— Мерщій, Фелеку, не бійся. Тепер я справжній король, і мені не треба ні перед ким виправдовуватися.

— Еге ж, а що скаже мій батько?

— Скажи батькові, що ти королівський фаворит і я забороняю навіть торкатися тебе хоча б одним пальцем.

— Коли б ваша величність зводили це написати...

— Охоче, ходімо до мого кабінету.

Фелек не став чекати, щоб йому двічі повторювали.

— Пане державний секретар, прошу вас написати, що я призначаю Фелека своїм фаворитом.

— Ваша величність, при дворі досі не було такої посади.

— Досі не було, тепер буде. Така моя королівська воля.

— Може, ваша королівська величність, відкладете написання такого документу до засідання ради міністрів? Чекати недовго, а все ж буде дотримано формальності.

Мацюсь ладен був поступитися, але Фелек непомітно смикнув його за рукав.

— Я вимагаю, щоб документ було написано негайно, хай йому чорт! — гримнув Мацюсь.

Секретар почував потилицю й написав два документи. На одному було написано: "Я, король Мацюсь, невідхильно вимагаю, щоб негайно написано й на підпис подано, а після цього скріплено печаткою та вручено мені документ про призначення Фелека придворним королівським фаворитом. В разі невиконання моєї волі і мого категоричного наказу винного буде піддано якнайсуворішому покаранню. Що й ставлю до відома пана державного секретаря й власним своїм підписом стверджую".

Секретар пояснив, що лише після підписання цього паперу він матиме право видати той, другий. Мацюсь підписав, після чого секретар видав скріплене печаткою призначення Фелека фаворитом.

Мацюсь і Фелек пішли в королівську вітальню, розглядали іграшки, книжки, розмовляли, згадували свої воєнні пригоди; потім вкупі обідали. Згодом вийшли разом у сад, куди Фелек покликав з двору своїх ровесників, і чудово там розважалися аж до засідання ради міністрів.

— Я мушу йти,— сумно сказав Мацюсь.

— Коли б я був королем, я б ніколи нічого не мусив.

— Не розумієш ти цього, мій Фелеку: ми, королі, не завжди можемо робити те, що нам бажається.

Фелек знизав плечима на знак того, що він залишається при своїй думці, і досить неохоче, хоча й з документом, підписаним самим королем, рушив додому, знаючи, що зустрінеться з суворим поглядом батька і добре знайомим запитанням: "Де вештався, волоцюго? Йди-но сюди, розкажуй". Що завжди наставало після цього питання, Фелек також знав; але цього разу мало бути інакше.

Розділ п'ятнадцятий

Почалися скарги й нарікання. Міністр фінансів казав, що в нього немає грошей. Міністр торгівлі заявив, що торговці зубожіли під час війни й не можуть платити податки. Міністр шляхів сполучення твердив, ніби у вагонах стільки перевозили всього на фронт, що вони зовсім зіпсувалися і їх треба ремонтувати, а це дорого коштуватиме. Міністр освіти зазначив, що діти за час війни дуже розпустилися, оскільки батьки їхні пішли на фронт, а матері не могли дати їм ради, і тепер учителі вимагають збільшити платню, а також заскрити в школах розбиті шибки. Мовляв, поля через війну не засіяні, товарів через війну мало. І отак цілу годину.

Старший міністр випив склянку води. Це він робив щоразу, коли мав намір говорити довго. Мацюсь дуже не любив, як старший міністр пив воду.

— Панове, наша нарада набрала дивного тону. Якби хтось, не знаючи, в чім річ, послухав усе це, то подумав би, що війна скінчилася для нас нещасливо, що ми переможені. А ми ж переможці. Досі бувало так, що переможені платили контрибуцію, і переможець, який розбив ворогів, багатів. І це було правильно, бо виграв війну та країна, яка не скупиться на гармати, на порох, на провізію для війська. Ми витратили найбільше грошей, і ми виграли. Наш героїчний король Мацюсь міг сам оцінити, що військо мало все необхідне. Але чого ж ми повинні платити? Вони нас зачепили, вони розпочали війну, ми їм дарували провину,— і в цьому наша великодушність і доброта. То чому ж вони не повинні відшкодувати нам воєнні видатки? Ми не хочемо нічого вашого, але дайте нам те, що нам належить. Героїчний король Мацюсь відзначився благородством, уклавши з ворогами мир. І це було кроком настільки ж розумним, наскільки й красивим. Але такий мир створив для нас надзвичайні фінансові труднощі. Ми подолаємо їх, тому, що в нас є досвід, тому що ми прочитали багато мудрих книжок, тому що ми обережні, тому що все вміємо, і коли король Мацюсь виявить нам таке ж довір'я, яким користувалися ми перед війною, коли забажає прислухатися до наших порад...

— Пане прем'єр-міністр,— вихопився Мацюсь,— годі цієї балаканини. Справа не в порадах, а в тому, що ви хочете керувати, а мені призначаєте роль фарфорової ляльки. Так от я кажу — хай йому грець, хай йому сто тисяч чортів — я не згоден!

— Ваша королівська величність...

— Годі! Не згоден і край! Я король — і королем залишуся.

— Прошу слова,— озвався міністр юстиції.

— Будь ласка, тільки якомога коротше.

— Згідно з законом: додаток п'ятий до параграфа 777555, книга XII, том 814 зведення законів та наказів, сторінка п'ята, рядок чотирнадцятий, читаємо: "Якщо престолонаступникові не сповнилося двадцяти років..."

— Пане міністр юстиції, мене це не обходить.

— Розумію: ваша королівська величність хоче обминути закон. Я готовий назвати такий закон, за яким це передбачено. 6 параграф 105, том 486.

— Пане міністр юстиції, мене це не обходить.

— І на це є закон. "Якщо король нехтує законами, передбаченими параграфами..."

— Годі-бо, холера на вашу голову, а то...

— І про холеру є закон. "В разі виникнення епідемії холери..."

Мацюсеві увірвався терпець, він ляснув у долоні. В зал увійшли солдати.

— Заарештуйте цих панів! — наказав Мацюсь. — Відведіть їх у в'язницю.

— І на це є закон! — скрикнув радо міністр юстиції. — Це називається військовою диктатурою... О, а це вже беззаконня! — зойкнув він, коли солдат стусонув його прикладом попід ребра.

Міністри, бліді мов крейда, поплентались до в'язниці. Військовий міністр лишився на волі, віддав честь Мацюсеві і вийшов.

Запала могильна тиша. Мацюсь залишився сам. Заклавши руки за спину, він довго походжав по залу. І щоразу, проходячи повз дзеркало, дивився в нього й думав: "Я трохи схожий на Наполеона".

— Що ж тепер робити?

На столі лишилася купа паперів. Може, підписати їх? А чому на одних зазначено "дозволяю", на інших "відкласти" або "заборонити"? Може, не всіх міністрів слід було заарештовувати? Може, взагалі не слід було цього робити? Що ж тепер буде? І за що, власне? Що лихого вони вчинили? Правду кажучи, Мацюсь діяв безглуздо. Чого так поквапився з укладенням миру? Міг же викликати міністрів, і міністр фінансів, напевно, нагадав би про контрибуцію. Хто міг знати, що є там якісь контрибуції? Бо й справді. Чому повинен платити той, хто переміг? Зрештою, вони ж самі й почали. А може, написати королям? Їх аж троє, їм легше заплатити, ніж йому одному. Але як пишуться такі послання? Як він казав, цей міністр: том 814. Скільки ж є таких книжок? А Мацюсь за все життя прочитав лише дві збірки оповідань та біографію Наполеона. Це надто мало.

Дедалі важчі думки обсідали Мацюся, коли він раптом почув через відчинене вікно голос зозулі. Нарешті він не сам!

— Слухай, Фелеку, що б ти зробив на моєму місці?

— Я на місці вашої величності краще б веселився в саду, а на їхні наради не ходив би зовсім. Я б робив те, що мені до вподоби, а вони хай роблять, що їм подобається.

Мацюсь подумав, що Фелек просто наївний хлопчик і не розуміє, що король повинен піклуватися про державу, а не гратися в квача й гилки. Однак він не сказав йому цього.

— Не гаразд вийшло, Фелеку. Вони вже сидять у в'язниці.

— Хай сидять, якщо така воля вашої королівської величності.

— Що ти! Глянь, скільки тут непідписаних паперів! А якщо я їх не підпишу, не буде ні залізниць, ні фабрик, анічогісінько.

— Ну, то треба підписати.

— Ні, зажди. Слухай: я без них нічого не знаю, навіть старі королі не можуть обійтися без міністрів.

— Ну, то можна їх випустити.

Мацюсь з радощів мало не кинувся Фелекові на шию. Так усе просто, а йому навіть і не спадало на думку. Справді, нічого поганого не сталося. Можна їх кожної хвилини звільнити. Але він поставить їм умови. Нічого їм розпоряджатися: тепер вони змушені будуть слухатися його. Де це чувано, щоб він, король, мав красти що-небудь з буфета чи з власного саду, аби пригостити приятеля, чи дивитися з заздрістю через огорожу на забави хлопчаків. Він теж хоче гратися. Хоче, щоб його вчителем був добрий капітан, під чиїм командуванням перебував він усю війну. Що ж, зрештою, він хоче поганого? Хоче бути веселим хлопчиком, хоче, щоб його не мучили.

Фелек не міг залишатися довго, в нього були якісь невідкладні справи в місті; він прийшов тільки позичити трохи грошей — так, якусь дрібничку: на трамвай і, можливо, на цигарки й шоколад.

— Дуже охоче. Візьми, Фелеку.

І Мацюсь знову лишився сам. Церемоніймейстер чомусь уникав його, іноземний вихователь кудись сховався, а лакеї никали нечутно, мов тіні.

І раптом Мацюсеві сяйнула думка: а що, коли всі вважають його тираном? Це було б жахливо. А Мацюсь же правнук Генріха Запального, який вбивав людей, як горобців. Що тут робити, що робити? Хоча б Фелек прийшов чи хто інший. Незабаром до кімнати тихо зайшов старий лікар. Мацюсь щиро зрадів йому.

— В мене важлива справа,— почав несміливо лікар.— Проте я боюся, що ваша королівська величність мені відмовлять.

— А що, хіба я тиран? — запитав Мацюсь, пильно дивлячись лікареві в очі.

— Е, чому це раптом тиран? Просто я прийшов у складній справі.

— У якій?

— Я хотів би попросити про кілька незначних полегшень для заарештованих.

— Кажіть сміливо, лікарю. Я наперед на все згоден. Я на них зовсім не серджуся і ладен випустити їх із в'язниці, тільки хай вони пообіцяють занадто не розпоряджатися.

— Оце воістину королівські слова! — скрикнув зраділо лікар.

І почав сміливо перелічувати прохання заарештованих.— Старший міністр просить подушку, матрац і перину, бо не може спати на соломі: в нього болять кістки...

— А я спав на землі,— докинув Мацюсь.

— Міністр охорони здоров'я просить щітку й зубний порошок. Міністр торгівлі просить білого хліба, він не може їсти чорний тюремний хліб. Міністр освіти просить книжки, щоб читати. Міністр внутрішніх справ просить порошки, бо від усіх цих неприємностей він заслаб.

— Ну, а міністр юстиції?

— Той нічого не просить, бо в 745 томі Зведення законів він вичитав, що заарештовані міністри після трьох днів перебування у в'язниці мають право звертатися до королівської милості, а вони відсиділи лише три години.

Мацюсь наказав видати всім міністрам постелі з палацу, звелів негайно послати їм королівський обід, а потім вечерю з вином. Міністра ж юстиції закликав під вартою до себе.

Коли прийшов міністр юстиції, Мацюсь люб'язно запропонував йому крісло і спитав:

— Чи буде це законно, якщо я завтра випущу вас із холодної?

— Не зовсім, ваша королівська величність, але військова диктатура передбачає прискорену процедуру; коли ми це так назвемо, формальностей буде дотримано.

— Пане міністр, а якщо я їх випущу, можуть вони посадити мене в холодну?

— Не мають права, хоча, з іншого боку, том 949 обумовлює пункт закону так званого замаху на уряд.

— Не розумію,— признався король Мацюсь.— Скільки треба часу, щоб зрозуміти все це?

— Мабуть, років з п'ятдесят,— відказав міністр.

Мацюсь зітхнув. Корона завжди здавалася йому важкою, а тепер обтяжувала так, наче була артилерійським снарядом.

Розділ шістнадцятий

З міністрів зняли кайдани, ввели їх у тюремну їдальню, куди прибули також міністр юстиції та військовий міністр. Варта з шаблями наголо зайняла свої місця, й нарада почалася.

Мацюсь склав уночі такий план:

— Ви будете займатися дорослими, а я стану королем дітей. Коли мені сповниться дванадцять років, я керуватиму дітьми до дванадцятилітнього віку, коли мені буде п'ятнадцять — до п'ятнадцятилітнього. А сам як король робитиму, що захочу. Все інше хай буде, як і раніше. Я сам маленький і знаю, що треба малятам.

— І ми були колись маленькими,— сказав старший міністр.

— Ну, гаразд, а тепер скільки вам років?

— Сорок три,— відказав старший міністр.

— А чому ви керуєте тими, хто старший за вас? І пан міністр шляхів сполучення молодий, а в поїздах їздять і старі люди.

Тоді міністри відповіли:

— Це правда.

— То що ви скажете на це, пане міністр юстиції? Можна так зробити?

— Ні в якому разі,— заперечив міністр юстиції,— за законом (том 1349) діти належать батькам. Є лише одна можливість...

— Яка? — спитали всі з цікавістю.

— Король Мацюсь повинен назватися: король Мацюсь Перший Реформатор (том

1764, стор. 377).

— Що це означає?

— Це означає, що він король, який змінює закон. Коли король скаже: "Хочу видати закон такий чи такий", то я відповім: "Не можна, бо вже є інший закон". А коли король скаже: "Хочу ввести таку чи таку реформу", я відповім: "Чудово".

Всі згодились. Але найтрудніше було з Фелеком.

— Не може він бути фаворитом.

— Чому?

— Тому що цього не дозволяє етикет.

На засіданні не було церемоніймейстра, і міністри не могли докладно пояснити, що таке придворний етикет. Одне вони знали напевно, що королі можуть мати фаворитів тільки після смерті. Це не означає, що король Мацюсь, боронь боже, повинен умерти, проте документ на фаворитство має бути будь-якою ціною відібраний у Фелека.

— Так, цей документ незаконний,— підтвердив міністр юстиції.— Фелек може приходити до короля, може бути його щирим другом, але про це не треба писати, та ще й до того ж скріплювати печаткою.

— Ну, гаразд,— сказав Мацюсь, щоб випробувати міністрів,— а коли я не поступлюся й залишу вас і далі у в'язниці?

— Це вже зовсім інша справа,— посміхнувся міністр юстиції.— Король все може.

Здивувався Мацюсь, що через якусь дурницю, через якийсь папірець стільки людей згодні сидіти в холодній.

— Ваша королівська величність,— сказав міністр юстиції,— ви не ображайтеся — закон і це передбачає; є й про це згадка в 235 томі. Король може й за життя призначати фаворитів, але повинен називатися не реформатором...

— А як? — спитав Мацюсь стривожено, бо почав уже про дещо здогадуватися.

— Він повинен бути королем-тираном.

Мацюсь підхопився, тюремна варта насторожено піднесла шаблі. Запала тиша. Всі навіть зблідли від страху, чекаючи, що скаже король Мацюсь. Навіть тюремні мухи перестали дзижчати.

А Мацюсь голосно й виразно сказав:

— Відсьогодні я називаюся королем Мацюсем Реформатором. Панове, ви вільні.

Тюремний сторож виніс кайдани в комірчину, бо вони вже були непотрібні, тюремна варта сховала шаблі, а тюремний доглядач відімкнув важкі залізні ворота. Міністри весело потирали руки.

— Хвилинку, панове. Я мушу провести якусь реформу. Нехай завтра кожний учень одержить у школі фунт шоколаду.

— Надто багато,— зауважив міністр охорони здоров'я.— Щонайбільше — чверть фунта.

— Гаразд, хай буде чверть фунта.

— В усій державі п'ять мільйонів учнів,— сказав міністр освіти.— Якщо шоколад мають одержати шибеники й ледарі...

— Всі,— скрикнув Мацюсь,— усі без винятку!

— Таку кількість шоколаду можуть виготовити наші фабрики лише за дев'ять днів.

— А поїзди можуть розвезти по всій країні за тиждень.

— Як бачите, ваша королівська величність, наказ може бути виконано лише за три тижні.

— Що ж, нічого не вдієш,— зітхнув Мацюсь, а сам подумав: "Як добре, що в мене досвідчені помічники. Без них я навіть не знав би, скільки треба шоколаду, без них не знав би, хто повинен його виготовити. Не спало б мені на думку, що треба розвозити його по всій країні". Та вголос Мацюсь цього не сказав. Навіть прикинувся, що трохи незадоволений, і додав: — Отже, прошу, щоб завтра було оголошено про це в газетах.

— Вибачте, будь ласка,— сказав міністр юстиції.— Все це дуже добре, проте це не реформа. Це лише королівський дар учням. Коли б король Мацюсь видав закон, за яким кожний учень щодня одержуватиме від держави шоколад, тоді інша справа. Це був би вже закон. А так — це почастунок, подарунок, сюрприз.

— Ну, хай буде почастунок,— згодився Мацюсь, бо вже стомився і боявся, що міністри ще довго базікатимуть.— Нараду закінчено. До побачення, панове.

Мацюсь поїхав у королівському автомобілі до свого палацу, швидко вбіг у сад і свиснув Фелекові.

— Бачиш, Фелеку, тепер я вже справжній король. Уже все добре... гаразд.

— Вашій королівській величності. Зате мені — не дуже.

— Чому? — спитав здивований Мацюсь.

— Батько так мене відлупцював за той папірець, що мені джмелі перед очима літали.

— Відлупцював тебе, кажеш? — здивувався Мацюсь.

— Еге ж. "Право короля,— каже,— давати тобі милості, а моє батьківське право, волоцюго, ребра тобі перелічити. В палаці ти королівський, а дома ти батьківський. А батьківська рука вірніша від королівської ласки".

Мацюсь став обережний. Він уже знав, що нічого не слід робити поспіхом. У житті, як на війні: "Коли хочеш перемогти — добре підготуйся до нападу". Поспішив з тим папірцем і наробив дурниць. Собі завдав клопоту, і Фелекові перепало на горіхи. А тепер сором для його королівської честі. Справді, він — король і дає документ, а якийсь там взводний б'є сина за цей королівський документ.

— Слухай, Фелеку, ми трохи поспішили. Пам'ятаєш: я хотів зачекати. Я мушу пояснити тобі дещо.

І Мацюсь розказав, як у нього вийшло з шоколадом.

— Королі не можуть робити все, що їм заманеться.

— Воно то так, ваша королівська величність...

— Слухай, Фелеку, називай мене на ім'я. Адже ми разом воювали, завдяки тобі я виривався з полону.

Порадившись, вони вирішили, що віч-на-віч називатимуть один одного так, як їх кликали на фронті.

— Гаразд, Валигоро.

— Гаразд, Вирвидубе.

Тепер уже легше було Мацюсеві забрати у Фелека той злощасний документ.

— Я дам тобі за цей папір ковзани, дві битки, альбом з марками, збільшувальне скло й магніт.

— А старий знову мене відлупцює.

— Справді, мій Фелеку, будь терплячим, сам бачиш, що королі не все можуть отак відразу. Королі мусять прислухатися до закону.

— А що це таке?

— Я сам ще добре не знаю. Це якісь книжки чи щось таке...

— Еге ж,— зітхнув Фелек,— коли ти весь час на засіданнях, то потроху вчишся всьому, а я що...

— Не турбуйся, мій любий Фелеку, побачиш, усе буде гаразд. Якщо я можу роздати п'яти мільйонам дітей шоколад, то й для тебе зможу зробити чимало хорошого. Тільки це має бути згідно з законом. Ти зовсім не знаєш, як я довго тепер не можу заснути звечора. Лежу, лежу і все думаю. І мучусь, як його так зробити, щоб усім було добре.

— Я не розумію,— сказав Фелек,— навіщо ти думаєш про всіх? Я б наказав зробити собі в парку гойдалки, карусель з музикою...

— Бачиш, Фелеку, ти не король, тому цього і не розумієш. Гаразд, хай буде карусель, але не одна. Я на найближчій нараді скажу, щоб в усіх школах влаштували гойдалки й каруселі з музикою.

— І кеглі, і тир.

— Ну от, бачиш...

Розділ сімнадцятий

Як тільки міністри вийшли з в'язниці, то відразу ж подалися до кондитерської пити каву з сметанкою та їсти тістечка з кремом. Хоч вони й дістали свободу, але вигляд мали невеселий. Тепер міністри знали — з Мацюсем їм буде нелегко.

— Передусім треба позичити гроші.

— А чи не можна надрукувати нові асигнації?

— Зараз не можна, бо ми надрукували їх забагато під час війни. Доведеться трохи почекати.

— Еге, жди тут, коли треба стільки платити.

— Отож я й кажу, що ми змушені позичити в іноземних королів.

З'їли міністри по чотири тістечка з кремом, випили каву з сметанкою й пішли додому.

Наступного дня старший міністр прибув до короля на аудієнцію й сказав, що необхідно позичити чимало грошей у багатих королів. Це страшенно важкий захід, бо доведеться написати іноземним королям дуже розумне послання, і тому міністри щодня збиратимуться на дві наради.

— Гаразд,— згодився Мацюсь.— Ви радьтеся, а я відсьогодні почну брати уроки в мого капітана.

Приїхав військовий міністр з капітаном. Мацюсь тепло з ним привітався й навіть запитав, чи не можна надати йому звання майора. Та виявилося, що не можна, бо капітан ще недавно мав чин поручика, тобто був надто молодий.

— Ви навчатимете мене всьому, а іноземний вихователь лише іноземним мовам.

І Мацюсь почав учитися так охоче, що навіть забув про забавки. Капітан мешкав далеко, тому Мацюсь запропонував йому разом з родиною оселитися в палаці. В капітана був син Стасек і дочка Геленка. Вони разом навчалися й разом гралися. Приходив на уроки й Фелек, але він багато прогулював, бо не дуже любив учитися.

Тепер Мацюсь ходив на наради лише зрідка.

— Шкода часу,— казав він,— нудно, і не дуже я в них тямлю.

У королівський сад залюбки приходили діти. Фелеків батько, який до вступу в армію був теслею, змайстрував гойдалку, і вони то гойдалися, то грали в квача або в м'яча чи в пожежників, то каталися на човнах по королівському ставку, то ловили рибу. Королівський садівник був невдоволений такими порядками і ходив скаржитись у палацове управління. Через необережність було розбито кілька шибок, проте ніхто нічого не міг сказати, бо Мацюсь був тепер королем-реформатором і запроваджував нові порядки.

Так, наприклад, наказали грубникові поставити на осінь у тронному залі грубку: Мацюсь заявив, що не бажає мерзнути під час аудієнцій. Коли йшов дощ, гралися в кімнатах. Лакеї сердилися, що хлопчаки бруднять підлогу і їй доводиться весь час підмітати й натирати. Але тому, що тепер менше зверталось уваги на те, чи всі гудзики в лакеїв застібнуті, вони мали більше часу. Та, зрештою, раніше вони дуже нудьгували, бо в палаці завжди було тихо, як у могилі. Тепер же тут панували сміх, біганина, забавки, в яких нерідко брав участь веселий капітан, а часом навіть і старий лікар розходився так, що починав разом з ними танцювати або скакати через мотузку. Отоді-то вже справді було смішно.

Фелеків батько після гойдалки змайстрував дітям візок, але через те, що в нього було лише троє коліс, візок цей часто перевертався. Проте це не біда. Так навіть веселіше.

Шоколад дітям у столиці роздавали так: учнів вивели з усіх шкіл і поставили в два ряди на тротуарах, а посередині вулиці їхали солдати в грузовиках і давали кожному порцію. Після того Мацюсь проїздив вулицями, діти їли шоколад, посміхалися й кричали:

— Хай живе король Мацюсь!

І Мацюсь раз у раз підводився, посилав дітям поцілунки рукою, вимахував капелюхом чи хусткою і навмисне багато рухався, посміхався, крутив руками й головою, щоб не подумали, бува, ніби їх знову обдурюють і возять фарфорову ляльку. Та де там! Адже всі добре знали, що це справжній Мацюсь. Крім дітей, на вулиці висипали батьки й матері, задоволені з того, що діти тепер краще вчаться, бо ж знають, що король їх любить і не забуває про них.

До цього свята міністр освіти додав ще й від себе сюрприз — вихованих і старанних

учнів нагороджували квитками в театр. І ввечері Мацюсь, капітан, Фелек, Геленка й Стасек зайняли королівську ложу, а весь театр заповнили діти. Коли Мацюсь з'явився в ложі, оркестр заграє гімн. Усі підвелись, і Мацюсь став струнко, бо так вимагав етикет. Діти весь вечір бачили свого короля, і тільки їх засмучувало те, що він був хоч і у військовому мундирі, проте без корони.

Міністрів на виставах не було. Вони все ще закінчували складати листа про іноземну позичку і не мали вільного часу. Лише міністр освіти прибіг на кілька хвилин і, задоволений, сказав:

— Оце я розумію! Тепер принаймні відзначено нагородою тих, хто її справді заслужив.

Мацюсь ввічливо йому подякував, і день закінчився дуже приємно. Зате наступного дня Мацюсь мусив виконати душе неприємні обов'язки. До палацу з'їхалися всі Мацюсеві міністри, а також послы іноземних держав,— їм мали врочисто вручити листа про позику.

Мацюсеві належало сидіти спокійно й слухати, що міністри писали протягом трьох місяців. Та як тут всидіти, коли він так одвик од засідань. А особливо сьогодні, після такого приємного вчорашнього дня!

Лист складався з чотирьох частин.

У першій частині міністри писали від імені Мацюся про те, як часто його предки допомагали іншим державам, позичали їм гроші, коли тим було скрутно. Так починалася історична частина угоди про позику.

Далі йшла дуже довга географічна частина. Тут повідомлялося, скільки землі належить Мацюсеві, скільки в нього міст, лісів, різних фабрик, вугільних шахт, солі та нафти, скільки мешкає людей, скільки зерна, картоплі та цукру протягом року виробляє його держава.

Третя частина угоди була економічна. Тут міністри хвалилися, що Мацюсева країна багата, що грошей у нього чимало, бо великі податки поповнюють казну, і позика може бути оплачена — хай королі не турбуються. А що Мацюсь хоче позичити, то лише для того, щоб ще краще хазяйнувати й мати ще більше грошей.

У четвертій частині саме й писалося про те, які нові залізниці й нові міста будуть закладені в Мацюсевій державі, скільки буде споруджено нових будинків і нових фабрик.

Читання це могло б навіть зацікавити Мацюся, але в угоді згадувалося стільки різних цифр — мільйонів і десятків мільйонів, що послы поглядали вже на годинника, а Мацюсь почав позіхати.

Коли зрештою угоду було прочитано, послы сказали.

— Ми надішлемо це послання нашим урядам; наші королі зараз хочуть жити в дружбі з Мацюсем і, мабуть, погодяться позичити йому гроші.

Мацюсеві дали золоте перо, оздоблене коштовним камінням, і він дописав. "Ваші королівські величності! Я вас переміг і не взяв ніякої контрибуції, а тепер прошу позичити мені грошей. Отже, не будьте свиньми й позичте.

Король Мацюсь Перший Реформатор".

Розділ вісімнадцятий

Іноземні королі запросили Мацюся в гості. Вони писали, що дуже просять приїхати до них короля Мацюся, капітана, лікаря, Стасека й Геленку: "Король Мацюсь може бути певний, що не пожалкує. Ми зробимо все, що змога, аби він добре розважався й мав усе, чого забажає".

Мацюсь страшенно зрадив. Досі він був лише в одному іноземному місті, та й то під час війни, а тепер мав побачити три столиці, три іноземні палаци й королівські сади. Мацюсь був цікавий, як там усе влаштовано. В одній столиці, кажуть, чудовий зоологічний сад, де зібрано звірів з усього світу. В другій є такий високий будинок, що, як висловився Фелек, майже сягає неба. А в третій — крамниці з такими гарними вітринами, що дивись на них цілий рік — і то не набридне.

Міністри були дуже незадоволені, що їх не запросили, та що вони могли вдіяти. Лише міністр фінансів благав Мацюся не брати в королів грошей, нічого не підписувати, щоб його не обдурили.

— Та ви не бійтеся,— запевнив його Мацюсь,— молодшим був і то не дав себе обдурити. А тепер і поготів.

— Ваша королівська величність, вони тепер прикидатимуться друзями, бо війна вже скінчилася. Проте завжди пам'ятатимуть про свою користь.

— Начебто я цього не знаю! — сказав Мацюсь. Однак у душі він був радий, що його попередили, й вирішив нізащо не підписувати ніяких паперів. Бо й справді дивно, чому це не запросили нікого з міністрів.— Буду обережним,— додав він.

Усі заздрили Мацюсеві, що він так далеко їде. Лакеї пакували валізи, кравці приносили нові костюми, шевці — нові чоботи. Церемоніймейстер бігав по всьому палаці, піклуючись, щоб нічого не забути. Геленка й Стасек з радощів аж підстрибували.

Нарешті під'їхали два автомобілі, в один з них сіли король Мацюсь і капітан, у другий — лікар, Геленка й Стасек. Під вітальні вигуки вони промчали містом; на вокзалі їх чекали всі міністри й королівський поїзд. Мацюсь уже якось їхав королівським поїздом з війни, але тоді він був дуже втомлений і не міг докладно все розгледіти. Тепер було інакше. Він їхав для власної втіхи й міг ні про що не турбуватися. Адже він заслужив відпочинок після такої важкої війни й роботи. З радістю й сміхом розповідав він, як ховався під попоною від поручика, свого теперішнього вчителя. Згадував про юшку, про те, як йому дошкуляли блохи, про зустріч з військовим міністром, коли з драбинки, що стояла коло хліва, Мацюсь дивився на поїзд, в якому зараз їде.

— Отут ми стояли цілий день. А з цієї станції нас повернули назад.

Королівський поїзд складався з шести вагонів. Один був спальний. Кожний мав своє купе, а в ньому — зручне ліжко, умивальник, столик і стілець. Другий вагон — їдальня. Посередині стояв стіл, круг нього стільці, на підлозі гарний килим, і всюди безліч квітів. Третій вагон правив за бібліотеку, де, окрім книжок, зберігались

найдорожчі іграшки короля. В четвертому була кухня, в п'ятому їхала палацова служба: кухар та лакеї, а в шостому — валізи, повні речей.

Діти весь час виглядали у вікна й розважалися. Поїзд зупинявся тільки на великих станціях, коли в паровоз доливали воду. Вагони котилися так легко, що не знати було ні шуму, ані погойдування. Увечері мандрівники повкладалися спати, а вранці прокинулися вже за кордоном.

Коли Мацюсь умився й одягнувся, з'явився з привітанням посол іноземного короля. Він сів у поїзд уночі, не спав від самого кордону, але не хотів турбувати короля Мацюся, бо той перебував тепер під його опікою.

— Коли я прибуду в столицю вашого короля?

— За дві години.

Мацюсеві було дуже приємно, що королівський посол не розмовляє з ним іноземною мовою. Щоправда, Мацюсь уже знав кілька іноземних мов, проте завжди приємніше розмовляти рідною.

Важко змалювати прийом, влаштований Мацюсеві. В столицю іноземної країни він в'їжджав не як переможець міста, фортець і мурів, а як переможець сердець усього народу. Старий сивий король цієї держави з своїми дорослими дітьми й онуками чекав його на вокзалі. Тут було стільки зелені й квітів, наче це був чудовий сад, а не залізнична станція. З гілочок і квітів було сплетено напис: "Ласкаво просимо, довгожданий юний друже!" Мацюся привітали чотирма довгими промовами, у яких його названо добрим, мудрим та бойовим королем і пророковано, що він пануватиме так довго, як не панував іще жоден король. На срібній таці йому піднесли хліб і сіль. На груди почепили найвищий орден Лева з величезним брильянтом. Старий король поцілував його так сердечно, що Мацюсеві пригадалися його покійні батьки, і слюзи набігли йому на очі. Оркестр, знамена, тріумфальні арки. На балконах килими й прапори.

В машину Мацюся внесли на руках. Вулиці заповонило стільки людей, що, здавалося, вони з'їхалися сюди з усього світу. Оскільки учнів відпустили з шкіл на три дні, — діти усі теж були на вулиці. Так Мацюся ще ніколи не вітала навіть його власна столиця.

На майдані перед королівським палацом зібрався величезний натовп. Люди не хотіли розходитися, вимагали, щоб Мацюсь вийшов на балкон.

— Хай він нам що-небудь скаже! — кричав натовп.

Уже було надвечір, коли Мацюсь нарешті з'явився на королівському балконі.

— Я ваш друг! — гукнув він.

Пролунав гарматний салют. Спалахнули фейерверки та бенгальські вогні. Ракети розсипалися в небі червоними, синіми та зеленими зірочками. Було дуже гарно.

І почалися бали, вистави, поїздки за місто, у високі гори та величні замки в старих лісах; полювання, огляди військ, знову врочисті обіди, знову театри.

Онуки й внучки старого короля забажали віддати Мацюсеві усі свої іграшки. І він став власником двох чудових коней, маленької гармати з справжнього срібла і нового

кінематографа з дуже цікавими картинками.

Та ось настало найцікавіше: весь двір поїхав на автомобілях до моря, де було влаштовано морський бій. Вперше в житті Мацюсь плив на адміральському кораблі, названому на честь юного гостя його ім'ям.

Так протягом десяти днів шанували Мацюся, і він охоче лишався б і далі, якби не мав їхати до другого короля, того самого, якого він звільнив з полону. Цей король був трохи бідніший, отож і приймав Мацюся скромніше, проте ще сердечніше. В нього було багато друзів серед інших королів, і він запросив їх разом з Мацюсем до себе. Тут на Мацюся чекали дуже цікаві бали, на яких були і негри, й австралійці. Одні були жовті, другі — чорні, носили прикраси з черепашок і слонових кісток в носі та вухах. Мацюсь подружився з цими королями; від одного одержав чотири красиві папуги, які говорили, мов люди; від другого дістав крокодила та змію боа у величезній скляній клітці, а від третього — дві кумедні дресировані мавпочки, які виробляли такі чудернацькі штуки, що Мацюсь сміявся щоразу, коли дивився на них.

У цьому королівстві Мацюсь побачив найбільший у світі зоологічний сад, де жили пташки, пінгвіни, схожі на людей, білі ведмеді, зубри, великі індійські слони, леви, тигри, вовки, лисиці й усяка інша звірина, як наземна, так і морська. Тут були найрізноманітніші риби й різнокольорові птахи, а мавп налічували аж п'ятдесят порід.

— Це все подарунки моїх африканських друзів,— сказав король.

І Мацюсь вирішив будь-що запросити тих друзів до своєї столиці, аби теж мати такий зоосад, бо коли ці звірі подобаються йому, то вони, звісно, сподобаються й іншим дітям.

— Ну, час їхати. А шкода. Що ж мені покаже третій король? Це в його столиці найбільший будинок, про який згадував Фелек.

Розділ дев'ятнадцятий

У третього короля Мацюся приймали дуже скромно, хоч і прихильно. Його це здивувало і навіть трохи неприємно вразило. "Скупий він, чи що?" — подумав Мацюсь.

Палац навіть не був схожий на королівський замок і майже не відрізнявся від найкрасивіших будинків міста.

На одному з лакеїв були рукавички вже не першої свіжості, а на скатертині виднілася хоч і маленька, проте все ж таки дірка, майстерно заштопана шовковими нитками. А коли Мацюся повели в королівську скарбницю, він іще більше здивувався. Тут було стільки золота, срібла й коштовного каміння, що Мацюсь аж заплющив очі.

— Ваша королівська величність страшенно багаті.

— Що ви, ні,— відказав король,— якби я спробував роздати все це жителям моєї країни, на кожного випало б лише по одній монетці.

І він якось так приємно про це сказав, що в Мацюся навіть защеміло серце.

Цей король був наймолодший з усіх трьох, але якийсь сумний. Якщо увечері вони не відвідували театр, король грав на скрипці. І грав він так сумно, що весь час хотілося зітхати.

"Які різні бувають королі",— подумав Мацюсь і зауважив:

— Кажуть, у вашої величності є величезний будинок. Дуже-дуже великий.

— А, так. Я не показував його вашій величності, бо це будинок парламенту. Оскільки у вашій країні немає народовладдя, я вважав, що це вам буде нецікаво.

— А я б дуже хотів побачити цей... цей... парламент.

Мацюсь не зрозумів, про що говорив король, і знову подумав:

"Дивно. Мені стільки розповідали, що робили королі сто, двісті, триста, тисячу років тому, і ніхто не сказав, що роблять королі тепер і які вони з себе. Коли б я знав їх раніше, можливо б справа не дійшла до війни".

Король знову став грати на скрипці, а Мацюсь, Геленка і Стасек слухали.

— Чому ваша величність грає так сумно?

— Тому, друже мій, що життя невеселе. А в короля, мабуть, життя найсумніше.

— У коро-ля-а? — здивувався Мацюсь.— А ті двоє такі веселі...

— І вони сумні, любий Мацюсю. Вони лише при гостях удають, що бадьорі, бо такий уже звичай, так вимагає етикет. Хіба можуть бути веселими королі, які нещодавно програли війну?

— Он чому ваша величність так сумує!

— Якраз я найменше з усіх нас трьох. Я навіть задоволений.

— Задоволені? — ще дужче здивувався Мацюсь.

— Так, бо я не хотів цієї війни.

— Навіщо ж ви воювали?

— Мусив, інакше не міг.

"Дивний якийсь король,— подумав Мацюсь,— не хоче воювати, а оголошує війну й радіє потім, що програв її. Дуже дивний король".

— Виграна війна — це велика небезпека,— вів далі король, немов розмірковуючи сам з собою.— Тоді найлегше забути, для чого живе король.

— А для чого живе король? — наївно запитав Мацюсь.

— Принаймні не для того, щоб носити корону. Його мета дати щастя своїм підвладним. А як його дати? Для цього запроваджуються різні реформи.

"Ого, це цікаво",— подумав Мацюсь.

— А реформи — це найважче, так, це найважче.

І нараз скрипка так сумно заграла, мов заплакала, мов скоїлося нещастя.

Довго цієї ночі розмірковував Мацюсь, перевертався з боку на бік, а у вухах йому все бриніла сумна мелодія скрипки. "Запитаю в нього, він мені порадить. Це, мабуть, добра людина. Я король-реформатор, а не знаю, що таке реформи. А от він каже, що це дуже важко.— І знову подумав: — Можливо, він бреше, можливо, вони домовилися між собою, щоб саме цей третій король дав мені на підпис який-небудь документ".

Мацюся дуже дивувало, чому з ним ніхто не говорить про позику і взагалі ні про що таке. Адже королі приїзять один до одного, щоб говорити про політику, про різні важливі речі. А тут — нічого важливого. Може, вони не хочуть з ним говорити, тому що він маленький? Тоді чому цей третій розмовляє з ним, як із дорослим? Мацюсеві сподобався сумний король, та все ж він йому не довіряв. Адже королі дуже рано

вчаться бути недовірливими.

Аби скоріше заснути, Мацюсь почав тихенько мугикати сумну пісеньку, коли раптом почув у сусідній кімнаті кроки. "Може, мене хочуть убити?" — майнула в нього думка. Мацюсь чув про такі випадки, коли королів заманювали в пастки, щоб потай знищити. Можливо, це й не спало б йому на думку, якби довгі розмірковування та сумна мелодія не схвилювали його.

Мацюсь швидко натиснув вимикач електричної лампи й сунув руку під подушку, де лежав револьвер.

— Ти не спиш, Мацюсю?

Це був королі".

— Не можу заснути.

— Отже, й від маленьких королів чорні думки женуть сон? — з посмішкою мовив король, сідаючи край ліжка.

І він нічого більше не сказав, а лише дивився на Мацюся. І тут Мацюсеві пригадалося, що саме так колись дивився на нього батько. Мацюсь не любив тоді, коли батько так дивився на нього. Але тепер йому було приємно.

— Так, так, Мацюсю, ти дуже здивувався, коли я сказав тобі, що не хотів воювати й воював. Ти все ще гадаєш, ніби королі можуть робити все, що забажають.

— І зовсім я так не думаю. Я знаю, що чимало ми робимо через етикет, а багато що — через закон.

— О, то ти це знаєш? Так, ми самі видаємо погані закони, а потім повинні їм підкорятися.

— А хіба не можна видавати хороші закони?

— Можна, навіть треба. Ти ще молодий, Мацюсю. Вчись і видавай хороші, розумні закони.

Король узяв Мацюсеву руку, поклав на свою, ніби порівнюючи їх, потім дуже ніжно погладив її, нахилився й поцілував. Мацюсь страшенно знітився, а король почав говорити швидко й тихо:

— Слухай, Мацюсю. Мій дід дав народові свободу, але від цього краще не стало. Його вбили лихі люди, а народ все одно не став щасливим. Мій батько поставив великий пам'ятник свободи. Завтра ти його побачиш, він гарний, але що з того, коли й далі відбуваються війни, коли стільки бідних і нещасних. Я наказав побудувати цей величезний будинок парламенту. І що ж? Все залишається, як і було.— Раптом він стрепенувся, наче щось згадав: — Знаєш, Мацюсю, ми завжди погано робили, що запроваджували реформи для дорослих. Спробуй ти з дітьми, можливо, тобі пощастить... Але час спати, дитино. Ти приїхав повеселитися, а я тобі морочу голову. На добраніч!

Коли наступного дня Мацюсь спробував повернутися до цієї ж розмови, король уже не хотів говорити. Зате він докладно пояснив Мацюсеві призначення парламенту.

Будинок парламенту справді був величезний і гарний, схожий усередині на театр чи на храм. За столом на підвищенні сиділи урядовці, так само як і в Мацюсевому

палаці під час нарад. Тільки тут стояло дуже багато крісел, і в них куняли різні пани, які час од часу сходили на поміст і виголошували промови. А навколо крісел були ложі з міністрами. Збоку, за величезним столом, сиділи ті, хто пише до газет. А ще вище — публіка. Саме тоді, коли Мацюсь і король увійшли в приміщення парламенту, виступав якийсь дуже сердитий чоловік, звертаючись до міністрів:

— Ми не дозволимо! — кричав він і стукав кулаками.— Якщо ви нас не послухаете, ви не будете міністрами. Нам треба розумних міністрів.

Інший говорив, що міністри дуже розумні і нових нікому не треба. Потім усі посварилися, почали галасувати. Якийсь чоловік гукнув: "Геть уряд!", другий: "Посоромтеся!" А коли Мацюсь уже виходив з залу, хтось крикнув: "Геть короля!"

— Чого вони посварилися?

— Бо їм погано на світі.

— А що буде, коли справді викинуть міністрів?

— Виберуть інших.

— Ну, а той, що крикнув "геть короля"?

— Він завжди так кричить.

— Божевільний?

— Ні. Просто не хоче короля.

— А хіба вони можуть вигнати короля?

— Звичайно, можуть.

— А що ж тоді буде?

— Виберуть іншого.

Це дуже зацікавило Мацюся, майже так, як дві маленькі мавпочки від негритянського царка Вей-Біна.

Розділ двадцятий

А тим часом газети в Мацюсевій столиці писали цілий місяць про те, як вшановують Мацюся іноземні королі, як його люблять і поважають, які дарунки йому обіцяють. І міністри, скориставшись з цієї дружби, хотіли позичити дуже багато грошей і сподівалися, що це їм легко вдасться. Вони боялися лише, що Мацюсь незабаром повернеться в столицю і в останню мить зіпсує їм справу. І то добре, що іноземні королі не образилися на приписку Мацюся в документі про позику; відтоді, як світ стоїть, ніхто, навіть наймогутніший король, навіть король-реформатор, не писав на офіційному документі: "Тільки не будьте свиньми".

Отже, міністри ухвалили, щоб Мацюсь ще цілий місяць сидів за кордоном, бо він, мовляв, дуже втомився і повинен відпочити.

Мацюсь зрадів і сказав, що хотів би поїхати на море. І поїхали: Мацюсь, капітан, Стасек, Геленка та лікар. Тільки тепер Мацюсь переодягся в цивільне вбрання, їхав звичайним поїздом і жив у звичайному готелі, а не в палаці. І величали його тепер не королем, а князем. І все це називалося, що король живе на морі інкогніто. Адже є такий закон, що король може їхати за кордон лише на запрошення, а коли він хоче пожити там на свій розсуд, то повинен удавати когось іншого.

Мацюся це не обходило, так навіть було приємніше, бо тепер він міг гратися з усіма дітьми й бути таким, як і всі.

Відпочинок був чудовий: купалися в морі, збирали черепашки, будували з піску палаци, фортеці й вали. Каталися морем на човні, їздили верхи, збирали ягоди в лісі й сушили гриби.

Час минав швидко, бо Мацюсь поновив свої уроки, а тому що вчився, він — як я вже багато разів казав — охоче й любив свого вчителя, то ті три години навчання зовсім не псували йому настрою.

Щиро привернувся Мацюсь до Стасека й Геленки. Були вони добре виховані діти, майже ніколи з ним не сварилися, а коли й сварилися, то дуже рідко й на короткий час. Одного разу Мацюсь з Геленкою посварилися за гриб. Діти знайшли величезний боровик. Мацюсь сказав, що він перший побачив гриба, а Геленка заперечувала. Мацюсь навіть поступився б їй, бо один гриб, особливо для короля, не має великого значення. Але ж навіщо хвалитися й казати неправду?

— Коли я побачив гриб, я гукнув: "О-о-о, дивіться!" — і показав пальцем. А ти тільки тоді підбігла.

— Я його зірвала.

— Тому що ти підбігла ближче, але я перший побачив.

Геленка розсердилась, кинула гриб і розтоптала його ногами.

— Не треба мені твого гриба.

Але відразу ж зрозуміла, що вчинила погано, дуже зніяковіла й почала плакати.

"Які ці дівчатка дивні,— подумав Мацюсь,— сама розтоптала, а тепер плаче".

Іншим разом Стасек злагодив дуже гарну фортецю з великою вежею. Важко з піску зробити високу вежу,— пісок має бути мокрий, а для цього треба його копати дуже глибоко. Стасек добре намучився, поки спорудив її, хоч усередину встромив палицю, аби вежа краще трималася. Він хотів, щоб морська хвиля вдарила в його фортецю. А Мацюсеві раптом спала на думку інша витівка, й він крикнув:

— Я штурмую твою фортецю!

Мацюсь скочив на пісок з розгону й повалив фортецю. Стасек страшенно розсердився на нього, але мусив визнати, що королеві трудно стримати себе, коли він бачить укріплену фортецю. Тому Стасек лише трохи посердився, і скоро вони помирилися.

Іноді капітан розказував, як він бився в африканських пустелях з дикими племенами. Часом лікар розповідав, що хвороба схожа на ворога, який нападає на людину; що в крові є такі маленькі білокрівці, які, мов солдати, накидаються на заразу і або перемагають її — тоді людина видужує, або зазнають поразки — тоді людина вмирає. Є в людини залози, дуже схожі на фортеці. Там сила-силенна коридорів, ровів і засідок, і коли заразу втягнуть до такої залози, вона там заблудиться, а тоді кров'яні солдатики наступають і вбивають її.

Потоваришували діти з рибалками, які навчили їх пізнавати по небу, чи буде буря і яка — велика або не дуже.

Цікаво було слухати оповіді дорослих і приємно гратися край моря, проте інколи Мацюсь тікав куди-небудь у ліс або вдавав, що йде шукати черепашки, сідав осторонь інших і довго думав, що він зробить, коли повернеться додому. А може, зробити так, як у сумного короля, що грає на скрипці? Певно, краще, коли керує парламент, а не лише король і міністри? Адже король може бути маленький, а міністри не дуже розумні або нечесні. Що робити тоді? Ось він кинув у в'язницю своїх міністрів, залишився сам і не знав, що робити, а так — пішов би в парламент і сказав би: "Виберіть нових, кращих міністрів".

Мацюсь часто міркував про це й дуже хотів би з кимсь порадитись. Одного разу, коли він на прогулянці лишився віч-на-віч з лікарем, то спитав, ніби між іншим:

— Чи всі діти такі здорові, як я?

— Ні, Мацюсю. (Тепер лікар не називав його королем, бо Мацюсь жив на морі інкогніто). Ні, Мацюсю, є дуже багато дітей кволих і хворих. Чимало дітей живуть у вологих і темних приміщеннях, не виїждять у село, погано харчуються, часто голодують і хворіють.

Мацюсь знав темні й задушні квартири, знав, що таке голод. Він згадав, як інколи волів спати на холодній землі надворі, ніж у задушній селянській хаті. Згадав, як до них у табір приходили бліді кривоногі діти й просили хоч трохи юшки з солдатського казана і як потім жадібно їли її. Мацюсь думав, що так бував лише під час війни. А тим часом з'ясовується, що й без війни дітям часто дошкуляє холод і голод.

— А чи не можна зробити,— спитав Мацюсь,— щоб усі мали гарненькі будиночки з садочками та поживну їжу?

— Це дуже важко.

— А я можу так зробити?

— Звичайно, можеш. Король багато чого може зробити. Наприклад, той король, який грав на скрипці, збудував чимало шпиталів, дитячих будинків, у нього найбільше дітей виїждить у села. Він видав такий закон, за яким кожне місто повинно спорудити будинки, куди посилають кволих дітей на все літо.

— А як у мене?

— Ні, в нас такого закону ще не видали.

— Отже, я його видам,— сказав Мацюсь і тупнув ногою.— Мій любий лікарю, допоможи мені, адже міністри знову казатимуть, що важко, що їм бракує того чи іншого, а я ж не знаю, чи правду вони кажуть, чи тільки базикають.

— Ні, Мацюсю, їхня правда, це нелегко.

— Я знаю. Я хотів дати шоколад і на другий день, а вони сказали, що зможуть дати лише через три тижні. І дали тільки через два місяці. Проте все-таки дали.

— Шоколад дати легше.

— Але якщо королю зі скрипкою було легко, чому мені має бути важко?

— І йому було важко.

— Ну що ж. Хай буде важко, але я зроблю це будь-що. Саме тоді сонце сідало за море, велике, червоне й красиве.

І Мацюсь думав, як зробити, щоб усі діти в його країні могли дивитися на сонце, на море, кататися в човнах, купатися й збирати гриби.

— Ну гаразд,— сказав Мацюсь, коли вони поверталися з прогулянки,— якщо цей король такий добрий, то чому тоді хтось вигукнув: "Геть короля!"?

Згадав Мацюсь, як солдати на фронті глузували з королів або говорили про них що завгодно. Якби Мацюсь не був на війні, він подумав би, наче його справді всі люблять так міцно, що, побачивши, ладні з радощів підкидати шапки вгору.

Після цієї розмови Мацюсь почав учитися ще старанніше й часто питав, коли ж вони повернуться додому. "Треба почати запроваджувати мої реформи,— думав він.— Я король і не можу бути гірший за тих, хто посилає дітей на літо в село й до лісу".

Розділ двадцять перший

Мацюсь повернувся в столицю саме тоді, коли все було підготовлено, щоб одержати від іноземних королів гроші. Королю лишалося тільки підписати зобов'язання, в якому зазначалося, коли і як позику буде сплачено. Мацюсь підписів документ, і відразу ж головний державний скарбник виїхав з лантухами й скринями по іноземне золото й срібло.

З нетерпінням чекав Мацюсь грошей, бо йому кортіло негайно запровадити три реформи:

1. Спорудити в лісах, в горах та над морем багато будинків, куди бідні діти могли б виїздити на ціле літо.
2. Обладнати в усіх школах гойдалки та каруселі з музикою.
3. Влаштувати в столиці великий зоологічний сад, де були б леви, ведмеді, слони, мавпи, змії та птахи.

Проте Мацюся ждало розчарування. Коли гроші надійшли, з'ясувалося, що міністри нічого не можуть дати йому на реформи, бо між ними заздалегідь було розподілено, хто скільки візьме на свої видатки.

Отже, стільки-то належало витратити на нові мости, стільки-то — на будівництво нових шкіл, стільки-то — на сплату воєнних боргів.

— Якби ваша королівська величність сказали нам раніше, ми б позичили більше,— казали міністри. А самі думали: "Як добре, що Мацюся не було на нарадах. Адже стільки грошей, скільки треба на його реформи, іноземні королі нізащо не позичили б".

"Ну, гаразд, коли ви мене так обдурили, то я знаю, що мені робити". І Мацюсь узяв і написав про все королеві, який грав на скрипці:

"Я хочу запровадити такі ж реформи, які Ви, Ваша королівська величність, запровадили в себе. Для цього мені треба багато грошей. Міністри позичили для себе, а тепер я хочу позичити для себе".

Довго ждав Мацюсь і вже думав, що зовсім не одержить відповіді, коли одного разу під час навчання йому сказали, що на аудієнцію з'явився посол від сумного короля. Мацюсь швидко пішов у тронний зал.

Посол попросив, щоб усі вийшли, бо він прибув з таємницею, яку може відкрити лише королю. Коли всі вийшли, посол сказав, що сумний король згоден позичити

гроші, але для цього Мацюсь повинен прийняти конституцію, щоб його країною керував увесь народ.

— Якщо ми позичимо гроші особисто Мацюсеві, то можемо їх втратити, а коли позичимо всьому народові,— то це зовсім інша справа. Тільки,— додав посол,— міністри, напевно, не згодяться.

— Мусять згодитися,— сказав Мацюсь.— Хіба може бути інакше? Вони ж згодилися, щоб я був королем-реформатором.

Справді, міністри згодилися напрочуд легко. Вони боялися, щоб Мацюсь не посадив їх знову у в'язницю, й міркували так: "Коли доведеться щось зробити, скажемо, що така воля народу і ми не можемо нічим зарадити. Ми повинні робити лише те, що нам наказує народ. А весь народ Мацюсь не посадить за ґрати".

Почалися наради. З міст і сіл з'їжджалися в столицю найрозумніші люди. І радилися, радилися цілими днями й ночами. Адже важко було придумати, як зробити так, аби весь народ міг сказати, що він хоче і що для цього треба зробити.

В газетах так багато писали про ці наради, що навіть не лишалося місця для малюнків. Але тепер Мацюсь уже добре читав, і малюнки цікавили його менше.

Окремо збиралися на наради банкіри, які підраховували, скільки треба буде грошей, щоб збудувати для дітей будинки в селах, каруселі та гойдалки.

Сила-силенна купців з'їхалася з усього світу, щоб домовитися, які потрібні звірі, птахи та змії для зоологічного саду. Їхні наради були найцікавішими, і Мацюсь завжди був там присутній.

— Я можу продати чотири гарних леви,— пропонує один.

— У мене найлютіші тигри,— каже другий.

— А в мене найгарніші папуги,— хвалиться третій.

— Найцікавіше — змії,— додає четвертий.— У мене найнебезпечніші змії та крокодили. Мої крокодили великі й довго живуть.

— У мене є дресирований слон. Він виступав у цирку, коли був молодий. Їздив на велосипеді, танцював і ходив по канаті. Тепер він старий, і я можу продати його дешевше. Діти дістануть від нього велику насолоду, бо він зможе їх возити; а малеча понад усе любить їздити на слонах.

— Прошу не забувати про ведмедів,— подає голос торговець ведмедями.— Можу продати чотири звичайних та два білих ведмеді.

Торговці дикими звірами були відважними мисливцями, і між ними був один справжній індіанець та два негри. І діти з усієї столиці з цікавістю до них приглядалися й раділи, що король купує стільки цікавих звірів.

Одного разу на нараду прийшов чорний-чорний негр. Всі інші негри були вдягнені звичайно й говорили європейськими мовами,— вони поперемінно жили то в Африці, то в Європі. А цей не вимовив жодного зрозумілого слова. Він був майже голий, усе вбрання його складалося з черепашок, а в волоссі було стільки різних прикрас з слонової кістки, що важко навіть зрозуміти, як такий тягар можна втримати на голові.

В Мацюсєвому королівстві був один дуже старий професор, який знав п'ятдесят

мов. Зразу ж послали по нього, аби він переклав, що хоче цей надзвичайно чорний негр. Присутні на нараді негри також не могли його зрозуміти або, може, не хотіли перекладати, щоб не псувати собі справи.

З'ясувалося, що негритянський князь — так, це був справжній князь — сказав:

— Великий, як дерево баобаб, могутній, як море, прудкий, як блискавка, і ясний, як сонце, королю Мацюсь! Я приїхав до тебе з благоволінням мого володаря, хай він живе сім тисяч років і дочекається ста тисяч праправнуків. У лісах мого володаря більше звірів, ніж зірок на небі й мурашок у мурашнику. Наші леви з'їдають більше людей за один день, ніж увесь королівський двір за місяць. А королівський двір складається з короля, його двохсот жінок і тисячі дітей, хай вони живуть п'ять тисяч літ без одного року. Прекрасний королю Мацюсь, не вір цим дурисвітам, у яких леви без зубів, тигри без пазурів, слони старі, а птахи фарбовані. Мої мавпи розумніші за них, а любов мого короля до Мацюся перевершує їхню дурість. Вони вимагають від тебе грошей — моему королеві золото не потрібне, бо в нього повнісінько цього золота в горах. Він лише хоче, щоб ти дозволив йому приїхати до тебе в гості на два тижні. Він дуже цікавий подивитися на ваші землі, а білі королі не бажають його приймати, кажуть, що він дикий і їм не личить з ним приятелювати. Якби ти, Мацюсю, поїхав до нього в гості, то переконався б, що все, про що я тут кажу,— чистісінька правда.

Продавці диких звірів збагнули, що їхні справи кепські, і застерегли:

— А чи відомо вашій королівській величності, що це посол із країни людожерів? Ми не радимо вашій величності ні їхати до них, ні пускати їх до себе.

Мацюсь попросив професора, щоб той спитав у князя, чи справді його король людожер.

— О, ясний, мов сонце, королю Мацюсь! Я казав, що леви в наших лісах з'їдають більше людей, ніж увесь королівський двір за місяць. Проте заприсягаюсь, о білий, мов пісок, королю Мацюсь, що ні тебе, анікого з твоїх підданих мій король не з'їв би. Мій король гостинний і волів би з'їсти всіх своїх двісті жінок і тисячу дітей, хай вони живуть п'ять тисяч літ без одного року, ніж відкусити хоча б один палець на твоїй руці.

— Ну гаразд, їду,— мовив Мацюсь.

А продавці диких звірів тут же поїхали додому, сердиті, що справи в них розладналися.

Розділ двадцять другий

Старший міністр повернувся додому такий лютий, що його дружина боялася навіть спитати, що сталося. За обідом він мовчав, і діти сиділи тихо, боялись навіть поворухнутися. Старший міністр завжди випивав перед обідом чарку горілки, а під час обіду попивав вино. Але сьогодні він відсунув від себе вино й вихилив п'ять чарок горілки.

— Мій чоловіче,— почала несміло дружина, щоб не розсердити його ще дужче,— я бачу, що в тебе знову неприємності в палаці. Все це остаточно зіпсує твоє здоров'я.

— Це нечувано! — вибухнув, нарешті, старший міністр.— Ти знаєш, що затіяв Мацюсь?

Міністерша глибоко зітхнула.

— Ти знаєш, що затіяв Мацюсь? Мацюсь їде в гості до короля лю-до-же-рів. Розумієш? Там не був іще жоден з білих королів. Розумієш? Його там зжеруть. Напевно зжеруть. Я в розпачі.

— Але хіба не можна його відрадити?

— Відраджуй сама, якщо хочеш. Я не збираюся вдруге сидіти в буцегарні. Він упертий і легковажний.

— Ну гаразд, а що було б, якби його, крий боже, з'їли?

— О жінко, зрозумій, ми повинні тепер зробити так, щоб керував країною весь народ, і король повинен підписати папір — це зветься маніфест — і має відбутися врочисте відкриття першого сейму. Хто ж підпише маніфест, хто відкриє сейм, коли Мацюсь буде в череві цього дикуна? Через рік хай його з'їдять, але зараз він конче потрібний.

У міністра був ще один клопіт: пустити Мацюся самого в таку небезпечну подорож не можна, а їхати з ним ніхто не хотів.

А Мацюсь не на жарт лаштувався в дорогу.

По всьому місту ширилися чутки, що король їде в країну людоджерів. Дорослі хитали головами, а діти страшенно заздрили.

— Ваша величність,— сказав якимось лікар,— опинитися в череві дикуна — дуже неприємно. Напевно, вони схочуть засмажити вашу величність на рожні, а через те, що білок від жару скипається, ваша королівська величність...

— Любий лікарю,— мовив Мацюсь,— мене вже мали вбити, розстріляти й повісити, та все якимось минулося. Може, цей дикий князь каже правду, може, вони гостинні й не зжеруть мене. Я вже так надумав, пообіцяв, а королі повинні дотримувати слова.

Нарешті було вирішено, хто поїде з Мацюсем: старий професор, який знав п'ятдесят мов, капітан, тільки без дітей, бо їхня мати дуже за них боялася, а в останню хвилину пристали ще Фелек та лікар. Лікар не знав африканських хвороб, тому купив грубелезну книгу з їхнім описом і поклав у валізку всі необхідні ліки. Уже в останню мить приїхали англійський моряк та французький мандрівник і попросили, щоб Мацюсь узяв їх з собою. Багажу взяли мало, бо теплого одягу вони не потребували, до того ж на верблюдах не можна везти занадто багато валіз.

Отож наші мандрівники сіли в поїзд і поїхали. Їдуть, їдуть, їдуть, їдуть, аж нарешті дісталися до моря. Пересіли на корабель і попливли далі. На морі заскочила їх велика буря, почала дошкуляти морська хвороба, і лікар уперше застосував свої ліки. Він страшенно сердився.

— І навіть тільки я став королівським лікарем? — скаржився він капітанові корабля.— Коли б я був звичайним лікарем, то сидів би собі в затишному кабінеті, ходив би в лікарню, а тепер змушений вештатися по світу. І взагалі, опинитися в череві дикуна в моєму віці — річ дуже неприємна.

Зате капітан дедалі веселішав. Він згадав, як іще хлопчиськом утік з батьківського дому і бився з дикунами. Але найбільше радів Фелек.

— Коли ти їхав до білих королів, то мене не брав з собою, взяв лише капітанових мазунчиків. А як довелося їхати до людожерів, вони тебе покинули, а Фелек їде!

— Мій Фелеку,— виправдовувався зніяковілий Мацюсь,— тебе тоді не запросили, а етикет дозволяє брати лише запрошених. Стасек і Геленка хотіли зараз їхати зі мною, тільки їм мати не дозволила.

— Я не серджуся,— сказав Фелек.

Прибули наші мандрівники в порт, зійшли з корабля і ще два дні їхали залізницею. Тут уже росли пальми, фінікові та фігові дерева, гарні банани, і Мацюсь увесь час захоплено вигукував. А негритянський князь лише посміхався, і його білі зуби так виблискували, що аж страшно ставало.

— Це ще не африканський ліс, далі побачите, що таке справжні джунглі.

Але замість лісу вони побачили пустелю. Нічого довкола, лише пісок та пісок. Як у морі вода, так тут пісок. В останньому селищі зустріли невеликий загін білих солдатів і сказали їм, що мандрують до країни людожерів.

— Ну що ж, хочете, то їдьте,— усміхнувся командир загону.— Багато хто туди їхав, але ми щось не пам'ятаємо, щоб хтось повертався назад.

— А може, нам пощастить,— озвався Мацюсь.

— Спробуйте, тільки щоб потім не мали до мене претензій, ніби я вас не попередив. Люди, до яких ви їдете, дуже дикі.

Негритянський князь купив трьох верблюдів і поїхав далі сам, щоб якнайкраще все приготувати, а їм, Мацюсеві та його друзям, звелів чекати, поки він повернеться.

— Слухайте,— сказав офіцер білого гарнізону.— Мене ви не обдурите, я битий жак. Ви не прості мандрівники. Їдуть з вами два маленьких хлопчики, якийсь дідок. І цей дикун, що з вами приїхав, певно, дуже поважна персона. В нього в носі така черепашка, яку може носити лише той, хто належить до королівської родини.

Отож бачать наші мандрівники, що приховувати нічого, і розказали геть усю правду офіцерові. Той чував про Мацюся, бо раз у кілька місяців до гарнізону надходила пошта й привозила газети.

— Тоді інша справа. Може, вам пощастить. Треба визнати, що ці дикуни дуже гостинні, і кажу наперед: або ви зовсім не повернетесь, або одержите силу-силенну подарунків. У них стільки золота й брильянтів, що вони не знають, куди їх дівати, і за кожну дрібницю — за торбинку пороху, дзеркальце чи люльку — дають кілька жмень золота.

Мандрівники звеселіли. Старий професор цілісінькими днями лежав у піску на сонці, бо лікар сказав, що це дуже корисно для його хворих ніг. Увечері він ходив у негритянські курені і там записував нові вислови, яких наука ще не знала.

Фелек так об'ївся фруктами, що лікар мусив дати йому з своєї аптечки ложку рицини. А англієць із французом час од часу брали Мацюся на полювання. Мацюсь навчився їздити на верблюдах. І це було дуже приємно.

Розділ двадцять третій

Якось уночі вбігає до намету мандрівників переляканий негр-слуга і кричить, що на

них напали — їх зрадили!

— Ой, я нещасний, пішов служити до білих! Мої мені цього не подарують, вони мене вб'ють! Ой, я нещасний, що мені діяти?

Всі посхоплювалися з своїх похідних ліжок, взяли зброю, в кого яка була — і ждуть.

Ніч темна. Нічого не видно. Тільки десь здалеку, з пустелі, чути дивний галас, ніби суне великий натовп. Дивно, що з гарнізону білих ніхто не стріляє й не видно ніякої метушні.

Начальник гарнізону добре знав звичаї тутешніх племен і зразу ж догадався, що це не напад. Він лише не міг збагнути, що воно саме, і послав гінця на розвідку. З'ясувалося, що наближається караван по короля Мацюся. Попереду — королівський верблюд, величезний, з чудовою альтанкою на спині. За ним ступає сто інших верблюдів, гарно прикрашених, і величезний загін піших негритянських воїнів — охоронців каравану...

А що було б, якби офіцер гарнізону не був таким досвідченим! Він міг би почати стрілянину, і все кінчилося б жахливо. Мацюсь щиро подякував йому за кмітливість і дав орден. Другого ж дня, рано-вранці мандрівники вирушили в дорогу.

Подорож була важкою. Стояла нестерпна спека. Негри до неї звикли, але білі ледве дихали. Мацюсь сидів у своїй альтанці. Двоє чорних негрів обвіювали його великими віялами з страусових пер. Караван посувався поволі, а провідник неспокійно озирався довкола, чи не видно смерча. Адже тоді зривається страшенний вітер і сипле на мандрівників розпечений пісок. Траплялися випадки, коли засипало піском караван, і всі люди гинули. Протягом усього дня мандрівникам несила було розмовляти, і лише вечорами, коли ставало прохолодніше, вони почували себе трохи краще. Лікар давав Мацюсеві якісь охолоджувальні порошки, та це не дуже допомагало. Мацюсь був загартований війною і пережив не одну тяжку хвилину, але ця пекельна подорож була найважчою з усього, що йому довелося будь-коли зазнати. У нього боліла голова, потріскалися губи, язик став сухим, мов дерево. Мацюсь засмаг і схуд, очі в нього від білого іскристого піску почервоніли й запалилися, а на шкірі виступили червоні плями, які страшенно свербіли. Спав Мацюсь погано, вночі його мучили кошмари: то йому ввижалося, що його жеруть людожери, то — що його спалюють на вогнищі. О, наскільки вода приємніша за пісок, як чудово пливти на кораблі! Але нічого не вдієш — повертатися не можна, адже з нього глузуватимуть.

Двічі караван зупинявся в оазах. Яке це було щастя дивитися на зелені дерева й пити джерельну воду, а не гидку, теплу й смердючу — з шкіряних мішків.

У першій оазі спішилися на два дні, а в другій мусили просидіти аж п'ять днів, бо верблюди так втомилися, що не могли йти далі.

— Ще чотири рази зійде й зайде сонце в пустелі, і ми будемо вдома, — радів князь людожерів.

За п'ять днів у оазі мандрівники добре відпочили. Напередодні виїзду негри відчували себе такими дужими, що запалили багаття й почали танцювати дикий військовий танець.

Останні чотири дні подорожі були трохи легшими — пустеля закінчувалася, і пісок був не такий гарячий. Уже росли подекуди колючі кустики, й навіть траплялися люди.

Мацюсь хотів познайомитись з тими людьми, але йому не дозволили: то були розбійники пустелі, які не зачіпали караван тільки тому, що він був великий, а вони нападали звичайно на невеличкі групи.

Нарешті!

Вдалині засинів ліс, повіяло прохолодою. Подорож закінчилась. Що ж то їх тепер чекає? Уникнули смерті в гарячих пісках, та, можливо, загинуть від рук тутешніх жителів?

Початок був чудовий. Король людоджерів виїхав назустріч мандрівникам з усім своїм почтом. Попереду йшли музики, але то був такий оркестр, що мандрівникам мало вуха не позакладало. Замість труб — якісь роги й пишалки, замість барабанів — якісь казани. Галас стояв неймовірний: до того ж усі кричали так страшенно, що після тиші в пустелі можна було збожеволіти.

Прийом почався з богослужіння. Принесли дерев'яну колодку, на ній були вирізьблені якісь страхітливі зображення звірів. На обличчі у жерця теж була страхітлива машкара. Всі знову горлали, і перекладач пояснив, ніби все це означає, що король людоджерів віддає Мацюся на милість своїх богів.

Коли після богослужіння Мацюсь зііз з верблюда, король і всі його сини почали перекидатися через голову й підстрибувати. Це тривало півгодини, потому король звернувся до Мацюся з такого промовою.

— Мій білий друже, спасибі, що ти приїхав. Я найщасливіша людина у світі, що можу бачити тебе. Прошу тебе й благаю, дай знак рукою, що ти згоден, і я миттю встромлю цього списа у власне серце і буду удостоєний найвищої честі — стати жертвою дорогого гостя.

По цих словах він приклав вістря довгого списа до своїх грудей і став чекати. Мацюсь сказав королю через перекладача, що хоче з ним приятелювати, розмовляти й. розважатися, а не вбивати його.

Тоді король, його двісті жінок і всі діти заходилися голосно плакати й з сумним виглядом перекидатися через голову на знак того, що ними гребує їхній друг, що він їх не любить, оскільки не бажає їхньої смерті і, можливо, не вірить, що вони смачні й їстівні.

Мацюсеві страшенно хотілося сміятися з тих дивних звичаїв, але він зробив серйозне обличчя й нічого не казав.

Розказувати докладно, що Мацюсь бачив і робив при дворі короля людоджерів, немає потреби, оскільки все це описав учений професор у товстій книзі під назвою: "Сорок дев'ять днів у дикій країні людоджерів при дворі короля Бум-Друма. Написав учасник подорожі та перекладач короля Мацюся Реформатора".

Бідолаха король Бум-Друм старався як міг зробити перебування Мацюся при своєму дворі приємним, однак його ігри й розваги були такі дикі, що Мацюсь лише дивився на них в цікавість, а почував себе часом неприємно. Від багатьох ігр і розваг

він зовсім відмовився.

У Бум-Друма була стара рушниця, яку з нагоди такого свята врочисто вийняли з скрині і дали Мацюсеві, щоб він вистрелив з неї в ціль: у старшу дочку Бум-Друма. Мацюсь відмовився, і Бум-Друм образився. Знову всі з сумними обличчями почали перекидатися через голову. А що найгірше — образився жрець.

— Він прикидається нашим другом, а не хоче з нами брататися,— сказав жрець.— Я знаю, що мені робити.

І ввечері в черепашку, з якої Мацюсь пив вино, жрець крадькома налив отруту. Це була така отрута, що тому, хто її випивав, зразу ж все починало здаватися червоним, потім синім, потім зеленим, а потім чорним. І тут він умирав.

Отож сидить Мацюсь, мовби нічого й не сталося, в королівському наметі в золотому кріслі за золотим столом і каже:

— Чому це все стало червоне? І людожери червоні, і все довкола червоне.

Тільки почув це лікар, як зразу ж скочив і у відчаї заломив руки: він читав у книжках про цю отруту і знав, що від усіх африканських хвороб є ліки, а від неї — немає. В лікаря не було засобу допомогти своєму королю.

А Мацюсь, нічого не тямлячи, весело вів далі:

— А тепер усе стало синім; як гарно довкола!

— Професоре,— гукнув лікар,— перекажіть цим дикунам, що Мацюся отруїли!

Професор негайно переклав. Король людожерів схопився за голову, жалібно беркицьнувся й вискочив з намету, мов стріла. Незабаром він повернувся.

— Бери, пий, білий друже! — крикнув король людожерів, подаючи Мацюсеві в мисці із слонової кістки якийсь напій, неймовірно гіркий та кислий.

— Яка гидота! Не хочу,— зойкнув Мацюсь.— Ой, як у мене зелено в очах! І золотий стіл — зелений, і лікар — зелений...

Бум-Друм підхопив Мацюся, поклав на стіл, встромив йому між зуби стрілу із слонової кістки й силоміць влив у рот гіркий напій.

Мацюсь пручався, плювався, але проковтнув кілька крапель і був врятований.

Справді, в нього перед очима вже почали кружляти чорні кола. Але їх було всього шість, а решта лишалася зеленими. І Мацюсь не помер, а тільки спав непробудно три доби.

Розділ двадцять четвертий

Старшому жерцеві людожерів було дуже соромно, що він хотів отруїти Мацюся. Але Мацюсь йому пробачив. І в нагороду жрець обіцяв показати найцікавіші магичні фокуси, які мав дозвіл показувати тільки тричі в житті.

Усі посідали перед наметом, розстелили тигрові шкури, і чародійник почав свої фокуси. Серед тих фокусів були такі, котрих Мацюсь не розумів. Деякі з них йому пояснювали. Наприклад, жрець вийняв із скриньки маленьке звіря й поклав його собі на долоню. Це звіря, схоже на маленьку змійку, обвилось круг його пальця, висунуло тонкий, мов нитка, язичок, дивно засичало і, присмоктавшись, наче п'явка, до пальця, стало догори хвостом. Жрець відірвав його й показав на пальці краплину крові. Мацюсь

бачив, що чорношкірі сприймають цей фокус як найскладніше мистецтво, хоча жрець показував перед тим багато цікавіші. Але Мацюсеві пояснили, що те звіря — найстрашніше створіння, небезпечніше за леопарда й гієну, бо той, кого воно вкусить, через секунду вмирає.

Потім жрець ступив у вогонь, і язика полум'я вилетіли в нього з рота й носа. Далі жрець заграє на пищику, і сорок дев'ять величезних змій затанцювали навколо нього. А коли подув на величезну пальму, якій налічували сто років, вона стала поволі нагинатися й гнулася доти, доки зламалася. Потому жрець накреслив у повітрі паличкою лінію між двома деревами і пройшовся по ній, ніби по дошці. Потім кинув у повітря кулю із слонової кістки, а коли вона падала, підставив власну голову, й куля влучила йому в тім'я й зникла безслідно. Незабаром жрець почав крутитися колесом, швидко й довго, а як спинився, то всі побачили, що в нього дві голови й два обличчя, одне сміється, а друге плаче. Ще згодом він узяв маленького хлопчика, відрубав йому мечем голову, поклав у коробку і затанцював довкола коробки дикий танок. Нараз штовхнув її ногою, і в коробці хтось почав грати на пищику. Жрець відкрив коробку, і там, наче нічого й не сталося, лежав той самий хлопчик. Хлопчик вийшов з коробки і почав робити гімнастику. Те саме зробив жрець з пташкою: пустив її високо в небо і вистрелив з лука; пташка впала, пробита стрілою, та раптом вирвала дзьобом стрілу з рани, підлетіла до жерця, подала йому цю стрілу і довго ще літала над ним.

І подумав Мацюсь, що варто було труїтися, аби побачити стільки цікавих фокусів.

Мацюсь об'їхав усю країну свого дивного друга. Подорожував на верблюдах і на слонах. Бачив багато негритянських сіл, розкинутих у великих гарних лісах. Кам'яних будинків там зовсім не було, тільки курені, в яких звірі й люди жили разом. Сила-силенна людей хворіла. А так легко можна їх вилікувати! Лікар давав неграм ліки, і вони йому щиро дякували. В лісах зустрічалися трупи негрів, роздертих дикими звірами або померлих від укусів отруйних змій.

Мацюсеві було дуже шкода бідолашних людей, які так добре ставились до нього. Чому ж вони не збудують собі залізниці, не проведуть електрики, чому в них нема кіно, чому вони не спорудять собі зручних будинків, чому не куплять рушниць, щоб захищатися від страшних звірів? Адже в них стільки золота й брильянтів, що діти граються коштовностями, мов камінцями.

Мацюсь думав про долю людоджерів, але водночас не забував і про те, щоб добути гроші на свої реформи. Якось він оглядав великі золоті копальні й попросив короля Бум-Друма, щоб той позичив йому трохи золота. Бум-Друм зареготався: йому золото зовсім не потрібне, він може дати Мацюсеві стільки, скільки зможуть вивезти верблюди.

— Я своєму другові маю позичити? Ні, білий друг може брати все, що йому подобається. Бум-Друм уподобав собі маленького білого друга й хоче служити йому до кінця життя.

Коли Мацюсь споряджався додому, король людоджерів влаштував велике свято дружби. Це було так.

Раз на рік людожери збиралися до своєї столиці, і з їхнього середовища вибирали тих, кого мали протягом року з'їсти представники королівського двору. Удостоєні такої честі дуже раділи, а невибрані страшенно сумували. Перші танцювали дикий танець радості, а другі лазили рачки (це був жалібний танець) і співали, але так жалібно, наче плакали.

Потім король гострою черепашкою подряпав собі палець, те ж саме зробив і Мацюсь. Король злизав краплину крові з середнього Мацюсевого пальця, і те ж саме повинен був зробити Мацюсь. Мацюсеві була неприємна ця церемонія, але, навчений гірким досвідом, коли його мало не отруїли, він не сперечався й робив усе, що від нього вимагали. Далі відбулися інші церемонії: Мацюся кинули в ставок, який кишів зміями й крокодилами, а король Бум-Друм скочив у воду і витягнув Мацюся. Згодом Мацюся натерли якимсь жиром, і він мав стрибнути в палаюче багаття. Але зразу ж за ним кинувся Бум-Друм і так швидко вихопив його з вогню, що в хлопця тільки волосся підпалося, а сам він навіть не обпікся. Потому Мацюсь мусив скочити на землю з дуже високої пальми, а Бум-Друм підхопив його так спритно, що Мацюсь не забився.

Професор пояснив Мацюсеві, для чого все це зроблено: злизування крові означало, що коли б Мацюсь опинився в пустелі без води, то друг дав би йому свою власну кров, аби він міг напитися й не вмерти від спраги; і де б не загрожувала Мацюсеві небезпека, у воді, хоч там були б найбільші крокодили, у вогні чи в повітрі, брат його Бум-Друм, ризикуючи життям, кинувся б йому на допомогу.

— Ми, білі,— вів далі професор,— все пишемо на папері, а вони писати не вміють, тому укладають угоди в такий спосіб.

Мацюсеві жаль було розлучатися з своїми новими друзями, і він вирішив переконати іноземних королів, що людожери, хоча й дикуни, але дуже хороші люди. Було б чудово, якби всі білі королі з ними подружилися. Та щоб зробити це, треба було ввести одну реформу: відучити підданих Бум-Друма від людожерства.

— Брате Бум-Друм,— сказав Мацюсь, коли вони зустрілися в останній вечір.— Я тебе дуже прошу, перестань бути людожером.

Мацюсь довго пояснював, що недобре їсти людей, що Бум-Друм обов'язково повинен запровадити реформу, яка б забороняла це робити.

Бум-Друм сумно вислухав Мацюся й відказав, що якимось уже один король хотів так зробити, але його за це отруїли. Правда, хоч це й складна реформа, він усе-таки подумає, як її запровадити.

Після цієї розмови Мацюсь вийшов у ліс трохи прогулятися. Ясно світив місяць. Було гарно й тихо. Але Мацюсь почув якийсь шелест. Що б це могло бути? Змія чи тигр? Він пішов далі й знову почув шурхотіння: хтось за ним іде. Мацюсь вихопив револьвер і став чекати. З'ясувалося, що це йшла маленька дочка короля людожерів, весела Клю-Клю. Мацюсь зразу пізнав її у світлі місяця й дуже здивувався.

— Чого ти хочеш, Клю-Клю? — спитав Мацюсь негритянською мовою, якої вже трохи навчився.

— Клю-Клю кікі рец, Клю-Клю кін брум.

Вона ще довго щось щебетала, але Мацюсь нічого не зрозумів. Запам'ятав лише: "Кікі, рец, брум, буз, кін".

Клю-Клю була дуже сумна й плакала; Мацюсеві стало шкода маленької Клю-Клю: мабуть, у неї якась неприємність. Він подарував їй свій годинник, дзеркальце й гарненький флакончик, але Клю-Клю не перестала плакати. Що ж це таке? Тільки коли Мацюсь повернувся до себе й розпитав професора, той пояснив, що Клю-Клю дуже любить Мацюся й хоче разом з ним їхати.

Мацюсь попросив професора пояснити Клю-Клю, що вона не може їхати сама, що, можливо, її тата, короля Бум-Друма, запросять у Європу, тоді, напевно, вона приїде вкупі з ним.

Згодом Мацюсь забув про розмову з маленькою Клю-Клю, тим паче, що перед від'їздом у нього було багато клопоту. На п'ятсот верблюдів навантажили скрині з золотом і коштовним камінням, фрукти й напої, а також різні африканські делікатеси, вина й сигари для подарунка міністрам. Мацюсь домовився, що через три місяці надішле клітки, в яких треба буде відправити до його зоологічного саду диких звірів, і попередив, що, можливо, надішле літаком різні подарунки, так щоб вони, мовляв, не злякалися, коли прилетить біла людина на великому залізному птахові.

Вранці наші мандрівники забрали свій вантаж і поїхали. Дорога була важка, але всі добре загартувалися, і пустеля тепер втомила їх значно менше.

Розділ двадцять п'ятий

Тим часом Мацюсеві міністри склали конституцію і ждуть. Ждуть, ждуть, а Мацюсь усе не повертається. Невідомо, куди він запропастився. Відомо лише, що кораблем він дістався до Африки, залізницею доїхав до негритянської оселі, розташованої біля самісінької пустелі. Там жив з своїми друзями в наметах, і офіцер білого гарнізону розмовляв з ним. Потім прийшли верблюди від короля людожерів, а що далі — невідомо. Та раптом надходить телеграма, що король Мацюсь живий, що він уже сів на корабель і повертається додому.

— Як тому Мацюсеві все минається, — заздрили іноземні королі.

— Щасливий цей Мацюсь, — казали міністри й тяжко зітхали, бо якщо їм було важко дати раду з Мацюсем, коли він повернувся з війни, то як же важко буде зараз, коли він повернеться з країни людожерів!

— Коли Мацюсь повернувся з війни, то посадовив нас у буцегарню. А тепер хтозначо він там навчився? Ще, крий боже, з'їсть нас.

Мацюсь повертався надзвичайно задоволений своєю мандрівкою. Він засмаг, виріс, мав чудовий апетит, і, не знаючи, про що говорили між собою міністри, вирішив пожартувати з ними. Коли міністри зібралися на чергову раду, король Мацюсь запитав:

— Залізниця налагоджено?

— Налагоджено, — відповів один з міністрів.

— Це добре, а то я наказав би зварити вас у крокодиловій підливці. А нових фабрик багато збудовано?

— Багато, — доповідає міністр промисловості.

— Це добре, а то я зробив би з вас печеню, нашпиговану бананами.

У міністрів були такі перелякані обличчя, що Мацюсь зареготався.

— Панове,— сказав він,— вам не треба мене боятися. Не тільки я сам не став людоджером, але й мого друга Бум-Друма, сподіваюсь, мені вдасться переконати облишити отой дикий звичай їсти людей.

І Мацюсь заходився розказувати про свої пригоди. Міністри, певно, вважали б усе це за вигадки, якби разом з Мацюсем не прибув цілий поїзд золота, срібла й коштовного каміння. І вже зовсім вони повеселішали, коли Мацюсь роздав їм подарунки короля Бум-Друма: запашні сигари й чудові африканські вина.

Квапливо було прочитано маніфест, в якому Мацюсь закликав до управління державою весь народ. Віднині в газетах завжди повідомлятиметься, що саме міністри та король мають намір зробити, а кожний громадянин матиме змогу написати або сказати на сеймі, подобається йому це чи ні. І весь народ, нарешті, скаже, чи хоче він, щоб міністри робили так, чи ні.

— Ну гаразд,— мовив Мацюсь,— а зараз прошу записати, що я хочу зробити для дітей. Тепер я вже маю гроші й можу клопотатися про дітей. Отже, кожна дитина одержує на літо два м'ячі, а на зиму — лижі. Щоденно після школи — одну цукерку й одне тістечко. Дівчатка щороку матимуть ляльку, а хлопчики — складані ножики. Гойдалки та каруселі треба влаштувати в усіх школах. Крім того, у книгарнях до кожної книжки, до кожного зошита повинні додавати гарні кольорові картинки. Це лише початок, бо я думаю запровадити ще багато інших реформ. Тому прошу поррахувати, скільки це буде коштувати й скільки потрібно часу, щоб усе це виконати. Через тиждень прошу дати мені відповідь.

Можна собі уявити, яка радість запанувала в школах, коли про Мацюсеві реформи дізналися діти. Вже й те, що Мацюсь мав намір дати зараз, було багато, а пишуть же, що це лише початок і буде ще більше.

Хто вмів писати, написав королю Мацюсеві, що просить ще те-то й те-то. Дитячі листи приносили в королівську канцелярію мішками. Секретар розпечатував їх, переглядав і викидав. Так завжди велося при королівських дворах. Але Мацюсь про це не знав. Одного разу він побачив, що лакей несе кошик з паперами на королівський смітник. "Може, там є яка рідкісна марка",— подумав Мацюсь; він збирав марки і мав їх цілий альбом.

— Що це за папери й конверти? — спитав він лакея.

— А хіба я знаю,— відповів той.

Подивився Мацюсь — аж це все листи до нього! Тут же він звелів ті листи принести до своєї кімнати й викликав секретаря.

— Що це за папери, пане секретарю? — спитав Мацюсь.

— Це неважливі листи до вашої королівської величності.

— І ви наказуєте їх викидати?

— Так завжди велося.

— Погано велося! — розгнівався Мацюсь.— Якщо листа написано до мене, то лише

я можу знати, чи важливий цей лист, чи ні. Прошу моїх листів не читати, а надсилати просто до мене. А я вже знатиму, що з ними робити.

— Ваша величність, до королів надходить надзвичайно багато різних листів. А якби ті, хто пише, дізналися, що королі їх читають, то листів зібрались би такі гори, яких ще світ не бачив. І так десятеро службовців нічого іншого не роблять, як тільки читають листи й відбирають ті, які вважають важливими.

— А які листи важливі? — питає Мацюсь.

— Важливі всі листи від іноземних королів, від різних фабрикантів, від видатних письменників.

— А які неважливі?

— Вашій королівській величності найбільше пишуть діти. Що кому спаде на думку, те й пише. А дехто так дряпає, як курка лапою — навіть прочитати важко.

— Ну гаразд: якщо вам важко читати листи дітей, я сам читатиму їх. А тих службовців можете перевести на іншу роботу. Я теж дитина, якщо ви хочете знати, а виграв війну, яку вів з трьома дорослими королями, й зробив подорож, на яку ніхто не міг зважитися.

Королівський секретар нічого не відповів, лише низько вклонився й вийшов. А Мацюсь став читати листи.

У Мацюся була така вдача, що коли він до чогось брався, то робив це з захватом. Година минала за годиною, а Мацюсь усе читав і читав.

Вже кілька разів церемоніймейстер заглядав крізь замкову шпарину до королівського кабінету — що там робить Мацюсь, чому не йде обідати? Але він бачив короля, який схилився над паперами, і боявся зайти.

Мацюсь скоро переконався, що сам він не впорається. Деякі листи, написані дуже невиразно, він зразу ж почав відкладати вбік. Та були дуже гарно написані й дуже цікаві листи. Якийсь хлопчик повідомляв, що він зробить, коли одержить лижі. Другий описував, що йому спилося. Третій повідомляв, які в нього гарні голуби й кролі і що він хоче двох голубів та одного кроля подарувати королю Мацюсеві, але не знає, як це зробити. Одна дівчинка склала віршик про короля Мацюся й надіслала йому цього віршика з гарним малюнком. Інша дівчинка писала, як зраділа її лялька, коли довідалася, що скоро в неї буде маленька сестричка. Чимало листів було з малюнками. Один хлопчик надіслав Мацюсеві цілий альбом під назвою "Король Мацюсь у країні людоджерів". Малюнки ті були не дуже схожі, але гарні, й Мацюсь із задоволенням проглянув їх.

Проте найбільше було листів з проханнями. Один просив поні, другий — велосипед, третій — фотоапарат, четвертий запитував, чи не можна було б замість м'ячика одержати справжній футбольний м'яч. Одна дівчинка писала, що її мати дуже хвора, що вони бідні й не можуть купити ліки. То знову ж у якогось учня нема черевиків, і він не може ходити до школи; він навіть надіслав свій табель, щоб Мацюсь бачив, як він добре вчиться, хоч у нього немає черевиків. "Може, краще замість ляльок і м'ячів видати дітям черевики?" — подумав Мацюсь: він іще на війні навчився цінувати взуття.

Довго читав Мацюсь листи, коли раптом відчув, що страшенно зголоднів. Він подзвонив і попросив принести вечерю йому в кабінет.

Так просидів Мацюсь над тими листами до самісінької ночі. Церемоніймейстер знов заглянув у замкову шпарку,— чому король не лягає спати? І він, і всі лакеї страшенно хотіли спати, але не могли лягти раніше за короля.

Листи з проханнями Мацюсь відкладав окремо в купку. "Адже не можна залишити без ліків матір тієї дівчинки. Не можна не дати черевиків старанному учневі". В Мацюся вже очі заболіли від читання, і він відкидав, не читаючи, листи, написані нерозбірливо. Та раптом схаменувся. Ще недавно сам він писав нерозбірливо, проте підписував важливі папери. Якась дитина може мати до нього важливу справу й пише так, як уміє, і вона не винна, що ще не може написати гарно. "Ті службовці,— вирішив Мацюсь,— переписуватимуть мені всі нерозбірливо написані листи". Та коли минуло ще кілька годин, а на столі лишалося листів з двісті, а може, й більше, Мацюсь зрозумів, що не впорається. "Мабуть, завтра закінчу",— подумав він і, засмучений, поплентався в королівську спальню.

Мацюсь зрозумів, що його справи погані. Коли щоденно він повинен буде читати стільки листів, то ні на що інше у нього не залишиться часу. А кидати листи на смітник — це страшенне свинство. Але чого ж їх так багато?

Розділ двадцять шостий

Другого дня Мацюсь устав дуже рано, випив лише склянку молока й подався до свого кабінету. Уроків не було, і він читав листи до самісінького обіду. Бідолаха відчував таку втому, наче здійснив важкий військовий марш чи подорож по пустелі. І саме тоді, коли він, страшенно голодний, мріяв про обід, до кабінету увійшов державний секретар, а з ним четверо чоловіків.

— Сьогоднішня кореспонденція до вашої королівської величності,— сказав секретар.

Мацюсеві здалося, наче секретар усміхнувся. Це так розсердило Мацюся, що він тупнув ногою й гримнув:

— Що це таке, сто вам людожерів і крокодилів, ви хочете, щоб я зовсім осліп?! Адже такого лантуха листів жоден король не зможе прочитати. Як ви наважуєтесь жартувати з королем? Я вас посаджу у в'язницю.

Але чим дужче Мацюсь кричав, тим більше розумів, що він несправедливий, хоч йому й не хотілось цього визнавати.

— Ваші службовці — дармоїди, нічого не хочуть робити! Вміють лише кидати листи на смітник чи давати мені читати.

На щастя, саме тоді увійшов старший міністр і наказав винести мішок з листами, а секретареві звелів зачекати в сусідній кімнаті, доки він сам домовиться з Мацюсем, що робити з королівською кореспонденцією.

— Пане старший міністр, я не можу дозволити, щоб написані до мене листи викидали непрочитаними на смітник. Хіба ж я не повинен знати, що потрібно дітям моєї країни? Хіба ж це добре, коли хлопчик, через те що в нього немає черевиків, не

може ходити до школи? Це несправедливо, і я дуже дивуюся, як міністр юстиції дозволяє таке. Правда, мій друг король Бум-Друм теж ходить без черевиків, але у них жаркий клімат.

Довго тривала нарада короля Мацюся із старшим міністром. Викликали й секретаря, який протягом двадцяти років переглядав листи, адресовані королю-батькові й навіть ще королю-дідові, і мав у цьому великий досвід.

— Ваша королівська величність, за життя короля-діда щоденно надходило сто листів. Це були хороші часи. В усій державі тоді вміли писати лише сто тисяч мешканців. А відколи король Павло Розумний збудував школи, навчилися писати вже два мільйони жителів. І тоді почало надходити щоденно від шестисот до тисячі листів. Я сам не міг упоратися і взяв собі п'ятеро помічників. Та від часу, коли милостивий наш король Мацюсь подарував дочці капітана пожежної охорони ляльку, почали писати листи діти. Ми щоденно одержуємо від п'яти до десяти тисяч листів. Найбільше листів надходить по понеділках, бо в неділю діти не ходять у школу і в них багато вільного часу, тому вони й пишуть до короля, якого дуже люблять. Якраз я й хотів просити, щоб узяти ще п'ятеро службовців, бо ті, що в мене працюють, не можуть впоратися, але...

— Знаю, знаю,— сказав Мацюсь.— Але яка користь від читання, коли потім ці листи викидаються на смітник?

— Листи необхідно прочитувати, бо є така книга, до якої вписується кожен лист за номером і, коли той лист можна розібрати,— записується, хто про що пише.

Мацюсь хотів переконатися, чи правду каже секретар, і спитав:

— А серед учорашніх листів, які лакей ніс на смітник, було прохання про черевики?

— Не пам'ятаю, але це можна перевірити.

Двоє службовців принесли величезну книгу, і там, справді, за номером 47.000.000.000 було записано ім'я, прізвище та адреса згаданого хлопчика. А в графі про зміст листів зазначено: прохання про черевики, бо хлопчина не може ходити до школи.

— Я служу протягом двадцяти років, і в моїй канцелярії завжди був порядок.

Мацюсь любив справедливість. Він подав секретареві руку і сказав:

— Сердечно вдячний вам.

Отже, вигадано такий спосіб: листи читатимуть, як і раніше, службовці. Найцікавіші відбиратимуться для Мацюся, але не більше сотні на день. Листи з проханнями читатимуться окремо, і двоє службовців будуть перевіряти, чи правда те, що в них написано.

— Цей хлопчик пише, що йому потрібні черевики. А може, він бреше. Король надішле йому черевики, а хлопець, можливо, продасть їх та купить собі різних непотрібних дрібниць.

Мацюсь повинен був визнати, що це міркування розумне. Він пригадав, як на війні у їхньому загоні один солдат продавав чоботи й купував горілку, а потім знову приходив по чоботи, запевняючи, що вони в нього порвалися.

— Можна запровадити таке правило: коли службовці переконуються, що прохання справедливе, королівська канцелярія покличе дитину, вона прийде на аудієнцію, і ваша величність вручить їй особисто те, про що дитина просила.

"Це слухна думка — подумав Мацюсь.— Я хочу приймати під час аудієнцій не тільки іноземних послів і міністрів, а й дітей".

Отже, тепер Мацюсь знав, що він як дитячий король має робити. Зранку до дванадцятої години у нього будуть уроки. О дванадцятій королівський сніданок. Потім година аудієнції для послів та міністрів; до обіду ж читати листи, після обіду — аудієнція для дітей. Потому засідання з міністрами до самісінької вечері. А вже тоді спати.

Коли розпорядок дня було складено, Мацюсеві стало сумно. Адже жодної годинки не лишалося у нього на забавки. Та нічого не вдієш. Може, трохи згодом, коли він дасть усім те, що їм треба, буде в Мацюся й для себе хвилька вільного часу. "Адже я подорожував. Бачив стільки цікавого, був місяць на морі, відвідав країну людоджерів, тепер можу не бавитися, а братися до королівської роботи".

Як вирішено, так і зроблено. Вранці Мацюсь учився, потім йому читали листи. Читав службовець дуже швидко, і Мацюсеві було важко всидіти на одному місці, тому він слухав, походжаючи по кабінеті з закладеними за спину руками. Лікар порадив, щоб у ті дні, коли стояла тепла й гарна погода, читання листів відбувалося в королівському саду. І це втішало Мацюся.

Аудієнції були багатолюдні. Приходили іноземні послы питати, коли скличе Мацюсь перший парламент. Або приходили міністри з фабрикантами, які мали збудувати гойдалки й каруселі по всій державі, запитати короля, як він бажає все це зробити. Або приїздили з усіх кінців світу різні дикі люди сповістити, що їхні королі хочуть жити в дружбі з королем Мацюсем. Якщо король Мацюсь дружить з Бум-Друмом, королем людоджерів, то, напевно, і їх не зневажатиме, бо вони хоч і дикуни, проте вже перестали їсти людей.

— У нас уже тридцять років не їдять людей,— запевняє один.

— А у нас останнього чоловіка з'їли сорок років тому. І це був винятковий випадок. Чоловік той був великий ледар, до того ж пройдисвіт, отже, від нього ніякої користі ніхто не мав. А оскільки він був гладкий, то коли його вп'яте судили за те, що він нічого не хоче робити, всі одноголосно ухвалили з'їсти такого непотребу. '

Король Мацюсь був тепер обережніший, сам нічого не обіцяв, наказував усе записувати, що говорили посланці, і просив їх прийти по відповідь через тиждень. Адже йому треба порадитися з міністром закордонних справ, і взагалі все це з'ясується лише на засіданні ради міністрів.

Аудієнції для дітей були дуже приємними. До тронного залу по черзі впускали хлопчиків та дівчаток, і Мацюсь вручав їм те, про що вони просили в листах. Кожна дитина мала свій номер, і на пакунку, підготовленому до вручення, стояв такий же номер. Нікого не пускали на аудієнцію доти, поки службовець переконувався, що все це справді необхідне. Тому тут панував зразковий порядок, і кожен йшов додому

задоволений.

Один одержував тепле пальто, другий необхідні для навчання книжки, які не мав за що купити, дівчатка часто просили гребінці й зубні щітки. Хто добре малював, одержував фарби. Якийсь хлопчик дуже просив скрипку, бо давно вже грав на губній гармошці і вона йому набридла. Він навіть заграв Мацюсеві на гармошці й дуже зрадив, коли одержав нову скрипку в гарному футлярі. Інколи хто-небудь під час аудієнції просив щось нове, про що не писав у листі, й це Мацюся дуже сердило.

Одна дівчинка, якій Мацюсь дав нове плаття на весілля тітки, попросила ляльку аж до неба.

— Ти нахаба,— сказав Мацюсь,— а якщо будеш забагато хотіти, то не одержиш і плаття.

Тепер Мацюсь став досвідченим королем, і обдурити його було не так легко, як раніше.

Розділ двадцять сьомий

Якось під час аудієнції Мацюсь почув незвичний галас у приймальній. Спершу він не здивувався, бо діти, коли вже призвичаїлись до аудієнції, сиділи завжди не дуже тихо. Але цього разу галас був інший. Здавалося, ніби хтось свариться. Мацюсь послав лакея дізнатися, що там діється. Лакей повернувся й доповів, що якийсь дорослий затявся і будь-що хоче увійти до короля. Це зацікавило Мацюся, і він наказав його впустити.

Увійшов юнак із портфелем під пахвою і, навіть не вклонившись, голосно заговорив:

— Ваша королівська величність, я журналіст, тобто пишу в газети. Ось уже місяць намагаюся потрапити на аудієнцію, але мене не впускають. Мені кажуть: "завтра", а завтра знов кажуть: "король стомився", й знов просять прийти завтра. Сьогодні я прикинувся батьком одного з дітей; думав, що так скоріше попаду. Але лакеї мене впізнали й не захотіли впустити. А в мене дуже важлива справа, навіть кілька справ, і я переконаний, що ваша величність захоче мене вислухати.

— Гаразд,— сказав Мацюсь,— почекайте, поки я закінчу з дітьми, бо це їхні години, а потім поговоримо з вами.

— А чи не дозволить мені ваша величність залишитися в тронному залі? Я не заважатиму. А завтра напишу в газети, як відбувається аудієнція в короля. Адже це цікаво для тих, хто читає газети.

Мацюсь наказав дати журналістові крісло, і той весь час щось записував у свій блокнот.

— Будь ласка, кажіть, що у вас,— мовив Мацюсь, коли останній хлопчик вийшов з тронного залу.

— Королю,— почав журналіст,— я не заберу у вас багато часу. Скажу коротко.

Але, всупереч сказаному, журналіст говорив дуже довго й цікаво. Мацюсь слухав уважно й нарешті урвав його:

— Я бачу, справа таки важлива. Прошу вас, повечеряйте зі мною, а потім ми підемо до кабінету й ви закінчите.

До одинадцятої години вечора говорив журналіст, а Мацюсь ходив по кабінету, заклавши руки за спину, й уважно слухав його. Мацюсь уперше бачив людину, яка пише в газети, й мусив визнати, що це розумна людина і, хоча й доросла, зовсім не схожа на його міністрів.

— Ви тільки пишете чи й малюєте також?

— Ні, в кожній редакції одні пишуть, а інші малюють. Коли б ви, ваша королівська величність, забажали відвідати нашу газету, ми були б щасливі.

Мацюсь давно вже не виїздив з палацу, тому охоче скористався з запрошення й другого ж дня поїхав у редакцію.

Це був великий будинок, прикрашений на честь Мацюся прапорами, килимами й квітами. На першому поверсі стояли величезні машини, на яких друкували газету. Вище містилася контора, звідки газети надсилалися на пошту й на продаж. Окремо був ніби магазин, в якому приймали оголошення й гроші за них. Ще вище містилася редакція, де біля кожного столу сиділи люди, які писали те, що друкувалося внизу. Сюди приносили телеграми з усього світу, дзвонив телефон, бігали в засмальцьованих костюмах хлопчики, носили списані папери в друкарню. Тут писали, тут малювали, а там гула машина. Точнісінько як на війні під час наступу. На срібній таці подали Мацюсеві свіжу газету з фотознімком, на якому було показано, як під час аудієнції Мацюсь приймає дітей, а нижче надруковано, що казали йому діти і що він їм відповідав.

Мацюсь провів у редакції цілих дві години і страшенно був задоволений усім, особливо тим, що тут усе так швидко робиться. Тепер він не дивувався, що в газеті написано про всі події: які де пожежі, які крадіжки, кого де переїхали і що роблять королі й міністри в усьому світі. Журналістова правда, газети знають усе. Як швидко видрукували газети, що робив Мацюсь, коли поїхав у гості до іноземних королів, як швидко писалося про війну, і як зразу ж газети дізналися, що Мацюсь повертається з країни людоджерів.

— А чому ви не знали, що я втік на фронт, а в столиці залишилася тільки фарфорова лялька?

— О, ми чудово це знали, але ми не завжди все пишемо. В газетах друкується лише те, що треба, а решту ми знаємо тільки для себе.

Увечері Мацюсь знову довго розмовляв із журналістом. Отже, все, що робить Мацюсь, це не реформи. Мацюсь не реформатор, але може ним стати. Мацюсь хоче зробити так, щоб керував увесь народ. Для цього треба зробити два сейми: в одному будуть керувати дорослі, а в другому — діти. Хай діти також виберуть своїх депутатів і хай скажуть, що вони бажають — шоколад, ляльки, складні ножі чи щось інше. Може, вони віддаватимуть перевагу цукеркам, а може, черевикам, а може, захочуть одержувати грішми, і кожен купить собі те, що йому подобається. Дітям так само, як і дорослим, треба мати свою газету, і вона повинна виходити щоденно. До тієї газети діти писатимуть про свої бажання, які належить виконувати королю, щоб не було так, аби король робив те, що йому заманеться. Адже король не може знати, хто що хоче, а

газета все знає. Наприклад, минулого разу не всі діти одержали шоколад, бо в селах службовці самі його з'їли, а діти навіть не знали, що той шоколад їм належить. І все це тому, що в них немає своєї газети.

Усе це було для Мацюся таке зрозуміле, що йому здалося, наче він сам давно придумав такі заходи. Чотири вечори підряд Мацюсь радився з журналістом, усе докладно обміркував і на найближчій нараді міністрів узяв слово.

— Панове міністри! — почав Мацюсь і випив води, бо збирався промовляти довго.— Ми ухвалили залучити до керівництва країною весь народ, щоб увесь народ міг сказати, що йому треба. Але ви забули, панове, що народ — це не тільки дорослі, а й діти. У нас кілька мільйонів дітей, і вони теж повинні керувати. Нехай буде два парламенти: один — для дорослих, де будуть депутати й міністри дорослих, а другий — для дітей, де будуть депутатами й міністрами діти. Я — король і дорослих, і дітей, та коли дорослі вважають, що я для них замалий, то хай оберуть собі дорослого короля, а я залишуся королем дітей.

Мацюсь чотири рази пив воду й говорив дуже довго, і міністри зрозуміли, що це не жарт, що йдеться не про шоколад, не про ковзани чи гойдалки, а про дуже важливу реформу.

— Я знаю, що це важко,— закінчив Мацюсь свою промову.— Усі реформи важкі. Але треба комусь почати. Якщо мені не вдасться здійснити все, як треба, мої реформи закінчить мій син чи внук.

Міністри схиляли голови. Так довго й так розумно Мацюсь ніколи ще не говорив. Це правда — діти теж народ, отже, й вони мають право керувати. Але як це зробити? Чи впораються вони, чи не занадто дурні? Сказати, що діти дурні, міністри не могли, бо Мацюсь теж був дитиною. Ну що ж, треба спробувати.

Газету для дітей випускати можна; Мацюсь привіз багато золота, отже, гроші є. Але хто писатиме в ту газету?

— Журналіст у мене вже є. Міністром буде Фелек.

Для Мацюся було дуже важливо довести Фелекові, що той і далі лишається його другом, бо Фелек часто під'юджував Мацюся й казав:

— Панська милість до порога. На війні під кулями добрий був Фелек. А на бали, до театру чи збирати на морі черепашки — кращі Стасек і Геленка. У країну людоджерів знову поїхав Фелек, бо там небезпечно і мамуся не відпустила Стасека й Геленку. Ну що ж, адже я син простого взводного, а не пана капітана. Може, знову виникне якась небезпека, і знову Фелек буде потрібен.

Прикро, коли вас звинувачують у тому, що ви дуже горді чи, ще гірше, невдячні. А тепер саме випала можливість переконати Фелека, що він помиляється, що Мацюсь пам'ятає про нього не тільки в біді. До того ж Фелек завжди гасав з дітьми по всіх вулицях і добре знав, що їм треба.

Розділ двадцять восьмий

Бідолашний Мацюсь! Він так хотів бути справжнім королем, так мріяв сам керувати, так хотів збагнути все. І ось його бажання сповнилось. Але не знав Мацюсь,

скільки роботи, скільки клопоту й прикростей впаде на його голову.

У країні все було гаразд. Почалося спорудження в лісах будинків для дітей, і будівельники, муляри, теслярі, пічники, покрівельники, слюсарі й склярі мали тепер роботу й були задоволені добрими заробітками. Працювали цегельні, тартаки, скляні заводи, було збудовано спеціальну фабрику ковзанів, чотири великі фабрики цукерок і шоколаду. Було виготовлено спеціальні клітки для диких звірів та вагони для перевезення їх залізницею; важко, й дорого було зробити вагон для слонів та верблюдів; спеціальний вагон треба було придумати для жирафи, у якої дуже довга шия. За містом садівники влаштовували зоологічний сад. Споруджувались два великі будинки, куди з усієї країни мали збиратися депутати на свої наради.

Один будинок призначався для дорослих депутатів, а другий — для дітей. У дитячому парламенті все було влаштовано так само, як і в дорослих, тільки клямки на дверях прибили нижче, аби навіть найменші депутати могли самі відчиняти двері; стільці зробили низькі, щоб діти не дригали ногами в повітрі, вікна були низько, аби діти могли дивитись на вулицю, коли нарада буде не дуже цікавою.

Усі були задоволені: ремісники та робітники з того, що одержали роботу, фабриканти — що мали прибутки, діти — що король про них дбає. Діти читали свою газету, де кожен писав, що хотів, а ті, котрі не вміли читати, тепер успішно вчилися, бо хотіли знати, що буде, і, крім того, хотіли писати в свою газету про всі свої бажання.

Задоволені були, звісно, також батьки й учителі, бо діти стали стараннішими. Бійок у школах тепер бувало менше: кожен хотів, щоб його любили, щоб його обрали депутатом.

Тепер Мацюся любили не тільки у війську, а майже всі жителі. І дивувалися, що малий король так скоро навчився добре керувати. Та ніхто не знав, скільки у Мацюся турбот. А найприкріше те, що іноземні королі дедалі дужче йому заздрили.

— Що він собі думає? — казали вони. — Ми вже давно керуємо, а Мацюсь хоче зразу стати першим. Неважко бути добродієм за чужий рахунок. Бум-Друм дав йому золото, от Мацюсь і порядкує. А де це бачено, щоб білий король дружив з людоджерами?

Все це знав Мацюсь від своїх шпигунів, і міністр закордонних справ попереджав його, що може вибухнути війна. Мацюсь дуже не хотів війни. Не хотів одриватися од роботи. Що ж тоді було б? Ремісників знову взяли б на війну, і будинки залишились би недобудованими. А Мацюсь хотів, щоб уже цього літа діти виїхали на село, а восени зібралися обидва парламенти: дорослих і дітей.

— Що ж робити, аби не було війни? — питав Мацюсь, походжаючи по кабінету, заклавши руки за спину.

— Треба, щоб іноземні королі посварилися між собою й наймогутніші з них подружилися з Мацюсем.

— О, це було б чудово. Я гадаю, що сумний король, той, який грає на скрипці, міг би з нами подружитися. Він мені казав, що зовсім не хотів тоді воювати. Я його найменше поскубав, бо він був у резерві, і він сам же радив мені, щоб я запровадив реформи для дітей.

— Те, що ви кажете, дуже важливо, ваша королівська величність,— мовив міністр закордонних справ.— Він, звісно, може з нами подружитися, але два інших залишаться назавжди нашими ворогами.

— Чому? — спитав Мацюсь.

— Один незадоволений з того, що в нас буде керувати народ.

— А хіба це його обходить?

— Дуже навіть обходить: адже коли про це дізнається його народ, то теж захоче керувати сам і не дозволить королю порядкувати.

— Ну, а другий?

— Другий? Гм, з ним можна домовитися. Він найбільше лютує через те, що дикі королі тепер люблять нас дужче, ніж його. Раніше чорні й жовті королі надсилали йому подарунки, а тепер — нам. Але з ним можна домовитися, можна запропонувати йому, щоб він дружив із жовтими королями, а ми дружитимемо з чорними.

— Гаразд, треба буде спробувати. Я не хочу війни,— рішуче заявив Мацюсь.

Того ж вечора король Мацюсь сів писати листа до сумного короля.

"Мені донесли шпигуни, нібито іноземні королі заздять тому, що Бум-Друм надсилає мені золото, і нібито вони знову на мене нападуть. Отже, прошу Вашу Королівську Величність стати моїм другом і з ними посваритися".

Багато написав Мацюсь про свої реформи, просив поради, що робити далі. Написав про те, скільки в нього роботи, як важко бути королем...

Була вже пізня ніч, коли Мацюсь поклав перо. Він вийшов на балкон королівського палацу й довго дивився на свою столицю. На вулицях горіли ліхтарі, але у вікнах будинків було темно. Всі вже спали. І Мацюсь подумав: "Усі діти сплять спокійно, тільки я не сплю й мушу вночі писати листи, щоб не було війни, щоб спокійно спорудити будинки на селі, куди діти могли б виїхати влітку. Кожна дитина дбає лише про свої уроки та іграшки, а в мене навіть нема часу вчитися, бо я повинен дбати про всіх дітей моєї держави".

Мацюсь увійшов у кімнату, де були його іграшки. Вони лежали забуті й вкриті пилом.

— Мій любенький паяцику,— проказав Мацюсь до свого паяца,— ти, певно, сердишся, що я так давно з тобою не грався. Але що вдієш? Ти — дерев'яний паяц і, коли тебе не зламати, лежиш собі й нічого не потребуєш. А я повинен думати про справжніх людей, яким треба всього дуже багато.

Мацюсь ліг, вимкнув світло й вже мало не заснув, коли раптом згадав, що не написав іще листа до другого іноземного короля, аби той дружив із жовтими королями з Азії, а Мацюсеві залишив його африканських друзів.

Що робити? Треба, щоб обидва листи були надіслані одночасно. Зволікати не можна. Мацюсь устав, хоч у нього від втоми боліла голова, й писав аж до самісінького ранку довжелезного листа до другого іноземного короля.

А після безсонної ночі Мацюсь знову працював цілий день. І цей день був для нього дуже важкий.

Надійшли телеграми з приморського міста: від короля Бум-Друма прибув корабель з дикими звірами й золотом, але іноземний король не дозволяє, щоб усе це провозили через його державу.

Прийшли послы від іноземних королів. Сказали, що їхні правителі не хочуть пропускати через свої країни подарунки людоджерів, і коли це було дозволено зробити один раз, то це зовсім не означає, що вони завжди слухатимуться Мацюся. Сказали, що Мацюсь надто багато собі дозволяє, що коли Мацюсь одного разу їх переміг, то це ще ні про що не говорить, бо вони купили тепер нові гармати й зовсім не бояться Мацюся.

Загалом послы говорили так, мовби хотіли посваритися, а один посол навіть тупнув ногою, і церемоніймейстер був змушений зауважити йому, що етикет не дозволяє тупати, коли розмовляєш з королем.

Мацюсь спершу почервонів од гніву. Адже в його жилах текла кров Генріха Запального. А коли вони сказали, що не бояться Мацюся, то він ладен був крикнути: "І я вас не боюся! Ми можемо спробувати й побачимо, чия візьме!" Проте за хвилину Мацюсь зблід і почав промовляти так, наче не розумів, чого вони домагаються:

— Панове послы, ви даремно сердитесь. Я зовсім не хочу, щоб ваші королі боялися мене. Сьогодні вночі я написав до ваших королів листи про те, що хочу з ними дружити. Прошу вас передати їм ці листи. Тут лише два листи, але я сьогодні ж напишу й третього. Коли ви не хочете пропускати подарунки Бум-Друма через ваші країни безкоштовно, я охоче заплачу. Я не знав, що це завдає вашим королем прикрості.

Послы не знали, що саме написав Мацюсь до їхніх королів, бо конверти були заклеєні й запечатані королівською печаткою, проте більше вони нічого не сказали, лише пробурмотіли щось собі під ніс і вийшли.

У Мацюся того дня була ще нарада з журналістом, потім друга — з Фелеком, потім — з міністрами. Крім того, аудієнція, а далі — підписування паперів і огляд військ. Того саме дня була річниця битви, яку королівське військо виграло за часів Вітольда Переможця.

Увечері Мацюсь був такий стомлений та блідий, що лікар страшенно занепокоївся.

— Треба берегти здоров'я,— сказав він.— Ваша королівська величність мало їсть і мало спить. Ваша королівська величність росте й може захворіти на сухоти, а тоді буде харкати кров'ю.

— Я вже вчора харкав кров'ю,— сказав Мацюсь.

Лікар ще дужче стривожився, оглянув Мацюся, проте з'ясувалося, що це не сухоти, а просто в Мацюся випав зуб, і тому він харкав кров'ю.

— Де ж той зуб? — спитав церемоніймейстер.

— Я викинув його до кошика на сміття.

Церемоніймейстер нічого не сказав, але подумав: "Добрі ж настали часи! Королівські зуби викидаються на смітник!" Адже в придворному етикеті сказано, що королівські зуби мають бути оправлені в золото й складені в ящик, інкрустований брильєнтами, а той ящик повинен зберігатися в скарбниці.

Розділ двадцять дев'ятий

Треба будь-що влаштувати з'їзд королів. По-перше, Мацюсь був у них з візитом, отже, тепер він повинен запросити їх до себе. По-друге, треба врочисто, в присутності всіх королів, відкрити перше засідання парламенту. Далі, треба показати їм новий зоологічний сад. І що найголовніше, треба домовитися, чи хочуть вони бути з ним у дружбі, чи ні.

Летіли лист за листом, телеграма за телеграмою, міністри від'їздили й приїздили. Справа була дуже важлива: або дружба з королями й спокійна робота, щоб усе було гаразд і всім було добре, щоб усі мали багато роботи й за роботу хорошу платню, щоб усе було дешеве й добротне, або — нова війна.

Засідання відбувалися і вдень і вночі: у палаці Мацюся, у палацах іноземних королів.

Одного разу прийшов посол і сказав:

— Мій король хоче жити в злагоді з королем Мацюсем.

— А чому ваш король готує нові війська й будує нові фортеці? Якщо хтось не хоче війни, він не споруджує нових фортець.

— Мій король,— відповів посол,— програв одну війну й тепер повинен пильнувати, але це зовсім не означає, що він хоче напасти на короля Мацюся.

Проте шпигуни доносили, що цей король загрожує найбільше. Власне кажучи, навіть не стільки сам король хотів воювати,— вія старий і кволий,— як його старший син, престолонаступник, неодмінно прагнув війни з Мацюсем. Мацюсеві шпигуни підслухали навіть одну розмову цього короля з сином.

— Батьку, ти вже старий і немічний,— сказав син.— Краще буде, коли ти віддаси мені трон, тоді вже я впораюся з Мацюсем.

— А що поганого зробив тобі Мацюсь? Він приємний хлопчик і мені дуже подобається.

— Подобається, подобається!.. Але він написав листа до сумного короля, щоб той посварився з нами й дружив лише з ним. Другому королю він хоче віддати всіх жовтих королів, а собі залишити Бум-Друма та інших африканських царків. А хто тоді буде з нами, хто надсилатиме нам золото та подарунки? Як тільки ми залишимося самі, вони подружаться з Мацюсем і втрюх нападуть на нас. Ми повинні збудувати дві нові фортеці та збільшити кількість військ.

Старий король мусив пристати на вимогу сина. Він боявся, що, коли спалахне війна й він знову її програє, син йому скаже: "Я ж доводив тобі, що так буде! Треба було віддати мені трон і корону, тоді цього не сталося б".

І так усю осінь та зиму було зовсім невідомо: хто з ким дружитиме.

Лише коли Мацюсь надіслав листи й запросив усіх у гості, королі були змушені сказати правду — чи хочуть вони приїхати, чи ні. Відповідь на запрошення надійшла така:

"Звичайно, ми охоче приїдемо, але ставимо умову, що Мацюсь не запросить Бум-Друма. Ми, білі королі, не бажаємо сидіти за одним столом з людоджерами. Наше добре виховання й наша королівська честь не дозволяють нам брататися з дикунами".

Бідолашного Мацюся страшенно образила така відповідь. Адже це означало, що він погано вихований і позбавлений королівської гордості. Міністр закордонних справ радив удати, що ніхто цього не помітив і не зрозумів, але Мацюсь нізащо не хотів з цим погодитись.

— Не буду вдавати з себе дурника. Не хочуть, то й не треба. Вони образили не тільки мене, а й мого друга, який заприсягнув мені на вірність і ладен віддати за мене життя під час небезпеки на воді, в огні та в повітрі, який на доказ того, що він мене любить, хотів, аби я його з'їв! Так, він дикий, дуже дикий, але хоче виправитися. Він мій справжній друг, він мені довіряє, і ні він до мене, ні я до нього шпигунів не засилаємо. А білі королі брехливі й заздрісні. І я їм про все це напишу.

Міністр закордонних справ перелякався на смерть.

— Ваша королівська величність не хоче війни, а така відповідь — це неминуча війна. Можна їм написати, але трохи інакше.

Знов Мацюсь не спав усю ніч, спільно з міністрами обдумував відповідь.

Зрештою дійшли згоди:

Король Мацюсь саме тому й подружився з Бум-Друмом, щоб той перестав бути людоджером. Бум-Друм обіцяв Мацюсеві, що більше не їстиме людей. Одне слово, Мацюсь згоден перевірити, чи виконав Бум-Друм свою обіцянку.

Наприкінці листа Мацюсь додав:

"Запевняю Ваші Королівські Величності, що й мені дорога моя честь і честь мого чорного друга, і я ладен захищати ту честь ціною власної крові й життя".

Це означало, що іноземні королі повинні бути обережніші, бо Мацюсь не дозволить ображати себе і, хоч він і не бажає цього, може розпочати нову війну.

Іноземні королі відписали:

"Гаразд. Якщо Бум-Друм перестав бути людоджером, ми можемо гостювати у Мацюся разом з ним".

Іноземні королі, а власне кажучи, тільки той старий з сином, зволікали, тому що нові фортеці в них ще не були готові. Вони думали: "Коли Мацюсь напише, що Бум-Друм уже не людоджер, ми напишемо, що чорні королі брешуть, що вони підступні й вірити їм не можна. Отже, приїхати до Мацюся відмовляємось".

Вони не сподівалися, що Мацюсь встругне їм нового коника!

Як тільки Мацюсь одержав відповідь, він заявив:

— Лечу літаком до короля Бум-Друма. Хочу переконатися, що він уже не їсть людського м'яса.

Дарма міністри відраджували Мацюся од такої ризикованої подорожі, мовляв, вітер може перекинути літак, пілот може заблудитися, може забракнути бензину, нарешті, може щось зіпсуватися в моторі. Навіть фабрикант, який мав збудувати літак і розраховував на цьому заробити, відговорював Мацюся:

— Я не можу ручитися, що літак, перебуваючи протягом п'яти днів у повітрі, не зазнає жодного пошкодження. Літаки звичайно літають у холодних країнах, і ми не певні, чи не зіпсується там щось від спеки. Може зламатися якийсь гвинтик, а в пустелі

ж нема механіка, який міг би полагодити зіпсований літак.

Зрештою, літак не зможе підняти нікого більше, крім пілота й Мацюся. А як Мацюсь порозуміється з Бум-Друмом без професора, котрий знає п'ятдесят мов?

Мацюсь хитав головою, мовляв, все це так, він розуміє, що це надто важка й небезпечна подорож: він справді може загинути в пісках пустелі, і без професора буде дуже важко порозумітися з Бум-Друмом; але всупереч усьому сказав, що вирішив летіти і — полетить.

Мацюсь попросив фабриканта не шкодувати грошей і викликати найкращих майстрів, взяти найкращі інструменти й матеріали і збудувати літак якнайліпше та якнайшвидше.

Фабрикант відклав усі замовлення, найкращі механіки працювали в три зміни удень і вночі. Головний інженер все так вираховував, що кінець кінцем збожеволів і мусив два місяці пролежати в лікарні. А Мацюсь щоденно приїздив на фабрику в королівському автомобілі й по кілька годин сидів там і докладно оглядав кожну трубку й кожний гвинтик.

Яке враження справила ця звістка в країні та за кордоном, легко собі уявити. В газетах ні про що інше не писали, тільки про королівську подорож. Мацюся називали "Королем Повітря", "Королем Пустелі", "Мацюсем Великим", "Мацюсем Шаленим".

— Ну, тепер уже йому кінець,— пророкували заздрісники.

— Двічі Мацюсеві щастило, але цей номер йому не вдасться.

Довго шукав Мацюсь пілота.

Зголосилося двоє: один — трохи вже старий, без ніг і без одного ока, а другий — Фелек.

Цей безногий пілот був саме тим старшим механіком, який складав літак. Він літав уже тоді, коли літаки не були ще такі досконалі, як тепер, і часто падали. Він падав сім разів; чотири рази лише дуже забився, але нічого не пошкодив, на п'ятий втратив око, на шостий — йому розчавило ноги, а на сьомий — зламало два ребра й так струснуло мозок, що він цілий рік лежав у лікарні й втратив мову. Він і тепер говорив невиразно. Останній випадок відбив у нього охоту літати, але через те, що він дуже любив літаки, то пішов на фабрику, щоб хоч будувати їх та дивитися на них, коли вже сам не може літати.

Але з королем Мацюсем він полетить: руки в нього міцні, а одне зряче око цілком замінить два.

Фелек зрозумів, що не може рівнятися з таким досвідченим пілотом, і поступився тим більш охоче, бо думав так, як і всі інші, що в цю подорож легко вирушити, але важко з неї повернутися.

І "Мацюсь Шалений" вирушив у дорогу з своїм безногим товаришем.

Розділ тридцятий

Сидить собі офіцер білого гарнізону в телеграфіста, курить люльку й базікає про те про се:

— От собаче життя, сидиш тут у цьому дикунському селі край самісінької пустелі —

і світа божого не бачиш. Відтоді як тут побував король Мацюсь, щодня провозять через наше село клітки з дикими звірами та лантухи з золотом від короля Бум-Друма. Такі дикі звірі житимуть у столиці Мацюся серед білих людей, а я — людина, повинен до самісінької смерті сидіти в цій пустелі!

Телеграфіст хотів щось на те сказати, але раптом затріскотів телеграф.

— Ого, якась телеграма.

Апарат стукав, і на білій паперовій стрічці почали виникати літери.

— Ого-го, цікава новина!

— А що таке?

— Ще не знаю. Ось. "Цілком таємно". Завтра о шістнадцятій годині король Мацюсь прибуде поїздом, щоб летіти через пустелю літаком до короля Бум-Друма. Літак цей також привезуть поїздом. Коли вийматимуть літак, необхідно зламати яке-небудь коліщатко, щоб король Мацюсь не міг далі летіти.

— Розумію,— сказав капітан,— певно, нашим королем не подобається дружба Мацюся з Бум-Друмом. Це дуже неприємний наказ. Самі не хотіли дружити з людоджерами й Мацюсеві заважають. Це велике свинство. Проте нічого не вдієш: я офіцер і наказ мушу виконати.

Офіцер зараз же покликав вірного солдата і наказав йому переодягнутися залізничним носильником.

— На залізниці всі носильники — негри, отже, Мацюсь, побачивши одного білого, напевно найме його стежити за дикунами, щоб ті нічого не зіпсували. Отут ти й повинен викрутити коліщатко, щоб зіпсувати літака.

— Слухаю! — відповів солдат, переодягнувшись носильником і пішов на станцію.

Приїхав Мацюсь. Негри оточили його. Мацюсь показав на мигах, що треба зняти машину, тільки дуже обережно, аби чогось не зіпсувати. Мацюся непокоїло, що його не розуміють. Коли це раптом з'являється біла людина. Мацюсь страшенно зрадів.

— Я добре заплачу вам,— сказав Мацюсь,— тільки ви їм все поясніть і стежте за ними.

Саме тоді прибіг капітан, ніби він щойно дізнався про приїзд Мацюся.

— Що? Літаком? Хо-хо, оце чудова подорож. Як — уже завтра? Хай король затримається у нас декілька днів. Відпочине. Ну, ходімо, панове, до нас на сніданок.

Мацюсь охоче погодився, але пілот нізачо не хотів іти.

— Я краще простежу своїм єдиним оком, щоб вони нічого тут не "змайстрували".

— Я за ними простежу,— каже переодягнений в носильника солдат.

Але безногий пілот затявся. Ні, та й годі. Доки літака не знімуть з платформи й не складуть, він і кроку не ступить звідси.

Ну, що ж робити, коли він такий упертий. Знімають негри окремо крила, окремо ящик з мотором, окремо пропелер і все це складають під наглядом пілота. Переодягнений носильник намагається здихатись його, але це йому не вдається. Довелося йому почастувати пілота снодійною сигарою. Пілот лише декілька разів затягнувся й заснув.

— Хай пілот поспить. Його дуже втомила подорож. Та й ви запрацювалися,— сказав білий носильник неграм,— ось вам гроші, й випийте-но горілки.

Негри пішли. Пілот спав, а солдат тим часом відкрутив найважливіше коліщатко, без якого аероплан не міг літати, й закопав це коліщатко під фіговою пальмою в піску.

За годину пілот прокинувся — йому було трохи соромно, що він заснув під час роботи,— й закінчив складання літака, який негри покотили на колесах до самісінького табору.

— Ну, що? — тихо спитав солдата офіцер.

— Все гаразд,— відповів солдат.— Відкручене коліщатко закопане під пальмою, може, принести?

— Ні, не треба, хай там лежить.

Ще сонце не зійшло, як Мацюсь почав ладнатися в дорогу. Взяв запас води на чотири дні, трохи їжі та два револьвери. Налили бензин, узяли мастила, щоб змащувати мотор. І нічого більше. Бо літак не можна перевантажувати.

— Ну, час летіти.

Та що це? Мотор не діє. Що трапилось? Адже пілот сам його ставив, сам складав.

— Нема коліщатка! — скрикнув раптом пілот.— Хто міг відкрутити коліщатко?

— Яке коліщатко? — спитав офіцер.

— Тут, тут було коліщатко. Без цього коліщатка не можна летіти.

— Хіба ви не взяли запасного?

— Що ж я, з глузду з'їхав? Я взяв лише те, що могло в дорозі зламатися чи зіпсуватися, а коліщатко ані зламатися, ані зіпсуватися не могло.

— Може, його забули прикрутити?

— Еге ж! Я сам його прикрутив, ще на фабриці. Та й учора його бачив, коли виймали мотор з ящика. Це хтось зробив навмисне.

— Якщо те коліщатко блискуче, могли взяти негри, вони дуже люблять блискучі речі.

Мацюсь, зажурений такою пригодою, мовчки стояв біля літака і раптом помітив біля крила машини, в піску, щось блискуче.

— Що це там виблискує? Ану погляньте-но, панове.

Яке ж було загальне здивування, коли тою блискучою річчю виявилось загублене коліщатко.

— Що за бісова країна! — вигукнув пілот.— Які дива відбуваються тут! Скільки живу на світі, ніколи не засинав під час роботи, а вчора вперше в житті заснув. Багато чого псувалося та ламалося в моїх літаках, але ніколи ще не відкручувалося це коліщатко, яке прикручене найміцніше. І звідки воно тут взялося?

— Треба поспішати,— сказав Мацюсь,— ми й так згаяли цілу годину.

Не менш, ніж пілот, був здивований офіцер, а найдужче солдат, який, уже в звичайному своєму костюмі, стояв поблизу.

"Це витівка чорних дияволів — негрів",— подумав він.

Так воно й було. Коли негри пішли у шинок, вони не переставали говорити про

дивну машину, яку знімали з поїзда.

— Зовсім як птиця. Кажуть, що білий король полетить на ній до людожера Бум-Друма.

— Чого тільки не вигадують ті білі,— хитали вони головами.

— А мене,— сказав один старий негр,— не так дивує біла птиця, як цей білий носильник. Тридцять років працюю в білих, але не пригадую, щоб коли-небудь білий пожалів чорного робітника і дав йому гроші раніше, ніж той впорається з роботою.

— І звідки він узявся? Чи він приїхав разом з ними?

— Даю слово, що це хтось із тутешніх, переодягнений носильником. Він надто добре для білого розмовляє нашою мовою.

— А чи ви не помітили, що той безногий механік заснув, коли білий носильник дав йому сигару? Напевно, це була снодійна сигара.

— Тут щось є,— погодилися інші.

Закінчивши роботу, білий носильник пішов, а негри сіли недалеко від пальми, під якою той закопав коліщатко. І раптом один з негрів гукнув:

— Дивіться, на піску свіжі сліди! Там щось закопане. Я пам'ятаю, що перед прибуттям поїзда пісок під пальмою був гладенький.

Почали копатися й знайшли коліщатко. Тут вони про все й здогадалися.

Що робити? Білі хочуть підкласти Мацюсеві свиню, а негри люблять Мацюся.

Що ж робити? Підійти та віддати Мацюсеві коліщатко? Але офіцер білого гарнізону може їх суворо за це покарати. Порадилися й вирішили вночі прокрастися в табір та підкинути коліщатко.

Так і зробили. І ось, завдяки допомозі добрих негрів, Мацюсь, хоча й з тригодинним запізненням, мав змогу вирушити в дорогу.

Розділ тридцять перший

Заблудилися!

Хто сам не пережив цього, той не розуміє, скільки жаху викликає це слово. Якщо ти заблудився в лісі, то круг тебе хоч дерева, ти можеш натрапити на курінь чи на сторожку лісничого. У лісі в тебе ягоди, струмок — можеш напиться води, заснути під деревом. Якщо заблудиться корабель, на кораблі є люди, вони можуть втішити тебе, є запас харчів, в далині видно які-небудь острови. Та коли отак, удвох, заблудитися в повітрі, над пустелею,— це, мабуть, найстрашніше, що може зазнати людина. Ані запитати когось, ані подивитись на що-небудь, навіть не заснути хоч ненадовго, щоб відсвіжити свої сили.

Сидиш на цьому дивному птахові і думаєш — ось він мчить, мов стріла, та невідомо куди. Мчить, доки є бензин і мастило. А далі впаде мертвий, коли запас пального вичерпається. Разом зі смертю цього велетня кінець надіям і смерть в розпечених пісках пустелі.

Два дні тому вони пролетіли над другою оазою, сьогодні о сьомій годині ранку мали минути третю, а о четвертій годині після полудня — прибути в країну Бум-Друма. Години їхнього маршруту були підраховані двадцятьма вченими професорами,

підраховані докладно, згідно з силою вітру. Напрямок у них був один, бо в повітрі нема потреби обминати якісь перешкоди. Що ж сталося?

О сьомій годині ранку вони мали пролітати над третьою, і останньою, оазою, а тим часом уже сорок хвилин на восьму, а під ними лиш пісок та пісок.

— Чи довго ми ще можемо триматися в повітрі?

Щонайбільше — шість годин. Бензину, можливо, вистачило б і на довше, але мастила машина жере стільки, що просто жах. Жарко їй, хочеться пити...

Мацюсь добре розумів, що таке хочеться пити, бо їхній запас води вже кінчався.

— Хай ваша величність п'є — мені менше води треба, бо ноги мої лишилися вдома і їм вода не потрібна. Ох, і важко мені буде після смерті плазувати додому, щоб відшукати свої ноги.

Здавалось, пілот жартував, але Мацюсь помітив, що в хороброго льотчика в очах бриніли сльози.

— Сорок п'ять хвилин на восьму.

— П'ятдесят хвилин на восьму.

— Восьма година.

А оази все ще не видно.

Якби була буря чи гроза, то не шкода було б і гинути. А то все йшло чудово! На десять секунд раніше пролетіли першу оазу, а з запізненням на чотири секунди поминули другу. Летять з тою ж самою швидкістю, ну, хай би на п'ять хвилин спізнились. А то — на цілу годину!

Уже майже досягли мети, уже сьогодні мала закінчитися остання небезпечна Мацюсева подорож. Усе залежало від цієї подорожі. І що ж?

— Може, змінити напрямок? — радить Мацюсь.

— Напрямок легко змінити. Мій літачок слухняний, варто тільки пальцем поворухнути. Як він гарно йде! Це не його провина, що так сталося. Не сумуй, моє любе пташенятко. Змінити напрямок. Але чому? І куди? Я гадаю, треба летіти далі. Може, це знову якась диявольська витівка, мов з тим коліщатком. Як це воно могло зникнути й зразу ж знайтися? О, знову мотор хоче пити. На тобі, дурню, чарку мастила, але пам'ятай, що пияцтво завжди спричиняється до нещастя, а на тебе чекає особливо гірка доля.

— Оаза! — гукнув раптом Мацюсь, який не відводив від очей підзорної труби.

— Тим краще, — спокійно сказав пілот. — Оаза, то й оаза. Трохи запізнилися. Нічого страшного. У нас запасів на три години більше, ніж треба. Все це сталося тому, що вітер заважає. Нумо, нап'ємося тепер разом. — Пілот налив кухоль води для себе й цокнувся з бідончиком, в якому лишалося зовсім трохи мастила. — Твоє здоров'я, братику.

Щедро заливши мастила в машину, він перехилив кухоль.

— Ваша величність, звольте дати мені на хвилину підзорну трубу, гляну і я одним своїм оком на те диво... Хе, хе, гарненькі деревця в Бум-Друма. А чи ваша величність переконана, що Бум-Друм і справді вже не людоджер? Бути з'їденим — це ще не

найгірше, коли знаєш, що тебе принаймні похвалять,— мовляв, ти смачний. А я от твердий та ще й жилавий. До того ж без ніг і важу менше, та й бульйон із поламаних кісток не такий-то й поживний.

Мацюсь дивувався — чого ця мовчазна людина, яка майже нічого не говорила всю дорогу, раптом стала такою веселою та балакучою.

— А ваша величність певна, що це та база? Може, ми знову наскочимо на кляті піски, то краще вже тут приземлитися.

Мацюсь не міг бути певний — адже згори все має інакший вигляд. Але приземлятися небезпечно, тут легко зустріти розбійників пустелі або попастися в пазурі диких звірів.

— Може трохи знизимось, щоб роздивитися ближче?

— Гарзд,— погодився Мацюсь.

Досі вони летіли дуже високо, щоб було не так жарко, бо їм доводилось заощаджувати мастило. Але зараз можна вже не заощаджувати, бо до кінця подорожі лишалося кілька годин.

Літак загурчав, здригнувся й почав спускатися.

— А це що? — здивувався Мацюсь і тут же скрикнув: — Угору, якнайшвидше вгору!

Саме тоді близько десятка стріл вп'ялося в крила літака.

— Ви не поранені? — занепокоєно спитав Мацюсь пілота.

— Анітрішечки. Ну й добре ж нас вітають, нема чого казати,— додав пілот.

— Тепер я переконаний, що це та оаза. Розбійники пустелі далеко не заглиблюються, бо там їм нічого робити. Вони блукають поблизу лісів Бум-Друма і оселяються в найближчій оазі.

— Здається, ваша величність казали, що назад ми будемо повертатися не літаком, а на верблюдах?

— Звичайно, Бум-Друм спорядить нас, як і того разу. В країні Бум-Друма, мабуть, можна було б одержати мастило, але бензину там напевно немає.

— Якщо так,— сказав пілот,— можна ризикнути. Порядний машиніст, коли запізнюється, їде швидше, щоб прибути вчасно. І я так зроблю: пущу машину з найбільшою швидкістю, аби прилетіти точно за розкладом. Може, це останній політ у моєму житті, то я вже не промину такої нагоди.

І він ввімкнув таку швидкість, що за якусь хвилину і оаза, й розбійники лишилися далеко позаду.

— А стріли не шкодять? — спитав Мацюсь.

— Анітрішечки: хай собі теліпаються.

Летять, летять, летять. Мотор, добре змащений, діє бездоганно. Знову, як і першого разу, подекуди з'являються то кущі, то низенькі деревця.

— Хо-хо, мій коник уже зачув свою стайню,— жартує пілот.

Випили наші мандрівники решту води, доїли запаси харчів, щоб не приїздити голодними. Адже невідомо, скільки триватиме врочиста зустріч, після якої їх нагодують. І взагалі, негарно приїздити в гості голодними, а то ще подумують, начебто

вони прибули навмисне для того, щоб їх нагодували.

Нарешті почали обережно спускатися. Сповільнили рух, бо Мацюсь іще здалеку помітив сірий пісок лісів Бум-Друма.

— Ну, гаразд,— каже пілот,— а чи є там у лісі якась галявинка, адже ми не можемо впасти на дерева? Правда, одного разу я приземлився в лісі, власне кажучи, не стільки я приземлився, скільки літак мене приземлив. Отоді я й втратив око. Я був тоді ще молодий, і літаки були молоді та неслухняні.

Перед самісіньким палацом, тобто перед королівським наметом Бум-Друма, була велика галявина. І тепер, роблячи кола зовсім низько над лісом, літак шукав ту галявину.

— Трохи праворуч! — крикнув Мацюсь, дивлячись у підзорну трубу.— Перелетіли, прошу вернутися. Тепер ліворуч, менше коло. Чудово!

— О, бачу, бачу. Так, це галявина, але що це?

— Угору! — скрикнув переляканий Мацюсь.

Вони знову злетіли вище. До їхніх вух долинав знизу такий галас, наче кричали всі дерева в лісі. Галявину перед королівським наметом заповнили люди.

— Щось трапилось. Чи Бум-Друм помер, чи в них якесь свято.

— Звісно, але ж ми не можемо сісти людям на голови.

— Ми повинні підніматися й спускатися доти, поки вони зрозуміють, що їм треба розійтися, бо інакше ми їх розчавимо.

Сім раз підіймався вгору й спускався вниз літак, аж нарешті дикуни зрозуміли, що цей великий птах хоче сісти на галявині. Вони відійшли назад до дерев, і літак спокійно сів.

Тільки-но Мацюсь ступив на землю, як до нього підбігла королівська дочка, люба Клю-Клю, й щосили обхопила його за шию.

Розділ тридцять другий

Мацюсь не тямив, що діється. Все сталося так раптово, що Мацюсеві здалося, ніби це йому сниться чи відбувається в кіно. Спершу він побачив Бум-Друма, зв'язаного африканськими мотузками. Бум-Друм лежав на багатті, а навколо нього стояли чорні жерці. Всі жерці були страшні, але один мав особливо страшний вигляд: у нього було два крила, дві голови, чотири руки й дві ноги. Це таке в нього було вбрання. В одній руці той жрець держав якусь дошку, на котрій було щось намальоване чи написане кров'ю, а в другій руці — запалений смолоскип. Мацюсь догадався, що Бум-Друма мають спалити. Біля багаття стояли всі Бум-Друмові двісті дружин, і кожна тримала в руці отруєну стрілу, вістря до серця. Діти Бум-Друма страшенно плакали, лазили рачки чи перекидалися через голову. Одна лиш маленька Клю-Клю тягнула Мацюся за руку в бік батька та щось говорила, але що — Мацюсь не розумів. На всяк випадок він витяг револьвер і вистрілив у повітря.

В ту ж мить Мацюсь почув позад себе зойк. Це крикнув пілот, змахнув руками в повітрі, посинів і впав мертвий на землю.

Тоді дикуни почали так кричати, що Мацюсь подумав, чи не збожеволіли вони. А

жрець з двома головами перетяв мотузки на Бум-Друмові й кинувся вистрибувати якийсь дикий танець, потім став на багаття, де щойно лежав Бум-Друм, і доторкнувся запаленим смолоскипом до хмизу. Хмиз, мабуть, був просякнутий якоюсь займистою рідиною, бо зразу ж спалахнуло таке велике полум'я, що Мацюсь та Клю-Клю ледве встигли відскочити вбік. Літак лежав поблизу багаття; отож одне крило його зайнялося, почувся тріск, і крилатий велетень вибухнув.

Дружини Бум-Друма підхопили Мацюся на руки й посадовили на золотий трон. Бум-Друм і всі молодші царки та князі клали голови на східці трону, брали праву ногу Мацюся й тричі вдаряли нею себе по шиї, вигукуючи при цьому якісь слова, що їх Мацюсь не розумів.

Тіло померлого пілота загорнули в матерію, насичену такими запашними оліями, що в Мацюся запаморочилася голова. "Що все це означає?" — питав він себе. Сталося щось незвичайне, але що? Схоже на те, що Мацюсь урятував життя Бум-Друмові та всім його двомстам дружинам. Здається, Мацюсеві не загрожує тепер ніяка небезпека. Але хіба ж можна бути чогось певним у країні цих дивних людей? Звідки зібралася така сила-силенна дикунів? Що вони збираються робити? Ось уже розпалено в лісі кілька тисяч вогнищ, і дикуни танцюють, бавляться й співають. Кожний оркестр грає щось своє, кожне плем'я співає своїх пісень.

Те, що тут зібралися не тільки підвладні Бум-Друма, Мацюсь збагнув з їхнього одягу. Одні, мабуть, були з лісів, бо вбрання їхнє складалося з рослин та пташиного пір'я. Другі носили на спині панцири велетенських морських черепах, треті були одягнені в мавпячі шкури, а траплялися й зовсім голі, в яких тільки в носі та в вухах блищали прикраси.

Мацюсь був не з боязких — він не раз сміливо дивився смерті в очі. Але сам, далеко від дому, серед стількох тисяч незнайомців, сам-самісінький... Ні, цього вже забагато навіть для мужнього Мацюсевого серця. А коли він згадав свого славного товариша, що загинув у такий таємничий спосіб, його охопив жаль, і він голосно заплакав.

Мацюся поселили в окремий курінь з левиних та тигрячих шкур, і він думав, що може досхочу виплакати, бо його ніхто не почує. Але Мацюсь помилився. Маленька Клю-Клю пильнувала, маленька Клю-Клю не відходила від Мацюся ні на крок. Він раптом помітив її у сяйві величезного брильянта. Клю-Клю плакала разом з ним. Поклавши свою маленьку ручку на Мацюсєву голову, Клю-Клю обливалася гіркими сльозами.

О, як шкодував Мацюсь, що він не знав тутешньої мови. КлюКлю про все йому розповіла б. Вона щось говорила, говорила дуже повільно і по декілька разів повторювала одне й те ж слово, сподіваючись, що Мацюсь зрозуміє. Намагалася пояснити йому щось на мигах. Але з усього цього Мацюсь здогадався лише про дві речі: що Клю-Клю є найвірнішою його приятелькою на світі і що йому не загрожує ніяка небезпека — ані зараз, ані в майбутньому.

Незважаючи на втому, Мацюсь не спав цілу ніч. Лише над ранок галас у лісі трохи вщух, і Мацюсь заснув. Але його знову збудили, знову посадили на трон, і кожна група

дикунів підносила йому подарунки. Мацюсь усміхався, дякував, але розумів, що в усьому світі немає стільки верблюдів, які змогли б перевезти все це через пустелю. До того ж іноземні королі перед самим його від'їздом заявили, що пропускатимуть через свої держави лише клітки з дикими звірами і нічого більше, скільки б Мацюсь не пропонував їм грошей. "Яка шкода,— подумав Мацюсь,— що в моїй державі немає власного порту й власних кораблів".

Правду кажучи, Мацюсь ще подумав, що якби спалахнула нова війна й він знову її виграв, то іноземному королеві довелося би віддати Мацюсеві один морський порт, аби Мацюсь не потребував його милостей.

Мацюсь охоче залишився б у Бум-Друма ще на тиждень, щоб трохи відпочити, але не міг: а що коли без нього спалахне війна? Та й як він упорається з читанням листів? Адже Мацюсь повинен щоденно читати по сто листів і цілій сотні дітей давати під час аудієнції все, що вони просили.

— Треба повертатися,— сказав Мацюсь Бум-Друмові, показав на верблюда й махнув рукою на північ.

Бум-Друм зрозумів.

Потім Мацюсь показав, що хоче забрати додому тіло хороброго пілота.

Бум-Друм зрозумів.

Коли розгорнули пахучу тканину, Мацюсь побачив свого мертвого товариша: той був тепер зовсім білий і твердий, як мармур. Бідолаху поклали в ящик із чорного дерева й показали Мацюсеві на мигах, що він може його забрати. В другий ящик поклали рештки спаленого літака. Мацюсь знаками показав, що може цього не брати. Його здивувало, що Бум-Друм страшенно зрадив, немовби спалений літак був чимось надзвичайно важливим.

Здавалось би, все гаразд, але найголовнішого Мацюсь так і не дізнався: чи їсть ще Бум-Друм людей, чи ні? Не лишалось нічого іншого, як тільки взяти Бум-Друма з собою. І Мацюсь узяв Бум-Друма. І вже знайомою дорогою рушив королівський караван через пустелю.

І лише в своєму кабінеті, в своїй столиці, зрозумів Мацюсь ті дивні речі, свідком яких він був у країні людожерів. Професор, що знав п'ятдесят мов, усе пояснив Мацюсеві.

Коли якось один із предків Бум-Друма не схотів більше їсти людей і був за це отруєний, верховний жрець дикунів виголосив таке пророцтво:

— Настане час, коли людожери зміняться. Відбудеться це так: одного вечора з'явиться величезний птах, у якого буде залізне серце, а в правому крилі стирчатиме десять отруєних стріл. Цей птах сім разів облетить галявину королівської столиці й сяде. Птах матиме величезні крила, чотири руки, дві голови, три ока й три ноги. Одне око й дві руки цього птаха отруються однією з десяти стріл і помруть. Двічі прогрімить грім. Тоді верховного жерця буде спалено. Лусне залізне серце велетенського птаха. І залишиться від того птаха тільки шматок мармуру, жменя попелу та біла людина. І тоді людожери кинуть їсти людей. А доки птах не з'явиться, нічого не можна міняти. І

кожний король, який захоче щось змінити до того, повинен загинути від вогню чи отрути.

Бум-Друм обрав вогонь. І саме тоді, коли його мали врочисто спалити та отруїти двісті Бум-Друмових дружин, з'явився літак з двома мандрівниками. Мацюсь викликав два громи, а пілот — тобто дві руки та одне око птаха — загинув, необережно вколовшись одною з десяти стріл розбійників пустелі. Верховний жрець добровільно спалив себе, величезний птах згорів, а Мацюсь — біла людина — лишився. Отже, віднині людожери вже ніколи не їстимуть людей; вони хочуть вчитися читати й писати, не простромлюватимуть собі носи мушлями та кістками й одягатимуться тепер так, як і всі інші люди.

— Це чудово! — вигукнув Мацюсь.— Хай Бум-Друм надішле сюди сто негрів, наші кравці навчать їх шити одяг, шевці — шити чоботи, а каменярі — споруджувати будинки. Надішлемо нашим чорним друзям грамофони, труби, барабани та флейти, скрипки й роялі та навчимо їх наших танців. А згодом я влаштую в столиці Бум-Друма бездротовий телеграф! Тоді легше буде спілкуватися з ним, бо щоразу їздити так далеко дуже важко.

Мацюсь викликав королівських майстрів і наказав пошити для Бум-Друма двадцять костюмів, двадцять пар чобіт та двадцять капелюхів. Перукар обстриг Бум-Друмові волосся. Бум-Друм на все погоджувався. Йому було тільки трохи неприємно, коли він з'їв тюбик зубної пасти й кусок пахучого мила, яке йому дали до вмивання. Відтоді чотири лакеї стежили за Бум-Друмом, щоб він помилково знов не втнув якоїсь дурниці.

Розділ тридцять третій

Другого ж дня після Мацюсевого приїзду старший міністр скликав нараду, але Мацюсь просив, щоб її відклали. Саме випав гарний білий сніг, у королівському саду зібралося близько двадцяти хлопчаків, між яких були і Фелек, і Стасек. Вони гралися так весело, що в Мацюся навіть серце стискалося, коли він дивився на їхню гру.

— Пане старший міністр,— сказав Мацюсь,— я лише вчора повернувся з важкої й небезпечної подорожі. Я все влаштував добре. І ось тепер, хоч я й король, хіба не можна мені бодай один день відпочити? Адже я маленький хлопчик і люблю гратися. Коли нема нічого особливо важливого і можна один день почекати, то я волів би, щоб нарада зібралася завтра, а сьогодні я весь день гратимуся з хлопчиками. Такий гарний сніг,— напевно, вже останній у цьому році!

Старшому міністрові стало жаль Мацюся, і хоч Мацюсь не просив у нього дозволу, а тільки питав, чи можна, все ж вийшло так, ніби Мацюсь дуже просить його дозволити погратися.

— Один день можна почекати,— буркнув міністр.

Мацюсь аж підстрибнув з радощів. Одягнув коротеньку хутряну курточку, щоб було зручніше, і вже за хвилину ліпив сніжки й кидав їх укупі з іншими хлопчиками. Спершу в Мацюся не влучали сніжками, не знали, чи можна. Але Мацюсь помітив, що в нього не ціляться, і крикнув:

— Роблю вам зауваження! Слухайте, це ж не гра — я в вас кидаю, а ви ні. Так не

підє. Ви не бійтеся, я зумію захиститися. Сніжки — не отруйні стріли.

Хлопці поділилися на дві партії. Одні нападають, інші захищаються. Гамір зчинився такий,— аж лакеї вибігли подивитися, що діється. Але, помітивши короля, вони здивувалися, нічого не сказали й пішли геть.

Ніхто не впізнав би короля, коли б не знав його в обличчя. Мацюсь був весь у снігу, бо вже кілька разів упав і дістав не одну "кулю" в спину, в голову та в вухо.

Захищався він завзято.

— Слухайте! — гукнув раптом Мацюсь.— Домовимося так: у кого влучить сніжка, той вважатиметься вбитим і далі вже не братиме участі в битві. Тоді принаймні будемо знати, хто виграв.

Але знов було не гаразд: надто швидко всі виявилися вбитими. Тоді умовилися, що того вважатимуть убитим, у кого тричі влучить сніжка. Правда, дехто обманював і навіть після третього удару бився далі. Але тепер стало ліпше, менше галасували, краще ліпили сніжки й уважніше цілилися. Потім знову змінили умову: вбитим вважався той, хто впав.

Чудова була гра.

Виліпили велетенського сніговика, дали йому в руки віника, встромили замість очей вуглини, а ніс приладнали з моркви. Мацюсь раз у раз бігав на королівську кухню:

— Панє кухарю, дайте, будь ласка, дві вуглинки. Панє кухарю, дайте, будь ласка, моркву для носа сніговика.

Кухар сердився, бо слідом за Мацюсем бігали інші хлопчаки, а через те, що в кухні було жарко, сніг танув і на підлозі утворювалися калюжі.

— Двадцять вісім років працюю королівським кухарем, але такого свинюшника в кухні не пам'ятаю,— бурмотів кухар і сердито підганяв кухарчат, щоб мерщій витирали підлогу.

"Шкода, що в країні Бум-Друма нема снігу,— подумав Мацюсь.— Я навчив би негритянських дітей ліпити сніговиків".

Коли сніговик був уже готовий, Фелек запропонував кататися на санчатах. При палаці було четверо санчат, призначених для королівських дітей, та четверо поні.

Запрягли поні.

— Ми самі будемо правити,— сказав Мацюсь конюхам.— їздитимемо наввипередки: хто перший п'ять разів об'їде довкола парку.

— Гаразд,— погодилися хлопчаки.

Мацюсь уже сів у санчата, коли раптом побачив старшого міністра, який швидко йшов у їхній бік.

— Напевно, по мене,— зітхнув Мацюсь і зажурився.

Так воно й було.

— Пробачте, тисячу разів пробачте, ваша королівська величність. Мені страшенно неприємно, що я змушений перервати гру вашої величності.

— Що вдієш... Грайтеся без мене,— сказав Мацюсь до хлопчаків.— То що ж сталося?

— Приїхав наш найголовніший закордонний шпигун,— пошепки сказав міністр.— Цей шпигун привіз такі новини, про які не міг написати в листі, бо боявся, що лист може потрапити в чужі руки. Ми повинні негайно порадитися, бо через три години він знову виїздить за кордон.

Саме тоді перекинулися перші санчата. Поні давно не запрягали — він був страшенно лютий і замість того, щоб рушити вперед, стрибнув убік. Сумно глянув Мацюсь, як хлопчаки вилазили з замету й, струсивши сніг, заходилися встановлювати санчата. Але що вдієш? Мацюсь пішов.

Мацюсь був дуже цікавий побачити справжнього шпигуна, про якого досі лише чув. Мацюсь думав, що введуть у палац якогось босого хлопчину чи діда з мішком за спиною, а тут раптом з'явився елегантний панок. Спершу Мацюсь навіть подумав, що це міністр землеробства, котрого він знав гірше за інших, бо той господарював на селі й рідко приїздив на наради.

— Я шеф шпигунів у першого іноземного короля,— сказав елегантний панок.— Я приїхав попередити вашу королівську величність, що син цього короля вчора закінчив споруджувати фортецю. Але це не найгірше. Торік він потай збудував у лісі величезну фабрику снарядів і тепер цілком готовий до війни. У нього в шість разів більше пороху, ніж у нас.

— От негідник! — скрикнув Мацюсь.— Я в лісах ставив будинки для дітей, щоб вони мали змогу влітку виїздити на відпочинок, а він виготовляв у лісі снаряди й гармати, щоб напасти на мою державу й знищити те, що я збудував.

— Хвилинку, це ще не все,— вів далі шеф шпигунів своїм приємним тихим голосом.— Він хотів вчинити щось іще гірше. Знаючи, що ваша королівська величність має намір надіслати іноземним королям запрошення на врочисте відкриття парламенту, він підкупив нашого секретаря, і той замість запрошення мав вислати фальшиве оголошення війни.

— Ах негідник! Я відразу помітив, коли був у них в гостях, що він мене ненавидить.

— Я ще не скінчив. О, він дуже хитрий, той син старого короля. На випадок, коли б секретареві не пощастило підмінити листи тут, були заготовлені два таких же документи з підробленим підписом короля Мацюся до двору сумного короля та короля — друга жовтих королів. А тепер, ваша королівська величність, дозвольте мені його виправдати.

— Але як же ви можете виправдати такого підступного розбійника?

— Що ж, він піклується про свою країну так само, як ми піклуємось про свою. Ми хочемо бути першими, і вони цього хочуть. Сердитися не слід, треба лише бути напоготові і вчасно всьому зарадити.

— Що ж мені робити?

— Ваша величність підпише зараз же запрошення до іноземних королів, і я таємно відвезу ті листи. Завтра після засідання ви порадитесь, як і коли запросити іноземних королів, нібито листи ще не вислані. Секретареві треба дати можливість підмінити листи й лише в останню хвилину їх розпечатати і тоді його заарештувати.

— А що ж буде з фортецею та з тією фабрикою?

— Ат, дурниці,— посміхнувся шеф шпигунів.— Фортецю й фабрику буде висаджено в повітря. Я приїхав до вашої величності саме для того, щоб одержати на це дозвіл.

Мацюсь зблід.

— Як же це? Адже війни ще немає. Інша справа під час війни висаджувати ворожі порохові склади. А то запрошувати до себе в гості, вдавати, ніби нічого не знаєш про його підступність, і завдати йому такої шкоди!

— Я розумію,— знову посміхнувся шеф шпигунів.— Ваша величність гадає, що це неблагородно, негарно. Коли ваша величність не дозволить, я цього не зроблю. Але я не певен, чи це добре. У нього в шість разів більше пороху, ніж у нас.

Мацюсь ходив по кабінету страшенно схвилюваний.

— А як же ви це зробите? — спитав він.

— Помічника головного інженера тієї фабрики ми підкупили. Він знає точно, де що міститься. На фабриці є склад дощок. Там накидано багато стружок, стружки займаються, і спалахне пожежа.

— Ну, то її загасять!

— Не загасять,— примружив очі шеф шпигунів.— Так воно вже дивно станеться, що саме тоді трісне водогінна труба, і на фабриці не буде ані краплини води. Ваша королівська величність може бути спокійна.

— А робітники загинуть? — знову спитав Мацюсь.

— Пожежі завжди спалахують вночі, тому багато робітників не загине. А на випадок війни загинуло б людей у сто, в тисячу разів більше.

— Знаю, знаю,— сказав Мацюсь.

— Ваша королівська величність, ми повинні це зробити,— несміло втрутився в розмову старший міністр.

— Я знаю, що повинні,— гнівно кинув Мацюсь.— То навіщо ж ви мене питаєте, чи я дозволю?

— Нам інакше не можна.

— Повинні, не можна... Гаразд, спалить фабрику, але фортецю не чіпайте.

Мацюсь квапливо підписав запрошення на відкриття парламенту трьом іноземним королям і пішов у свою кімнату. Сів біля вікна й задивився, як Стасек, Фелек та інші хлопчак вовтузяться з санчатами. Він похнюпився й подумав: "Тепер я розумію, чому сумний король так сумно грає на скрипці. І розумію, чому він тоді не хотів, а змушений був вести зі мною війну".

Розділ тридцять четвертий

Коли відбувалося останнє засідання, на якому підписані запрошення мали покласти в конверти й запечатати королівською печаткою, Мацюсь хвилювався й нетерпеливо чекав на державного секретаря, щоб побачити, як він кластиме в конверти підроблені оголошення війни замість запрошень. Його дуже здивувало, що сам секретар не прийшов, а з'явився його помічник.

— Отже, будинки будуть готові? — запитав Мацюсь.

— Обов'язково будуть готові.

— Чудово!

Свято відкриття парламенту мало тривати тиждень. Першого дня — огляд військ, парадний обід і велика вистава в театрі. Другого дня — відкриття сейму дорослих. Третього — відкриття дитячого сейму. Четвертого дня — відкриття зоологічного саду. П'ятого — великий похід дітей, що виїждять на ціле літо в село, в будинки, які Мацюсь спорудив для них у своїх лісах. Шостого дня — великий прощальний бал для іноземних королів. А сьомого дня — від'їзд усіх гостей.

Мацюсь додав ще до програми четвертого дня відкриття пам'ятника хороброму пілотові, який загинув під час останньої Мацюсевої подорожі, та велике гуляння для чорних королів. На всіх розвагах мають бути присутні депутати обох сеймів, і Фелек-міністр сидітиме ліворуч від Мацюся, а старший міністр — праворуч. Це означає, що міністр дорослих та міністр дітей цілком рівні перед королем, і до Фелека також всі звертатимуться: "Пане міністр".

Коли все обговорили, Мацюсь підписав запрошення до іноземних королів: до білих — на білому папері, до жовтих — на жовтому, а до чорних — на чорному. До білих королів запрошення було написано чорним чорнилом, до жовтих — червоним, а до чорних королів — золотим. Запрошення до чорних королів повинен був відвезти Бум-Друм; запрошення до жовтих королів мав переслати їхній друг — білий король. Але було наперед домовлено, що той білий король затримає ці запрошення в себе. Тоді жовті королі обзаяться на Мацюся й не будуть з ним дружити.

Церемоніймейстер приніс ящик з королівською печаткою. Запрошення по черзі вкладали в конверти, і помічник державного секретаря запечатував їх червоним та зеленим сургучем. Мацюсь дивився уважно. Раніш його смішила вся ця церемонія запечатування листів, він вважав її непотрібною й сердився, що вона триває так довго. Але тепер Мацюсь зрозумів, як це важливо.

Уже було запечатано всі листи, крім останніх трьох. Міністрам надокучила ця церемонія, вони закурили сигари й тихо розмовляли між собою, хоч етикет забороняв розмовляти під час запечатування листів королівською печаткою. Вони не знали, що мав статися. Знали про все лише Мацюсь, старший міністр та міністр юстиції. Згодом міністр закордонних справ дуже ображався, що йому нічого не сказали.

Помічник державного секретаря зблід, але руки в нього анітрішечки не тремтіли. І коли він збирався вкласти в конверт запрошення до білих королів, то раптом закашлявся. Вдавши, що не може знайти носовичка, почав нишпорити в кишенях і так спритно вийняв разом з носовичком фальшиві листи, а справжні сховав, що помітити це могли лише ті, хто про все знав.

— Ваша величність, прошу пробачення,— сказав він, ніби зніяковілий,— але в моєму кабінеті вибито шибку, і я застудився.

— О, не турбуйтеся,— завважив Мацюсь,— в тому моя вина, бо шибку вибив я, коли ми гралися в сніжки.

Помічник був задоволений, що йому так майстерно вдалося підмінити листи. Але

тут раптом міністр юстиції проголосив:

— Панове міністри, прошу уваги. Відкладіть ваші сигари.

Всі одразу ж здогадалися, що сталося щось важливе. А міністр юстиції надів на ніс окуляри й звернувся до помічника державного секретаря.

— Іменем закону ви заарештовані як шпигун і зрадник. Згідно з параграфом 174 вас буде повішено.

У того очі рогом полізли, він змахнув з лоба піт, але все ще вдавав з себе спокійного.

— Пане міністр, я нічого не знаю, нічого не розумію. Я хворий, у мене кашель. У моєму кабінеті вибито шибку. Мені треба піти додому й лягти в ліжку.

— Ні, братику, ти від мене не втечеш. Тебе вилікують у тюрмі.

Входять п'ятеро тюремних сторожів і накладають помічникові державного секретаря кайдани на руки й на ноги.

— Що сталося? — запитують здивовані міністри.

— Зараз побачите. Ваша королівська величність, звольте зламати печатки на цих листах.

Мацюсь розпечатав конверти й показав фальшиві папери. Там було написано: "Тепер, коли всі дикі королі — мої друзі, ви зовсім мені не потрібні. Я вже раз вас переміг, переможу й вдруге. І тоді ви будете мене слухати. Оголошую вам війну".

А п'ятий тюремний сторож вийняв з кишені помічника державного секретаря разом із носовичком зібгані запрошення до білих королів.

Заарештованому звеліли підписати протокол, що все це правда. Викликали телефоном державного секретаря. Той прибув відразу ж, переляканий на смерть.

— Ах мерзотник! — кричав він. — Я хотів прийти сам, а він так мене просив, так просив, сказав, що хоче мене замінити; купив мені квиток до цирку, мовляв, у цирку хороша вистава, а я, дурень, йому повірив.

Одразу ж приїхало на суд п'ятеро генералів.

— Нехай обвинувачений скаже правду, і це може полегшити його долю. Коли ж він почне викручуватися, буде погано.

— Я говоритиму правду.

— Скільки ви вже займаєтеся шпигунством?

— Три місяці.

— Чому стали шпигуном?

— Тому що програвся в карти і не міг заплатити. А картярські борги, як відомо, треба сплатити протягом двадцяти чотирьох годин... От я й узяв гроші з державної скарбниці.

— Ви вкрали.

— Я гадав, що зможу їх повернути, сподівався, що відіграюсь.

— Ну й що далі?

— Я знову грав у карти, щоб відігратися, й програв іще більше.

— Коли це було?

— Півроку тому.

— А що сталося потім?

— Потім я весь час боявся, що буде ревізія й мене посадять у в'язницю. І ось я поїхав до іноземного короля й став його шпигуном.

— Скільки він вам платив?

— Як коли: за важливі повідомлення я одержував багато, за незначні — мало. Але за підміну листів мені обіцяли дуже багато грошей.

— Панове генерали-судді,— сказав міністр юстиції.— Цей чоловік відповідає за три злочини: його перший злочин — викрадення державних грошей. Другий — те, що він шпигун. А третій — те, що він хотів, аби почалася війна, в якій знову загинуло б стільки невинних. Я вимагаю для нього смертної кари згідно з параграфом 174. Обвинувачений не є військовим, отже, нема потреби його розстрілювати, а досить повісити. Що ж до державного секретаря, то він також відповідав за свого помічника. Я сам люблю ходити в цирк, але на таку важливу нараду він повинен був прийти сам, а не надсилати шпигуна. Це велике недбальство, і за це йому варто дати півроку в'язниці.

Судді вийшли на нараду, а Мацюсь підійшов до старшого міністра й пошепки спитав:

— Чому наш шпигун казав, що це мав зробити секретар, а не його помічник?

— Ах, повідомлення шпигунів не можуть бути цілком вірогідні. Шпигун не може надто багато розпитувати, бо це привернуло б увагу. Він повинен бути дуже обережним.

— А як розумно він порадив, щоб не поспішати з арештом, а почекати, поки почнеться засідання,— здивувався Мацюсь.— Мені весь час кортіло його заарештувати.

— О ні, так робити не можна. Найкраще вдати, що нічого не знаєш, і застукати зрадника на місці злочину. Тоді він уже ніяк не зможе викрутитись.

Церемоніймейстер тричі постукав срібною палицею об стіл, і генерали увійшли в зал.

— Вирок такий: державного секретаря засудити до місяця ув'язнення, а його помічника повісити.

Засуджений почав так голосно плакати та благати про помилування, що Мацюсеві стало жаль його. Мацюсь згадав, як його самого судив військовий суд і він лишився живий тільки тому, що судді не дійшли згоди, чи його розстріляти, чи повісити.

— Ваша королівська величність мав право помилування. Смертну кару можна замінити довічним ув'язненням.

Мацюсь написав на вироків: "Замінюю довічним ув'язненням".

І вгадайте, о котрій годині Мацюсь пішов спати?

О третій годині ночі.

Розділ тридцять п'ятий

Мацюсь не встиг іще поснідати, коли прийшов журналіст.

— Я перший хотів принести вашій королівській величності сьогоднішню газету. Думаю, що ви, ваша величність, будете з неї задоволені.

— А що там нового?

— Будь ласка, прочитайте.

На першій сторінці був такий малюнок: Мацюсь сидить на троні, а тисячі дітей з букетами в руках стоять перед тронем на колінах. Під малюнком вміщено вірш, в якому вихваляли Мацюся, називали його найвидатнішим королем від створення світу і найвидатнішим реформатором. Поет називав його сином сонця та братом богів.

Мацюсеві не сподобалися ані вірш, ані малюнок, але він нічого не сказав, бо бачив, що журналіст дуже пишається цією газетою.

На другій сторінці газети впадала в око фотографія Фелека й стаття: "Перший у світі міністр-дитина". Автор статті теж хвалив Фелека, мовляв, він такий розумний та діловий, що так само, як Мацюсь переміг дорослих королів, Фелек переможе дорослих міністрів. "Дорослі не вміють керувати,— було написано в статті.— Бо вони не вміють бігати, і їм навіть цього не хочеться. Тому що вони старі, і в них болять кості". І так до кінця сторінки.

І це Мацюсеві не дуже сподобалося. Бо й справді, навіщо хвалитися, коли ще невідомо, як буде. І на дорослих теж негарно так нападати. Відтоді, як Мацюсь став керувати по-справжньому, він жив з міністрами в злагоді, охоче прислухався до їхніх порад і багато чого від них навчився.

А далі в газеті була найцікавіша новина: "Пожежа в королівських лісах".

— Найбільший ліс іноземного короля горить,— сказав журналіст.

Мацюсь кивнув головою, мовляв, бачить, і дуже уважно прочитав, про що писалося. Виявляється, робітники, які рубали ліс, кинули цигарку, й спалахнула страшenna пожежа.

— Трохи дивно,— мовив журналіст,— я розумію, що влітку сухий ліс може зайнятися, але зараз, коли тільки недавно розтанув сніг? І, кажуть, був якийсь гуркіт. Адже, коли горить ліс, ніякого гуркоту не буває.

Мацюсь кінчив снідати й нічого не відказав.

— Що думає про це ваша величність? — спитав журналіст.— Чи не підозріла це пожежа?

Журналіст сказав це якимсь тихим і дуже приємним голосом, і Мацюсь, сам не знаючи чому, подумав: "Треба бути обережним".

А журналіст закупив цигарку й почав уже про інше.

— Вчора, кажуть, суд присудив державного секретаря до місячного ув'язнення? Я не вмістив цього повідомлення в нашій газеті, бо дітей мало цікавить, що діється з дорослими. Коли б у їхньому міністерстві були якісь непорядки, тоді інша справа. Ваша величність, ви навіть не уявляєте собі, яким щасливим був вибір Фелека на посаду міністра. Військо радіє, що син взводного став міністром. Газетярі знають Фелека, бо Фелек ще до війни продавав іноді газети. Ну, й всі діти радіють... А за що ж бідолаха державний секретар потрапив у холодну?

— За безладдя в канцелярії,— відповів Мацюсь ухильно, бо,— дивна річ,— йому раптом спало на думку, що журналіст — шпигун.

Коли газетяр пішов, Мацюсь ще довго думав про нього: "Е, все це мені лише здається. Я просто сонний і за останні дні стільки наслухався про шпигунів, що ладен підозрювати кожного".

І Мацюсь забув про свої підозри, бо перед приїздом королів у нього було надто багато роботи.

Наради з церемоніймейстром тривали без кінця. Поспіхом ремонтувався літній палац у парку для чорних королів. Окремо споруджували невеликий палац на випадок приїзду когось із жовтих королів. Білі королі мали жити в Мацюсевому палаці. Надходили клітки з дикими звірами. Квапилися, щоб зоологічний сад був готовий вчасно. Крім того, закінчували спорудження будинків для дітей, будівництво двох величезних палаців для парламентів.

По всій країні почалися вибори депутатів. До малого парламенту, тобто до дитячого, як його називали, вирішили обирати депутатів, яким не менш десяти і не більше п'ятнадцяти років. Молодші класи в кожній школі обирали одного депутата, і старші класи — теж одного депутата. Було чимало клопоту, бо виявилося, що шкіл багато і всі депутати не вмістяться в одному залі. Тепер надходило стільки листів, що Мацюсь цілими годинами не виходив із свого кабінету. Листи були важливі, з різних питань.

Чи можна обирати в депутати дівчаток?

Звичайно, можна.

Чи можна обирати депутатів, які поки що не дуже добре пишуть?

Де мешкатимуть депутати, що приїдуть із села та інших міст?

Чи буде відкрито для депутатів школу, щоб вони могли вчитися й не відстали в навчанні, поки засідатимуть у столиці?

Державному секретареві в'язницю замінили домашнім арештом, тобто він сидів дома, і йому не дозволялося протягом місяця виходити на прогулянку; він лише приїздив до Мацюся в канцелярію, бо без нього Мацюсь не міг би впоратися.

Церемоніймейстер складав розпорядок свята: які й де саме буде встановлено тріумфальні арки на честь іноземних королів, на яких вулицях мають грати оркестри, які привезти квіти. Треба було докупити тарілок, ножів, виделок, навіть — автомобілів. А як королі сидітимуть у театрі та під час обіду? Треба подбати, щоб важливі королі мали кращі місця, щоб не посадити поруч королів, які недолюблюють один одного.

Привезено вино, фрукти та квіти з жарких країв.

Пофарбовано брудні будинки.

Відремонтовано бруківки.

Мацюсь не спав, не їв, тільки працював.

— Ваша королівська величність, прийшов підрядчик.

— З вашою величністю хоче поговорити садівник.

— Прийшов міністр закордонних справ.

— Приїхав посол від жовтого короля.

— Якихось двоє чоловіків хочуть бачитися з вашою королівською величністю.

— Чого їм треба? — спитав Мацюсь, якому вже терпець увірвався, бо за час обіду його смикали втретє.

— Хочуть поговорити про фейєрверки.

Мацюсь, злий та голодний, пройшов у свій кабінет, бо тепер рідко приймав у тронному залі. Не було часу на церемонії.

— Чого ви хочете, панове? Тільки прошу вас говорити коротко, у мене обмаль часу.

— Ми чули, що мають приїхати дикі королі, отже, треба їм показати таке, чого вони зроду не бачили. Зоологічний сад їх не зацікавить, бо вони надивилися на диких звірів у себе вдома. На театрі вони мало розуміються...

— Ну гаразд, гаразд,— урвав їх Мацюсь,— ви хочете влаштувати фейєрверк?

— Ви вгадали.

На всіх урядових будинках буде встановлено ракети. В королівському парку збудують високу вежу. Крім того, буде споруджено млин та щось на зразок водоспаду, і ввечері все це спалахне. З верхньої частини вежі злітатимуть угору червоні ракети, а вниз падатимуть зелені та сині кулі, нижче крутитимуться у вигляді маленьких млинків зелені й червоні вогні. Розквітатимуть з вогнів різнобарвні квіти. А водоспад іскритиметься вогненним дощем.

— Ось малюнки, ваша королівська величність. Звольте глянути.

Малюнків, на яких все це докладно було позначено, піротехніки принесли аж сто двадцять. Мацюсь розглядав ці малюнки, а його обід тим часом холоне.

— А скільки це коштуватиме? — спитав завбачливо Мацюсь. Він згадав, що на останньому засіданні міністр фінансів говорив про необхідність нової позички.

— Як же це так? — здивувався тоді Мацюсь.— Адже в нас було стільки золота!

— Цілком так, але реформи вашої королівської величності дуже дорого коштують.

І почалися підрахунки: скільки коштує спорудження будинків для дітей та двох велетенських палаців для парламенту, скільки витрачається в місяць на шоколад, скільки — на ляльки та ковзани.

— Якщо нам вистачить грошей на прийом іноземних королів, то це буде просто чудово.

— А може й не вистачити? — не на жарт перелякався Мацюсь.

— Нічого страшного. Можна буде зібрати тоді нові податки. Тепер усі добре заробляють, отож можуть частину грошей віддати державі.

— Ах,— зітхнув Мацюсь,— якби в нас був власний порт і власні кораблі, Бум-Друм надіслав би нам стільки золота, скільки ми забажали б.

— На це є рада,— впав до розмови військовий міністр.— Не треба шкодувати грошей на гармати, на гвинтівки та фортеці. Тоді й порт знайдеться. Адже гармати важливіші за шоколад і ляльки.

Мацюсь зашарівся. Це правда, кілька нових фортець дуже стали б у пригоді. Військовий міністр на нарадах завжди повторював, що треба віддати для армії частину золота Бум-Друма. Але Мацюсь був такий заклопотаний іншими справами, що кожного разу просив його трошки почекати.

З важким серцем погодився Мацюсь на фейєрверки.

— Нічого не вдієш. Згодом будемо заощаджувати. Адже треба показати щось цікаве й чорним короліям.

А коли пізно вночі Мацюсь лежав у ліжку, то подумав: "Може, я погано вчинив, що не дозволив шпигунові висадити в повітря також і фортецю? Все ж на одну фортецю було б менше. Якщо вони домагаються війни, то хай би була війна". Але тепер Мацюсь був би розумніший — він сказав би: "Я тебе переміг, і ти повинен віддати мені один порт і десять кораблів".

Розділ тридцять шостий

Мацюсь знав, як приймають гостей іноземні королі. Адже він був у них з візитом. Там було гарно. Та прийом, який Мацюсь улаштував для своїх друзів-королів, був зовсім незвичайний. Це визнали всі королі. Багато чого було підготовлено заздалегідь, а чимало сюрпризів Мацюсь вигадав уже під час перебування королів у нього. Кожного дня щось нове: то полювання, то мандрівки, то вистава в цирку з дресированими звірами, то змагання борців...

Але хто справді мав насолоду від свят, то це діти, які жили в Мацюсевій столиці. Школи тоді було закрито, бо все одно ніхто не приходив на уроки. Дикі королі не любили їздити в автомобілях, а ходили по місту пішки. І за кожним з них сунула хмара хлопчаків.

Поліцейським теж було непереливки. Після свят префект поліції скаржився, що він схуд на сім кілограмів.

— Ви тільки подумайте! Ходять ті диваки по місту, а ти стеж, щоб хтось із них не попав під колеса.

Мацюсь змушений був дати йому орден.

Взагалі, під час свята Мацюсь роздав багато різних орденів: чорні королі причепили ордени до носа, а білі — на груди. І всі були дуже задоволені.

Мав Мацюсь ще одну прикрість. Чорним короліям не сподобалося полювання.

І нічого дивного: як могло припасти до душі полювання на зайця або сарну людям, які звикли вбивати слонів, тигрів та крокодилів? Можливо, білим короліям теж дещо сподобалося більше і дещо — менше, але вони були добре виховані й вдавали, що їм усе подобається.

Закінчилося полювання без пригод. Білі королі навіть уполювали двох кабанів та одного ведмедя й гадали, що чорні королі второпають, нарешті, що і в Європі є небезпечні звірі. Той, що вполював ведмедя, до кінця полювання не відходив уже од чорних, підлещувався до них, вихвалявся, начебто він їхній колега, показуючи на мигах, що теж уміє стріляти й що взагалі він чудовий мисливець. Він оглядав їхні луки та стріли й навіть просив, щоб йому дозволили ночувати в літньому палаці. А наступного дня під час сніданку він розповідав, що чорні — дуже милі люди, що від них можна багато чого навчитися і навіть, хто знає, чи не смачніша їжа, коли її береш руками, а не гострою й холодною виделкою.

Розділ тридцять сьомий

Сталася нечувана річ: дочка Бум-Друма, маленька й відважна Клю-Клю, приїхала до Мацюся в клітці з мавпами.

А було це так.

Зоологічний сад уже цілком упорядкували: всіх тварин розміщено по клітках, у середу мало відбутися врочисте відкриття саду, а в четвер його повинні були передати дітям. Але чекали ще одного ящика з трьома такими рідкісними мавпами, яких не було поки що в жодному звіринці білих королів.

Цей ящик мали розпакувати під час свята. Приладнали його так, щоб мавпи могли зразу ж вбігти в клітку. І ось зібралися всі, стоять, дивляться. Тільки-но відірвали дошку, зараз же одна, потім друга мавпа вистрибнули в клітку. А третьої все нема. Ящик трохи відсунули від клітки, і раптом з нього вискакує маленька Клю-Клю, кидається Бум-Друмові в ноги і щось говорить до нього по-негритянському.

Бум-Друм страшенно розгнівався і, хоч він не був уже диким, хотів ударити неслухняну Клю-Клю. Але Мацюсь узяв її під свій захист.

Клю-Клю погано вчинила, що втекла з дому. Клю-Клю дуже погано вчинила, що вночі сама відкрила ящик, випустила одну мавпу й зайняла її місце. Але Клю-Клю вже покарано. Адже шість тижнів перебувати в ящику разом з мавпами — річ дуже неприємна. І до того ж Клю-Клю була дочкою короля й звикла до зручностей. А в ящику вона не могла користатися навіть з того, з чого користувалися мавпи, бо Клю-Клю не наважувалась підходити до вікна ящика, через яке їм подавали їжу, боячись, щоб її не помітили й не відіслали додому.

— Королю Бум-Друм, друже мій Бум-Друм,— сказав зворушений Мацюсь,— ти можеш пишатися своєю дочкою. Ні на що подібне не зважилась би не тільки дівчинка, але жоден білий хлопчик.

— Можу подарувати тобі це вперте дівчисько, яке ти так борониш,— буркнув розгніваний Бум-Друм.

— Чудово,— згодився Мацюсь,— нехай вона залишиться в моєму палаці, хай вчиться, а коли стане королевою, буде такою ж реформаторкою між чорними, як я між білими.

Дивно: минула лише година після цієї пригоди, а Клю-Клю вже поводитись так, ніби жила тут дуже давно. І коли старий професор, який знав п'ятдесят мов, звернувся до неї по-негритянському й пояснив, що хоче від неї Мацюсь, Клю-Клю зразу ж відповіла:

Я теж так думала. Мій золотий, лев'ячий, крокодиловий професоре, тільки, будь ласка, відразу ж почни мене вчити вашої

мови, бо я не можу сказати, що думаю, а плани в мене дуже важливі, і я не люблю ані чекати, ані відкладати.

З'ясувалося, що Клю-Клю вже знає сто дванадцять європейських висловів, котрих навчилася під час перебування Мацюся в Африці.

— Просто неймовірно, яке це маля здібне,— дивувався професор.— У неї напрочуд хороша пам'ять. Я охоче тебе вчитиму, люба, відважна, щира Клю-Клю.

До кінця свят Клю-Клю лишалася на першому плані. У всіх вітринах було тепер найбільше фотографій Клю-Клю. Хлопчики найголосніше кричали та найвище підкидали шапки, коли в автомобілі з'являлася Клю-Клю. А коли під час відкриття дитячого парламенту Клю-Клю сказала європейською мовою: "Від імені моїх чорних земляків, негритянських дітей, вітаю цей перший у світі дитячий парламент",— вибухла така буря оплесків, і всіх охопив такий захват, що навіть Фелек, незважаючи на всю свою енергію, довго не міг дати лад зборам. Втративши терпіння, він гукнув до одного з депутатів, що горлав мов божевільний:

— Гей, ти, чуєш, коли зараз же не замовкнеш, заціджу тебе по пиці!

Цей Фелеків вислів справив дуже погане враження на білих королів, але вони й вусом не моргнули.

Я охоче описав би докладніше всі ігрища та торжества на тому святі, але тоді не вистачило б місця для важливіших подій. Адже не ігрищами треба цікавитись у книзі про короля-реформатора. Мої читачі повинні пам'ятати, що Мацюсь не просто так запросив до себе гостей. Йшлося тоді про серйозні політичні справи.

Серед гостей був і старий король із своїм сином, лютим ворогом Мацюся. Був і король, друг жовтих. Був тут і сумний король, з яким у Мацюся вже декілька разів відбулися довгі розмови.

— Дорогий Мацюсю,— казав сумний король,— я мушу визнати, що ти почав дуже сміливо, що твої реформи напрочуд цікаві й важливі. Досі все йде гаразд, навіть чудово. Але запам'ятай: реформи окупаються тяжкою працею, слізьми та кров'ю. Ти лише починаєш. Не втішай себе надією, що так буде завжди. Не покладайся занадто на свої сили.

— О, я знаю,— відповів Мацюсь,— це дуже важко.

І розповів, скільки він працює, скільки ночей не спав і скільки разів їв холодний обід.

— Найгірше, що в мене немає власного порту,— скаржився Мацюсь,— і мені чинять перешкоди з перевезенням золота.

Замислився сумний король і сказав:

Знаєш, Мацюсю, я гадаю, що старий король дав би тобі один із своїх портів.

— Де там! Цього йому не дозволить син.

— А я гадаю, що дозволить.

— Але ж він мене ненавидить. Заздрить мені, підозрює. Він образився на мене.

— Так, це правда, все правда. Але, незважаючи на це, він згодиться.

— Чому? — здивувався Мацюсь.

— Тому що він тебе боїться. На мою дружбу він не може розраховувати,— посміхнувся сумний король.— Другий король задоволений, що ти поступаєшся йому жовтими королями.

— Адже не можу я забрати собі всіх,— пробурмотів Мацюсь.

— Звичайно, розумніше не прагнути панувати над усім світом. Але були, є і будуть такі, що намагалися та намагатимуться це зробити. Може, й ти, Мацюсю, теж

спробуєш.

— Ніколи!

— Люди змінюються, успіх їх псує.

— Але не мене.

Саме тоді ввійшов старий король із сином.

— Про що ви тут розмовляєте, ваші королівські величності?

— Та ось Мацюсь скаржиться, що в нього немає порту. В Мацюся є гори, ліси, міста, поля, але нема ані моря, ані кораблів. А тепер, коли він подружився з африканськими королями, порт йому конче потрібний.

— І я так думаю,— відповів сивий король.— Але цьому можна зарадити. В останній війні Мацюсь переміг і уклав мир, не вимагаючи від нас нагороди. Це було дуже шляхетно з його боку. Тепер наша черга показати, що ми вміємо бути шляхетними. Чи не так, мій сину? Адже ми без усякої шкоди для себе можемо відступити Мацюсеві частину нашого моря й один порт?

— А за кораблі Мацюсь нам заплатить,— хутко додав син.— Адже в нього багаті друзі.

— З великою приємністю,— зрадів Мацюсь.

Негайно викликали міністра закордонних справ та державного секретаря, склали відповідний документ, який підписали всі королі. Церемоніймейстер приніс скриньку, і Мацюсь тремтячою рукою приклав печатку.

Час було кінчати справи, бо вже запалювали фейерверк.

О, тут справді було на що подивитись. Усе місто висипало на вулиці. Парк був залюднений — тут і депутати, і військові, і цивільні чиновники. Спеціальні місця займали журналісти, які з'їхалися з усього світу, щоб описувати ці чудеса в своїх газетах. На балконах, біля вікон і на терасі палацу зібралися королі. Дехто з диких королів виліз на дах, аби краще все бачити. Ось запалала вежа. Бенгальські вогні, ракети, зелені, червоні кулі полинули в небо. Вогненні змії, млинки — щораз іншого кольору. А коли заіскрився водоспад, із усіх грудей вихопився крик захвату. І все це під супровід гуркоту та пострілів.

— Іще, іще,— гукали африканські королі, здивовані та зачаровані, називаючи Мацюся "Королем Стобарвного Неба та Приборкувачем Вогню".

Але треба було йти спати, бо наступного ранку призначено від'їзд.

Сто оркестрів грало на вулиці, коли королівські автомобілі везли гостей на вокзал. У десяти королівських поїздах білі, чорні та жовті королі покинули гостинну Мацюсеву столицю.

Ми здобули велику дипломатичну перемогу,— потираючи руки, сказав старший міністр, коли вже поверталися додому.

— Що таке? — не зрозумів Мацюсь.

— Ви геній,— мовив старший міністр.— Ваша королівська величність, навіть не підозрюючи того, зробила велике діло. Перемагати можна не лише на війні: розбити ворога й щось за це зажадати. Дипломатична перемога — це одержати без війни те, що

треба. У нас є порт, а це найважливіше.

Розділ тридцять восьмий

Мацюсь прокидався о шостій годині ранку. Інакше він не встиг би всього зробити. Тепер план дня було змінено так, що Мацюсь щоденно дві години вчився. Крім відвідин засідань парламенту та читання листів, Мацюсь мусив прочитувати ще дві газети: для дорослих та для дітей, щоб знати, що діється в його державі.

Отож одного разу, коли о восьмій годині ранку в королівській спальні було ще тихо, в палаці не на жарт сполошилися.

— Мацюсь, мабуть, захворів.

— Ще б пак! Цього давно слід було сподіватися.

— Жоден із дорослих королів не працює так багато.

— Останнім часом у нього був дуже поганий вигляд.

— Він майже нічого не їв.

— І йому не можна було зробити жодного зауваження, він зразу ж сердився.

— Справді, Мацюсь став дуже роздратований.

— Треба послати по лікаря.

Приїхав наляканий лікар і, не постукавши, просто в пальті, увійшов, ні, навіть вбіг, у королівську спальню.

Мацюсь прокинувся, протер очі й занепокоєно спитав:

— Що сталося, котра година?

Лікар без будь-якого вступу швидко заговорив, боячись, щоб Мацюсь його не урвав:

— Дорогий, любий Мацюсю, моє миле дитя, я знаю тебе з колиски. Я старий. Життя мені не дороге. Накажи мене повісити, розстріляти, посадити у в'язницю, мені байдуже. Твій батько, вмираючи, доручив тебе моїй опіці. Я не дозволю тобі встати

з ліжка, й край. А того, хто прийде морочити тобі голову, я накажу скинути зі сходів. Мацюсю, ти хочеш за один рік зробити те, що інші королі роблять протягом двадцяти років. Так не можна. Подивись, який у тебе вигляд. Наче ти не король, а дитина найбіднішого жебрака. Якщо префект поліції схуд, то він же товстун, і це йому тільки корисно. Але тобі, Мацюсю, худнути не гаразд, адже ти ростеш. Ти піклуєшся про всіх дітей. Завтра виїздить у село двадцять тисяч дітей. Чому ж ти сам маєш гинути? Ну, поглянь лишень на себе. Це для мене така ганьба, така ганьба. О, я старий недотепа...

Лікар подав Мацюсеві дзеркало.

— Ну, глянь, Мацюсю, глянь.

І старий лікар заплакав.

Мацюсь узяв дзеркало. Справді! Білий як стіна. Губи бліді, під очима сині кола, шия довга, худа.

— Захворієш і помреш,— з сльозами на очах казав лікар,— і не закінчиш свого діла. Ти і зараз уже хворий.

Мацюсь поклав дзеркало й заплющив очі. Йому було надзвичайно приємно, що лікар жодного разу не назвав його королем, що він не дозволяє йому встати з ліжка, а

навіть ладен скинути зі сходів усіх, хто прийде до Мацюся в якійсь справі: "Як добре, що я хворий",— подумав Мацюсь і зручно вмотивувався в ліжку.

Мацюсь гадав, що він тільки втопився. Тому не хотілось йому їсти, хоч він був голодний. Тому Мацюсь не міг заснути вечорами, а вночі бачив погані сни. То Мацюсеві снилося, що йому на голову падає вогненний дощ і обпалює його. То — що йому відтяли обидві ноги й виїняли одне око. То — що він сидить у палацовому колодязі, приречений на голодну смерть. У нього часто боліла голова, а на уроках він був неуважний і нічого не розумів. Йому було соромно перед Стасеком та Геленкою, а найбільше перед чорною Ключ-Ключ, яка після трьох тижнів занять уже сама читала газети, писала диктанти і вміла показати на карті дорогу від Мацюсевої столиці до держави свого батька Бум-Друма.

— А що буває, коли король хворіє, хто тоді керує? — спитав Мацюсь тихим голосом.

— Влітку й так парламенти розпускаються на канікули. Гроші в нас є, треба їх тільки привезти. Порт є, кораблі є. Будинки в лісах споруджено. Решту зроблять службовці та міністри. А Мацюсь поїде на два місяці відпочити.

— Але ж я збирався поїхати в порт, що подарував король. Мав оглянути кораблі.

— А я не дозволю, і Мацюся чудово замінять міністр торгівлі та старший міністр.

— Я повинен бути присутній на маневрах.

А буде присутній військовий міністр.

— А листи дітей?

— Їх читатиме Фелек.

Мацюсь зітхнув. Нелегко погодитися на заступників, коли людина звикла все робити сама. Але справді в Мацюся не було вже сил.

Йому принесли сніданок у ліжку, а потім маленька Ключ-Ключ оповідала Мацюсеві цікаві негритянські байки. Потім він бавився з маленьким паяцом, якого дуже любив. Згодом дивився кумедні малюнки в дитячих книжках. Потім йому подали в ліжку яечню з трьох яєць, склянку гарячого молока та булку з свіжим маслом. І лише після цього лікар дозволив Мацюсеві одягтися й сісти на балконі в зручному кріслі.

Сидить Мацюсь, сидить і ні про що не думає, ні за що не боїться, жодної в нього турботи. І ніхто не має до нього ніяких справ. Ані міністр, ані церемоніймейстер, ані журналіст, ніхто, ніхто. Сидить Мацюсь та слухає, як гарно співають у парку пташки. І так він слухав, слухав, поки заснув, і спав довго, аж до самісінького обіду.

— А тепер з'їмо супчику,— всміхнувся лікар.— Після обіду проїдемося в колясочці по парку. Потім знову подрімаємо. Потім ванна і — до ліжка, люлі-люлі. А потім вечір і знову спати.

І Мацюсь спав, спав, найохочіше спав. Йому тепер рідко коли снилися погані сни. Він багато їв. Протягом трьох днів набрав півтора кілограма.

— Оце я розумію,— радів лікар,— через тиждень, коли так піде й далі, я знову називатиму Мацюся його королівською величністю. А зараз це не король, а замірок, бідна сирітка, що піклувалася про весь світ, а сама не мала нікого, хто б потурбувався про неї.

Через тиждень лікар подав Мацюсеві дзеркало.

— Уже майже король, чи не так?

— Ще ні,— відповів Мацюсь, якому було напрочуд приємно, що з ним розмовляють так лагідно, ставляться як до дитини й не називають королівською величністю.

Мацюсь знову став жвавим та веселим, і лікар насилу заганяв його на кілька годин до ліжка.

— А що там пишуть у газеті?

— В газеті пишуть, що король Мацюсь хворий і так само, як і всі діти в його державі, завтра виїздить на ціле літо в село на відпочинок.

— Завтра? — зрадів Мацюсь.

— Еге ж, опівдні.

— А хто ще їде?

— Ну, я, капітан з дітьми, ну й, мабуть, Клю-Клю, бо з ким би вона тут залишилась?

— Ну, звичайно, Клю-Клю повинна поїхати з нами.

Лише два папери підписав Мацюсь перед від'їздом: розпорядження, що його заступатимуть на час від'їзду старший міністр — у справах дорослих громадян та Фелек — у всіх справах дітей.

Два тижні Мацюсь нічого не робив, лише грався. Забавками керувала Клю-Клю. Вона влаштовувала полювання, військові марші, чудово будувала з галуззя курені і навчила цього всіх дітей. То забавки відбувалися на землі, а то на деревах. Спершу Клю-Клю не вміла ходити в черевиках.

— Що за дикий звичай,— скаржилась вона,— носити на ногах вбрання!

Крім того, її дратувало плаття.

— Чого у вас хлопчики одягаються інакше, ніж дівчатка? Це зовсім дикий звичай. Тому-то у вас дівчатка такі незграбні. Ані на дерево не можуть вилізти, ані черев паркан перестрибнути. Завжди це капосне плаття заважає.

— Але ж, Клю-Клю, ти лазиш по деревах краще, ніж наші сільські хлопчаки, не кажучи вже про Мацюся та Стасека.

— Хіба ж це дерева? — сміється Клю-Клю.— Це кілки, по яких лазити дворічним дітям, а не такім, як я, дорослій дівчині.

Одного разу діти побачили, як спритно білка перестрибнула з дерева на дерево.

— І я так вмію,— жваво сказала Клю-Клю. І перш ніж Мацюсь, Стасек та Геленка встигли збагнути, що вона надумала робити, Клю-Клю скинула плаття й сандалі, скочила за білкою на дерево і кинулась їй навздогін. Білка скаче з гілки на гілку, а Клю-Клю за нею. Білка скаче з дерева на дерево, а Клю-Клю за нею. Хвилин з п'ять тривала ця гонитва, поки стомлена білка стрибнула на землю. Клю-Клю скочила за нею. Діти думали, що Клю-Клю заб'ється, але, падаючи, дівчинка так спритно чіплялася за гілки, що кінець кінцем впала на руки й спіймала білку. Клю-Клю схопила її за шию так уміло, що білка не могла навіть кусатися.

— Оця ваша північна мавпочка дуже отруйне звіря?

— Анітрішечки. У нас тільки змії отруйні.

Клю-Клю докладно розпитала, який вигляд у змії, уважно роздивилася її на малюнку й пішла в ліс. Цілий день шукали Клю-Клю. Нема її й нема. Лише надвечір повернулася вона, розкошлана, подряпана й голодна, але принесла в скляній баночці трьох живих змій.

— Як ти їх піймала? — спитав здивований Мацюсь.

— Так, як ловлять усіх отруйних змій,— відказала вона простодушно.

Сільські діти спершу боялися Клю-Клю, але згодом дуже її шанували й любили.

— Хоч і дівка, а меткіша за будь-якого хлопця. Матінко, які ж мають бути в них хлопці!

— Зовсім такі ж, анітрішечки не кращі,— пояснювала Клю-Клю.— Це тільки в білих дівчатка носять довге волосся й плаття і через те нічого не можуть робити.

Розділ тридцять дев'ятий

Але не тільки в киданні каменів та стрільбі з лука, в збиранні грибів і горіхів Клю-Клю була першою. Я вже не кажу про ботаніку, зоологію, географію й фізику, в яких Клю-Клю була найздібнішою ученицею. Варто було їй побачити раз на малюнку якусь рослину чи комаху, щоб упізнати її на лужку або в лісі. Одного разу Клю-Клю дізналася, що якась рослина росте на болоті, й зразу ж побігла до сільських хлопчаків, щоб розпитати, де тут болото.

— Далеченько, верстов зо три буде.

Далеченько? Можливо. Але не для Клю-Клю. Прокрадеться Клю-Клю в буфет, відбатує скибку хліба, шматок сиру, і вже й слід її прохолов.

Та її навіть не шукають:

— Ого, Клю-Клю хазяйнувала в буфеті. Знов якась експедиція.

Вечір, ніч, а Клю-Клю все немає. Вона ночує в лісі, а вранці повертається й несе .з тріумфом букет болотяних квітів та ще жабок і тритонів, ящірок і п'явок. Її гербарій був найбагатший, її колекція комах, метеликів та камінців — найчисленніша. В її акваріумі водиться більше слимаків і більше плаває рибок. І КлюКлю завжди весела. Всміхається, показуючи свої білі міцні зубки. Але Клю-Клю вміла бути й серйозною.

— Ах, Мацюсю, коли я дивилася на фейерверк та вогненний водоспад, я думала — яке було б щастя, коли б і чорні діти могли подивитися на ті ваші чудеса. В мене до тебе, Мацюсю, велике прохання.

— Яке? — питає Мацюсь.

— Щоб ти запросив до своєї столиці п'ятдесят чорних дітей. Хай би вони вчилися так само, як я, а згодом повернулися в Африку й навчили б усього того інших чорних дітей.

Мацюсь нічого не відповів, тому що вирішив зробити Клю-Клю сюрприз. І того ж вечора написав листа до столиці:

"Любий Фелеку! Коли я від'їздив, на даху саме встановлювали бездротовий телеграф. Роботу мали скінчити першого серпня. Цим телеграфом ми можемо зв'язуватися з Бум-Друмом. Отже, прошу тебе, аби ти передав Бум-Друмові першу телеграму про те, щоб він надіслав до нас п'ятдесят негритянських дітей, для яких я

відкриваю школу в моїй столиці. Тільки, прошу тебе, не забудь.

М а ц ю с ь".

Тільки Мацюсь послинив конверта, щоб його заклеїти, коли відчинилися двері.

— Фелек! Як добре, що ти приїхав. Я саме збирався послати тобі листа.

— Я приїхав з важливою місією, офіційно,— сказав з серйозним виглядом Фелек.

Він вийняв з кишені золотий портсигар і запропонував Мацюсеві сигару.

— Хай ваша королівська величність спробує — перший ґатунок, чудове куриво — пріма-сорт, годиться для королівського носа.

— Я не курю,— відмовився Мацюсь.

— Ото ж бо воно й є,— сказав Фелек.— Це погано. Король повинен себе поважати, і саме з цього питання я приїхав з місією ратифікації мого контрпроекту. Мій ультиматум такий: по-перше, я вже не Фелек, а барон Фелікс фон Раух. Мій парламент не дитячий парламент, а Прогрес-парламент, скорочено Пропар. Крім того, раз і назавжди треба покласти край оцьому "Мацюсеві". Вашій королівській величності вже сповнилось дванадцять років, і ви повинні врочисто коронуватися й називатись надалі імператором Матеушем Першим. Інакше всі реформи підуть на вітер.

— У мене інший проект,— боронився Мацюсь.— Я хотів, щоб дорослі вибрали собі іншого короля, а я лишився б Мацюсем, королем дітей.

— Концепція вашої королівської величності може бути кодифікована у своїй примітивній формі,— мовив Фелек,— не смію накидати особі короля мій мораторій; проте щодо моєї власної персони, то я офіційно бажаю бути бароном фон Раух, міністром Пропара.

Мацюсь дав згоду.

Далі Фелек вимагав власну канцелярію, два автомобілі й платню, вдвічі більшу за платню старшого міністра.

Мацюсь дав згоду.

Далі Фелек вимагав графського титулу для журналіста Прогазу, тобто дитячої газети, яка має називатися Прогрес-газета, скорочено Прогаз.

Мацюсь дав згоду.

Фелек привіз із собою вже наперед заготовлені папери на підпис.

Мацюсь підписав.

Мацюсеві була страшенно неприємна вся ця розмова, і він погодився б на все, аби тільки чимскоріше її закінчити. Йому було тепер так хороше, він так одвик од засідань та нарад і так не хотів думати ані про те, що було, коли він багато працював, ані про те, що його чекає, коли минуть канікули,— що зараз тільки й бажав, аби Фелек якнайшвидше поїхав.

У цьому йому допоміг лікар, який, дізнавшись про Фелеків приїзд, вбіг сердитий до Мацюсевої кімнати.

— Фелеку, я ж тебе прохав, щоб ти не морочив голови королю!

— Пане лікар, прошу знизити тон і називати мене так, як мене с п р а в д і звуть.

— А як тебе справді звуть? — спитав здивований лікар.

— Я барон фон Раух.

— Відколи?

— Відтоді, як його королівська величність милостиво нагородили мене цим титулом офіційним актом.

І Фелек показав на папір, який лежав на столі і на якому ще не просох свіжий підпис Мацюся.

Довга служба при дворі навчила лікаря дисципліни. Він тут же змінив тон і спокійно, але рішуче сказав:

— Пане барон фон Раух, його королівська величність перебував у відпустці для поправлення здоров'я, і я відповідаю за наслідки лікування. Тому я вимагаю, щоб барон фон Раух негайно виїхав туди, де раки зимують.

— Ви відповісте мені за це,— сказав погрозово Фелек, вклав папери в теку й, наче шилом патоки вхопивши, вискочив геть.

Мацюсь був щиро вдячний лікареві, тим паче, що Клю-Клю вигадала нову гру: ловити коней за допомогою лассо. Для цього брали довгий і міцний мотузок, до кінця якого прив'язували олов'яну кульку. Діти ставали за деревами, нібито вони мисливці. Конюх випускав десять поні з королівської стайні. Діти накидали на них лассо, потім сідали на поні верхи і так каталися.

Клю-Клю не вміла їздити верхи на коні, бо на її батьківщині їздять на верблюдах та слонах. Але вона скоро цього навчилася. Тільки не любила їздити по-дамськи і з сідлом.

— Сідла потрібні для старих, що люблять зручності. А я коли їду на коні, то хочу сидіти на коні, а не на подушці. Подушка добра вночі в ліжку, а не під час гри.

Багато радощів зазнали того літа сільські діти. Адже майже всі розваги були спільні. І сільські діти навчилися від Клю-Клю не тільки нових забавок, нових байок та пісень, не тільки того, як виготовляти луки, зводити курені, плести кошики й брилі, як за новим способом відшукувати й сушити гриби. Клю-Клю, котра лише два місяці тому ще не вміла розмовляти по-європейському, тепер стала вчителькою пастухів і вчила їх читати. Про кожну нову літеру Клю-Клю казала, що вона схожа на якусь комаху.

— Як же це так? Знаєте всіх мушок, черв'яків, комах, знаєте сотні трав, а якихось нещасних тридцяти літер не можете запам'ятати! Можете, тільки вам здається, наче це щось дуже важке. А воно так само, як тоді, коли вперше плаваєш, сідаєш на коня чи стаєш на лід. Треба лише сказати собі: це легко. І буде легко.

І пастухи казали собі: читати легко. І починали читати. А їхні матері навіть в долоні сплескували з подиву.

— Ну й молодець оця чорна дівчинка! Вчитель цілий рік морочився з ними, бив лінійкою, скуб їх за вуха та чуби, а вони — ані пари з уст, капустяні голови! А ця дівчина лише сказала, що літери — наче мухи, і навчила.

— А як вона корову доїла, любо глянути.

— А в мене теля захворіло. Така дитина, а лише глянула, зразу сказала: "Це теля здохне через три дні". Я й без неї знала, бо хіба воно перше в мене здихало? А вона: "Якщо у вас росте, каже, така-то трава, то я можу теля врятувати". Я пішла з нею, адже

цікаво. Шукає вона, шукає, те понюхає, те вгризе. "Ні, каже, немає такої трави, треба буде оцею спробувати, бо в неї гіркота схожа на ту". Назбирала, підсипала гарячого попелу, все це змішала, та так спритно, наче аптекар, потім всипала в молоко й дає теляті. А воно ніби зрозуміло, п'є, хоч гірко, несмачно. Мукає, а п'є і облизується. І що ви скажете? Одужало. Ну, хіба це не диво?

Коли минуло літо, і жінки, й чоловіки, й діти з жалем проводжали Мацюся — тому що він король, і капітанових дітей — тому що вони ввічливі, і лікаря — тому що той лікує і багатьом з них допоміг; але найдужче жалкували за Клю-Клю.

— Розумна, весела й люба дитина, дарма що така чорна.

— Правда, коли звикнеш, вона здається навіть гарною,— додавали вони.

Розділ сороковий

З важким серцем повертався Мацюсь до столиці. І зустріч не була приємною. Уже на вокзалі помітив Мацюсь, наче в столиці щось не гаразд. Вокзал був оточений військами. Менше, як завжди, прапорів і квітів. Старший міністр мав заклопотаний вигляд. Був тут і префект поліції, який раніше не з'являвся зустрічати Мацюся.

Сіли в машини й поїхали, але іншими вулицями.

— Чому ми не їдемо красивими вулицями?

— Тому що там процесія робітників.

— Робітників? — здивувався Мацюсь і згадав веселу процесію дітей, що виїздили на літо в будинки, споруджені для них у лісах.— А куди вони виїдять?

— Вони не виїдять, навпаки, вони лише недавно повернулися. Це ті, що споруджували будинки для дітей. Вони вже звели ті будинки, і тепер у них немає роботи. От вони й страйкують.

І раптом Мацюсь побачив цю процесію. Робітники йшли з червоними прапорами й співали.

— Чому в них червоні прапори? Адже наші національні прапори не червоні.

— Робітники в усіх країнах мають однакові червоні прапори. Вони говорять, що червоний прапор — це прапор робітників усього світу.

Мацюсь замислився. "А може, зробити так, щоб у дітей всього світу — в білих, чорних і жовтих — також був прапор одного кольору? Який би це вибрати колір?"

Машина саме проїздила сумною сірою вузькою вулицею. Мацюсь згадав зелений ліс, зелений лужок за селом і сказав голосно:

— Чи не можна зробити так, щоб діти в усьому світі мали свій зелений прапор?

— Можна,— сказав старший міністр і якимось неприємно скривився.

Зажурений ходив Мацюсь по своєму палаці, зажурена була й Клю-Клю.

— Треба братися до роботи, треба братися до роботи,— повторював Мацюсь, але працювати йому страшенно не хотілося.

— Барон фон Раух,— доповів лакей.

Увійшов Фелек.

— Завтра перше після канікул засідання Пропара,— сказав Фелек,— певно, ваша королівська величність захоче що-небудь сказати депутатам.

— А що ж я їм скажу?

— Звичайно, королі говорять про своє задоволення з приводу того, що народ висловить свою волю, і бажають парламентові успіху в роботі.

— Гаразд, я приїду,— погодився Мацюсь.

Проте їхав він неохоче. Напевно, там буде галас, багато дітей, і всі дивитимуться на нього. Та коли Мацюсь побачив, що там зібралися діти з усієї держави, щоб радитися, як керувати так, аби всім було добре й весело, коли впізнав з одягу сільських дітей, з якими недавно так весело й гарно грався,— він відчув приплив нової енергії і виголосив дуже гарну промову.

— Ви — депутати,— сказав Мацюсь.— Досі я був сам. Я хотів керувати так, щоб вам було хороше. Але дуже важко вгадати одному, що треба кожному зокрема. Вам легше. Одні знають, що треба в місті, інші — що треба для села. Одні знають, що треба малюкам, інші — що треба старшим дітям. Сподіваюсь, що колись діти всього світу з'їдуться так само, як недавно з'їжджалися королі, і тоді білі, чорні й жовті діти скажуть, що кому треба. Наприклад, чорним дітям не потрібні ковзани, бо в них немає льоду. Робітники,— вів далі Мацюсь,— уже мають свій червоний прапор. Може, діти виберуть собі зелений прапор, бо діти люблять ліс, а ліс зелений...

Мацюсь говорив довго-довго, а депутати слухали. І йому було приємно.

Потім підвівся журналіст і сказав, що в столиці виходить щоденна газета для дітей і вони можуть читати цікаві новини, а якщо хто хоче, може писати до неї. І спитав, чи добре дітям було на селі.

Тоді зчинився такий гамір, що не можна було добрати, хто про що говорить. До залу зайшла поліція, яку викликав Фелек. Трохи стихло.

Фелек сказав, що того, хто галасуватиме, викинуть за двері. Треба кожному виступати по черзі.

Перший виступив хлопчик у благенській курточці й босий:

— Я депутат і хочу вам сказати, що нам не було добре на селі. Не було ніяких ігор, їжу давали погану, а коли йшов дощ, то зі стелі струміла вода, бо дахи діряві.

— І білизну не міняли! — гукнув хтось.

— Помий нам давали на обід!

— Мов свиням.

— Не було ніякого порядку.

— І зачиняли за кожную дурницю в комірчині.

Знову зчинився такий крик, що треба було припинити засідання на десять хвилин. Вивели чотирьох депутатів, які галасували найбільше. І журналіст кількома словами пояснив, що відразу важко все добре влаштувати, що наступного року буде краще. І просив, щоб депутати сказали, чого вони хочуть.

Знову галас.

— Я хочу держати голубів,— кричить один.

— А я собаку!

— Щоб кожна дитина мала годинник!

— І щоб дітям дозволяло розмовляти по телефону!
— І щоб нас не цілували.
— І щоб нам казки розказували.
— Ковбаси!
— Ковбиків!
— Щоб нам дозволяли пізно лягати спати.
— Щоб у кожної дитини був власний велосипед.
— Щоб у кожного була власна шапка.
— І більше кишень. У мого батька тринадцять кишень, а в мене лише дві. У мене нема куди що покласти, а як згублю носовичка, то вони лаються.
— Щоб у кожного була труба.
— І револьвер.
— Щоб їздити в школу на машинах.
— Щоб зовсім не було дівчаток та маленьких дітей.
— Хочу бути чарівником.
— Щоб у кожного був свій човен.
— Аби щодня ходити в цирк.
— Хай щодня буде ялинка.
— І перше квітня.
— І щоб у кожної дитини була своя кімната.
— Щоб давали пахуче мило.
— І парфуми.
— Щоб кожній дитині дозволяли раз на місяць вибити шибку.
— І курити!
— Щоб не було німої карти.
— І диктантів!
— Щоб раз на тиждень дорослим цілий день не дозволяли нікуди ходити, лише дітям.
— І щоб усюди королями були діти.
— Щоб дорослі ходили до школи.
— Щоб замість шоколаду давали нам апельсини.
— І черевики.
— Щоб у кожної дитини була власна машина.
— Корабель.
— І будинок.
— І поїзд.
— Щоб у дітей були гроші, на які б вони могли все купувати.
— Щоб там, де є маленька дитина, була обов'язково й корова.
— І кінь.
— Щоб у кожного було десять моргів землі.
Так тривало цілу годину, а журналіст тільки всміхався й усе записував. Сільські

діти спершу соромились, але потім теж почали кричати.

Мацюся втомило це засідання.

— Ну, гаразд, усе записано, та що робити далі?

— Треба їх виховати,— сказав журналіст.— Завтра я напишу в газету звіт і поясню, що можна і чого не можна зробити.

Коридором пройшов той самий хлопчик, який хотів, щоб зовсім не було дівчаток.

— Пане депутат,— звернувся до нього журналіст,— чому вам заважають дівчатка?

— У нашому дворі є одна дівчинка, з якою не можна дати ради. Сама чіпляється, а коли її тільки торкнеш, зразу ж починає ревти і біжить скаржитися. І так вона зі всіма. Отож ми й вирішили з нею покінчити.

Журналіст зупинив ще одного депутата.

— Чому ви, пане депутат, не хочете, щоб вас цілували?

— Коли б у вас було стільки тіток, скільки в мене, ви б не питали. Вчора були мої іменини, то мої тітки так мене обслинили, що мене аж занудило. Якщо дорослі так люблять лизатися, то хай самі собі цілуються, а нам дадуть спокій, бо ми це нанавидимо.

Журналіст записав.

— А ви, пане депутат? Справді у вашого батька стільки кишень?

— От полічіть. У штанях дві кишені збоку й одна ззаду. В жилетці чотири маленьких кишеньки та одна в підкладці. В піджаку дві в підкладці, дві з боків та одна вгорі. Для зубочистки в батька окрема кишеня... А ще в нього є ящики, письмовий стіл, шафи, полиці. І потім дорослі ще хваляться, що вони нічого не гублять і що в них порядок.

Журналіст записав.

Саме проходили два депутати, яким дуже набридли маленькі діти. Чому?

— А хто повинен їх глядіти та колисати?

— І все наказують перед ним поступатися, бо воно маленьке.

— І наказують подавати хороший приклад. Коли таке маля щось накоїть, то не на нього кричать, а на мене. "Від тебе навчився!" А хіба я велів йому мавпувати?

Журналіст записав і це.

Розділ сорок перший

Журналіст написав у газеті, що жоден парламент на світі не може зробити, аби люди були чарівниками, що кожного дня не може бути перше квітня і не можна щовечора ходити до цирку. Що повинні бути й хлопчики, й дівчатка, й маленькі діти, й дорослі.

Написано це було делікатно, щоб не образити депутатів. Тобто не було таких висловів, як: "верзли дурниці", "безглуздя" чи "треба нам'яти вуха". Газета писала лише, що можна, а чого не можна зробити.

Щодо кишень? Це можна. Кравцям буде дано наказ шити на кілька кишень більше.

Ну, і таке інше.

Клю-Клю прочитала газету і обурилася:

— Мій дорогий Мацюсю, дозволь мені піти на засідання. Я вже їм скажу. Чому в вашому парламенті нема дівчаток?

— Є, але вони нічого не говорять.

— Тоді я скажу за всіх. Теж вигадали: через те, що на якомусь подвір'ї є нестерпне дівчисько, взагалі не повинно бути дівчаток! А скільки є нестерпних хлопчаків? Так і хлопчиків не повинно бути? Не збагну, як білі люди, ті, що придумали стільки розумних речей, можуть бути ще такі дурні та дикі.

Їде Клю-Клю з Мацюсем, а серце в неї калатав, і не тому, що вона боїться, а просто міркує, що треба там сказати. Всі дивляться на Клю-Клю, а вона сидить поруч з Мацюсем, мовби нічого особливого й не сталося.

Фелек відкрив засідання. Подзвонив у дзвіночок і сказав:

— Засідання оголошую відкритим. Порядок денний: пункт перший — про те, щоб у кожної дитини був годинник. Пункт другий — про те, щоб дітей не цілувати. Пункт третій — про те, щоб у дітей було більше кишень. Пункт четвертий — про те, щоб не було дівчаток.

У питанні про годинники записалося п'ятнадцять ораторів. Один депутат сказав, що дітям потрібен годинник, бо вони повинні приходити до школи вчасно й запізнюватися їм не можна. Швидше вже дорослі можуть обійтися без годинника, бо вміють краще лічити по пам'яті.

— Чому я маю терпіти неприємності через те, що в моїх батьків запізнюється годинник? — сказав другий промовець.— Коли в мене буде власний годинник, я стежитиму, щоб він добре йшов.

— Годинник нам потрібен не тільки для школи,— почав третій депутат.— Якщо ми запізнимося на обід чи вечерю, дорослі на нас кричать. А чим ми винні, що не знаємо, котра година, бо в нас немає годинника!

— І для забавок потрібен годинник. Коли ми бігаємо наввипередки чи змагаємося, хто довше простоїть на одній нозі, також незручно без годинника.

— І коли беремо човен на годину, нас обманюють. Кажуть, що вже минула година, а це брехня, і ми повинні платити за годину.

Фелек подзвонив:

— Приступаємо до голосування. Мені здається, постанову, що дітям потрібні годинники, буде прийнято одногolosно.

Проте виявилось дев'ять депутатів, які не хотіли мати годинники. Журналіст зараз же до них підбіг та спитав, у чому справа.

— Тому що ми почнемо їх крутити і зіпсуємо. Тому що шкода грошей, адже годинник можна загубити. Тому що, коли ходити на руках, він випаде й розіб'ється. Тому що й дорослі не всі мають годинники, отже, будуть заздрити й мститися. Тому що годинники не потрібні. Тому що тато відбере, продасть і гроші проп'є.

Фелек знову подзвонив.

— Постанову прийнято більшістю голосів проти дев'яти.

Одногolosно було прийнято постанову, яка проголошувала, що діти не бажають,

аби кожний мав право їх цілувати, не люблять, щоб їх гладили, не хочуть, щоб їх садовили на коліна, поплескували по плечах та голубили. Для батьків можна зробити виняток, але для тіток — ні. Вибрали комісію, яка мала опрацювати текст постанови. І тоді ще раз проголосують.

У пункті третьому порядку денного постановили, що дівчатка повинні мати дві кишені, а хлопчики — шість.

Клю-Клю була обурена. Чому дівчатка повинні мати втричі, тобто на чотири кишені менше, ніж хлопчики? Але вона нічого не сказала й чекала, що буде далі.

Фелек подзвонив: питання про дівчаток.

І почалося:

— Дівчиська плакси. Дівчиська плетухи. Дівчиська ябеди. Дівчиська прикидаються. Надто тендітні. Дівчиська зубряки. Дівчиська зазнайки. Дівчиська ображаються. Дівчиська мають свої таємниці. Дівчиська дряпаються.

А бідолахи дівчатка-депутатки сиділи й лише сльози ковтали. Аж тут з королівської ложі озвалась Клю-Клю:

— Прошу слова.

Запала тиша.

— У моїй африканській країні хлопчики й дівчатка однаково зграбні, однаково швидко бігають, видираються на дерева й беркицяються. А у вас незрозуміло, що діється. Хлопчики завжди сваряться з дівчатками, заважають їм у забавках, а самі не хочуть з ними гратися. Я ось бачу, що більше все ж таки гультяї хлопчики, ніж дівчатка.

— Ого-го,— пролунали голоси.

Фелек подзвонив, щоб не заважали.

— Хлопчики невиховані, хлопчики б'ються, в хлопчиків брудні руки й вуха, хлопчики рвуть одяг, хлопчики обдурюють та брешуть.

— Ого-го,— знову загули голоси.

Фелек знов подзвонив, щоб не заважали.

— Хлопчики видирають аркуші з зошитів та псують книжки. Не хочуть вчитися. Галасують. Б'ють шибки. Користуються з того, що в Європі дівчатка слабкіші, бо носять плаття й довге волосся...

— То хай відріжуть собі волосся.

— Нехай одягнуть штани.

Фелек подзвонив.

— ...дівчатка слабкіші, тому хлопчики їх кривдять. А тоді ще й прикидаються невинними.

І раптом вибухнула буря. Одні тупотять, інші свистять на пальцях. Горлають один голосніше за одного.

— Дивись на неї: буде нас учити!

— Королівська наречена!

— Мацюсева дружина!

— Мацюсь, Мацюсь, Кіт-Воркіт, йди за піч воркотіти!

— Канарка. Сядь на жердинку і співай!

Голосніше за всіх кричав один хлопчисько. Він скочив на депутатське крісло і, червоний мов рак, горлав на всю пельку. Фелек його знав: підозрілий тип, Антек, кишеньковий злодій.

— Антеку,— гукнув Фелек,— присягаюсь — усі зуби тобі виб'ю!

— Спробуй. Бачили його — міністр! Барон фон Раух! Фелька — картопелька! Забув, як ти крав яблука в перекупок? Баран, баран!

Фелек шпурнув у Антека чорнильницю й дзвінок. Депутати поділилися на три групи. Одні тікали щодуху з залу засідань, а дві інші групи почали лупцювати одна одну.

Блідий як крейда Мацюсь дивився на все це. А журналіст хутенько все записував.

— Пане барон фон Раух, заспокойтеся. Нічого поганого не сталося. Це кристалізуються партії,— сказав журналіст Фелеку.

І Фелек справді заспокоївся, бо депутати зовсім про нього забули і вже билися між собою.

Ох, як Ключ-Ключ кортіло спуститися по карнизу з королівської ложі в зал, схопити депутатське крісло й показати цим бешкетникам, як уміють битися африканські дівчатка. Ключ-Ключ знала, що все це накоїла вона. Їй було жаль Мацюся, адже через неї в нього такі неприємності. Але Ключ-Ключ думала: хай знають. І що ж їй сказали: чорна? Вона про це знає. Мацюсева наречена? Що ж у цьому поганого? Аби тільки Мацюсь захотів з нею одружитися. Шкода тільки, що дурний європейський етикет не дозволяв їй взяти участь у цій боротьбі.

Як вони б'ються! І це — хлопці. Довбеги, слиньки, тюхтії. Б'ються вже десять хвилин, і ніхто ще не переміг. Підскакують та відскакують, мов півні, а половина ударів іде в повітря. Яке безглуздя, що Фелек шпурнув чорнильницю й дзвінок. Коли б Ключ-Ключ почаствовала Антека не двома, а хоча б одним якимсь предметом, той не стояв би зараз на столі, мов переможець.

І Ключ-Ключ таки не втрималась. Вона скочила, однією рукою вхопилась за бильця, потім за залізні прикраси, легко стала на карниз, відштовхнулася; хапаючись за електричні плафони, зменшила силу падіння, перестрибнула через стіл для іноземних журналістів і відмахнулася, мов від настирливих мух, від п'яťох хлопчаків, що напали на Антека.

— Хочеш битися?

Антек замахнувся, але наступної ж миті гірко пошкодував, що не стримався. Він дістав лише чотири удари, тобто, власне кажучи, один, бо Ключ-Ключ вдарила одночасно головою, ногою й двома руками. І от Антек опинився на підлозі з роз'юшеним носом, з запамороченою головою, з обвислою, мов батіг, рукою та трьома вибитими зубами.

"Бідолахи ці білі, які в них слабкі зуби",— подумала Ключ-Ключ.

Вона підбігла до столу міністра, змочила в склянці води хустинку й приклала Антекові до носа.

— Не бійся,— заспокоювала вона його,— руку не зламано. У нас після такої бійки лежать один день. Ви тендітніші, тому ти, напевно, видужаєш лише через тиждень. А за зуби щиро вибачаюся. О, наші діти значно дужчі за білих.

Розділ сорок другий

Смертельно ображений повернувся Мацюсь до палацу. Ніколи, ніколи нога його не ступить у дитячий парламент. Яка чорна невдячність! Ось нагорода за його працю, за його добрі наміри, за його подорожі, під час яких він важив життям, за його героїчний захист країни. Чарівниками їх зробити, ляльки їм давати до самісінького неба, таким дурням! Шкода, що він усе це розпочав. Дах у них протікав, їжу давали недобру, забавок не було. А в якій державі діти мають такий зоологічний сад? А хіба мало було фейєрверків, військової музики? Газету для них видають. Не варто було. Ця ж сама газета завтра проголосить на весь світ, що його назвали Котом-Воркотом та Мацюсем-канаркою. Ні, не варто було.

І Мацюсь звелів сказати, що ані листів од дітей він тепер не читатиме, ані післяобідніх аудієнцій не даватиме. І подарунків більше не буде! Годі!

Мацюсь подзвонив телефоном до старшого міністра: хотів порадитися, що робити.

— Будь ласка, з'єднайте мене з квартирою старшого міністра.

— А хто говорить?

— Король.

— Старшого міністра немає дома,— сказав старший міністр, не підозрюючи, що Мацюсь упізнав його з голосу.

— Але ж ви самі зо мною говорите! — сказав Мацюсь у трубку.

— Ах, це ви, ваша королівська величність, ах, щиро прошу вибачити, але я не можу прийти, бо я хворий і зараз лягаю в ліжко. Тому й кажу, що мене немає вдома.

Мацюсь поклав трубку.

— Бреше,— сказав він, крокуючи схвильовано по кабінету.— Не хоче прийти тому, що вже про все знає. Мене ніхто тепер не поважатиме, всі сміятимуться з мене.

Лакей доповів про Фелека й журналіста.

— Просіть! — наказав Мацюсь.

— Я прийшов спитати вашу-королівську величність, як мені написати в газеті про сьогоднішнє засідання Пропара. Можна нічого про це не писати, але тоді виникнуть плітки. Отже, може, написати, що засідання було бурхливе, що барон фон Раух подав у відставку, тобто що він образився й не схотів більше бути міністром. Але король не прийняв відставки, і барон фон Раух залишається міністром, а король ще дає йому орден.

— А про мене що ви напишете?

— Нічого. Про такі речі не пишуть. Найскладніше — це вирішити, що зробити з Антеком. Антек — депутат, отже, відшмагати його не можна. Депутати можуть побитися між собою, але уряд не має права їх карати, бо вони особи недоторканні. Взагалі Антекові вже перепало від Клю-Клю, і, можливо, він заспокоїться.

Мацюсь був дуже задоволений, що газета не писатиме, як Антек з нього глузував, і

охоче його пробачив.

— Завтра засідання почнеться о дванадцятій.

— Це мене зовсім не цікавить, я не прийду.

— Це погано,— докинув журналіст.— Ще подумують, ніби ваша величність боїться.

— Що ж робити? Адже мене ображено,— сказав Мацюсь із сльозами на очах.

— Тоді делегація депутатів прийде просити пробачення у вашої величності.

— Гаразд,— згодився Мацюсь.

Журналіст пішов, він мав негайно про все написати в газету, щоб завтра вранці вона вийшла друком.

А Фелек залишився.

— Я ж казав тобі, щоб ти перестав називатися Мацюсем.

— Ну й що? — роздратовано урвав його Мацюсь.— Ти назвав себе бароном фон Раух, а тебе назвали бараном. Це ще гірше, ніж Кіт-Воркіт.

— Гаразд. Але я тільки міністр, а ти король, і гірше, коли король — Кіт-Воркіт, ніж коли міністр — баран.

Клю-Клю не пішла на засідання парламенту, але Мацюсеві довелося йти. Спершу йому було неприємно, проте всі так тихо сиділи і промови були такі цікаві, що Мацюсь кінець кінцем забув про те, що сталося вчора.

Депутати сьогодні говорили про червоне чорнило й про те, щоб з дітей не глузували.

— Вчителі виправляють зошити червоним чорнилом, а ми повинні писати чорним. Коли червоне чорнило гарніше, то ми хочемо теж гарно писати.

— Так,— сказала дівчинка-депутатка,— і до зошитів у школі повинні давати папір для обгортання. Адже обкладинка може забруднитися. Крім того, потрібні якісь малюнки, якісь квіточки чи щось інше, чим можна було б прикрашати зошит.

Коли дівчинка скінчила промову, залунали оплески. Цим хлопчики хотіли показати, що вони зовсім не сердяться на дівчаток, а вчорашній скандал зчинили лише декілька шибеників. І якщо серед кількох сот депутатів є купка лобурів, то це вже й не так багато.

Чимало говорилося про те, що дорослі глузують з дітей.

— Коли в них про щось запитати чи щось не так зробити, то вони або кричать на нас, або сердяться, або ж глузують. Цього терпіти не можна. Дорослі гадають, що все знають, а насправді це зовсім не так. Мій батько не міг полічити, скільки мисів у Австралії та річок в Америці; він не знав, з якого озера витікає Ніл.

— Ніл не в Америці, а в Африці,— гукнув з місця інший депутат.

— Я знаю краще за тебе. Я сказав так, для прикладу. Дорослі нічого не тямлять у поштових марках, не вміють свистіти на пальцях і тому кажуть, що це негарно.

— Мій дядько вміє свистіти.

— Але не на пальцях.

— А може, й на пальцях? Ти звідки знаєш?

— Дурень ти.

Можливо, знову спалахнула б сварка, але головуючий подзвонив у дзвіночок і сказав, що депутатів не можна називати дурнями і за це будуть виводити з засідання.

— А що таке "виводити з засідання"?

— Це парламентський вислів. У школі кажуть: вигнати з класу.

Так поступово депутати вчилися, як треба поводитися в парламенті.

Під кінець засідання увійшов депутат, який запізнився.

— Пробачте, що я спізнився,— сказав він,— але мати мене не пускала сюди, бо вчора мені подряпали ніс і набили гулю.

— Це вже зловживання. Депутат — особа недоторканна, і вдома йому не можуть заборонити йти на засідання. Що це за порядки? Коли його обрали депутатом, він повинен засідати. В школі теж часом можуть подряпати ніс, проте батьки не забороняють туди ходити.

Так виникла суперечка між дітьми й дорослими, і це був лише початок. Адже треба сказати,— а про це ані Мацюсь, ані депутати ще не знали,— що за кордоном про дитячий парламент почали писати в газетах, і всюди діти, і в школі, й удома, тільки й говорили, що про парламент. І коли їм несправедливо ставили погану оцінку або лаяли їх, діти казали:

— Якби в нас були свої депутати, цього не сталося б.

А в маленькій державі королеви Кампанелли, в південній Європі, діти так на щось розсердилися, що оголосили навіть страйк. З'ясувалося, що діти хочуть так, як і робітники, мати свій власний прапор. Прапор має бути зелений, і тому вони влаштували масову демонстрацію під зеленим прапором.

Мацюся дуже втішила ця звістка. А дитяча газета спеціально присвятила цьому велику статтю під заголовком: "Рух починається".

В статті писалося, що в державі королеви Кампанелли теплий клімат, і діти там дуже запальні. Тому вони першими почали боротися за свої права:

"Вже скоро під зелений прапор стануть діти всього світу. І тоді вони зрозуміють, що не треба битися, і настане лад, і всі любитимуть одне одного. І тоді припиняться війни. Адже коли люди з дитинства навчатися не битися, то вони не битимуться й тоді, коли виростуть.

Король Мацюсь,— писала далі газета,— перший запропонував, щоб у дітей був зелений прапор. Король Мацюсь це придумав, і тепер він може стати королем дітей не тільки своєї держави, але й усього світу.

Королівна Клю-Клю поїде в Африку і там усе пояснить негритянським дітям. Буде чудово! Діти матимуть такі ж права, як дорослі, і стануть громадянами.

Діти будуть слухняні не тому, що вони бояться, а тому, що самі хочуть, аби був порядок".

Чимало й інших цікавих новин було в газеті. І Мацюсь дуже дивувався, чому сумний король казав, наче так важко бути реформатором, наче реформатори завжди погано кінчають, і лише після їхньої смерті люди бачать, як добре вони радили, і ставлять їм пам'ятники.

— А в мене все йде гаразд, ніяка небезпека мені не загрожує. Було, щоправда, і в мене чимало неприємностей та клопоту, але на це повинен бути готовий кожен, хто керує цілим народом.

Розділ сорок третій

Аж ось якось перед парламентом зібралася молодь, тобто ті, кому сповнилося п'ятнадцять років. Один хлопець виліз на ліхтар і кричить:

— Про нас геть зовсім забули! Ми також хочемо мати депутатів. У дорослих свій сейм, у дітей свій, а ми що, гірші за всіх? Ми не дозволимо, щоб такі цуценята командували. Якщо малюкам дають шоколад, то нам хай дають цигарки. Бо інакше несправедливо.

Депутати саме йдуть на засідання, а ті їх не пропускають.

— Теж мені депутати, які не знають таблиці множення й пишуть "валідбол" замість "волейбол".

— А дехто зовсім не вміє писати.

— І ото вони мають керувати!

— Геть такий уряд!

Префект поліції подзвонив по телефону, щоб Мацюсь сидів дома, бо в місті неспокійно, а сам наслав на молодь кінну поліцію, яка почала розганяти натовп. Проте хлопці не хотіли розходитись і почали кидати в поліцію книжки, сніданки тощо. А дехто вже заходився виколупувати з бруківки каміння. Тоді префект поліції вийшов на балкон і пригрозив:

— Якщо не розійдетесь, я викличу війська. А коли хтось кине камінь у солдатів, то на перший раз вони вистрілять у повітря, а коли й це не допоможе, стрілятимуть у вас.

Та нічого не допомогло, бунтівники ще дужче розлютилися; висадили двері й увірвалися до залу засідань.

— Не підемо звідси, доки не здобудемо такі ж права, що й у дітей.

Всі страшенно розгубилися — не знають, що й робити. Аж тут раптом у королівській ложі з'явився Мацюсь, який не послухався префекта поліції й приїхав сам дізнатися, що діється.

— Ми хочемо мати такий же парламент, хочемо мати депутатів, хочемо мати права!

Спершу бунтівники кричали, потім почали горлати так, що годі було й зрозуміти, хто що каже.

Мацюсь стоїть і — ні пари з вуст. Чекає. Бунтівники зрозуміли, що так діла не буде, і самі почали шикати: "Тихше, годі, облиште". Нарешті хтось гукнув: "Король хоче говорити!" І запала тиша.

Мацюсь говорив довго й розумно. Він визнав, що хлопці мають слухність.

— Громадяни,— сказав Мацюсь,— вам належать права, це так. Але ви незабаром станете дорослими й увійдете в парламент для дорослих. Я почав з дітей, бо сам ще маленький і краще знаю, що треба дітям. Відразу всього зробити не можна. І так у мене багато клопоту. Коли я виросту й мені сповниться п'ятнадцять років, а в дітей уже буде порядок, я візьмуся до вас.

— А нам тоді не потрібна буде така ласка, бо ми вже ввійдемо в парламент для дорослих.

Мацюсь збагнув, що так не зарадить лихові, й сказав:

— А, власне кажучи, чого ви до нас присікуєтесь? У вас он уже вуса, й ви курите цигарки. То йдіть у дорослий парламент, хай вони вас туди й приймають.

Найстарші, в яких уже таки почали пробиватися вуса, подумали: "А й справді. Навіщо нам оце сонливий парламент? Ми вже можемо бути в справжньому парламенті". А молодші посоромились визнати, що вони не курять, і теж сказали:

— Гарзд.

І хлопчаки пішли. А коли вони прямували в парламент дорослих, то їх не пропустили війська. Стали з націленими гвинтівками і затримали похід. Хлопці хотіли повернутися, але позаду також були війська. Отже, хлопчаки розділилися — деякі рушили вулицею праворуч, а решта — ліворуч. Потім знову поділилися, а військо ззаду наступає їм на п'яти й жене далі. Таким чином хлопчаків розбили на невеличкі групи, й тоді поліція почала їх хапати по одному.

Коли Мацюсь дізнався про це, він дуже сердився на префекта поліції. Адже вийшло так, ніби король обдунив хлопчаків. Префект виправдовувався, мовляв, інакше не можна було діяти. Тоді Мацюсь звелів вивісити на перехрестях вулиць оголошення про те, щоб хлопчаки обрали трьох найрозумніших і ті прийшли до нього на аудієнцію. Він з ними поговорить.

Аж тут увечері короля запрошують на засідання міністрів.

— Кепські справи,— каже міністр освіти.— Діти не хочуть учитися. Коли їм учитель наказує щось, вони сміються: "А що ви нам зробите? А ми не хочемо. А ми поскаржимося королю. А ми скажемо нашим депутатам". І вчителі не знають, як їм бути. А старші й поготів не хочуть слухатися. "Ці молокососи будуть командувати, а ми їм коритися? Нема дурнів. Якщо у нас немає своїх депутатів, то може не бути й шкіл". Раніше малі билися з малими, а тепер старші чіпляються до малих і дражнять їх: "Йди-но скаржитися своєму депутатові". І тягнуть їх за вуха, б'ють. Учителі сказали, що зачекають ще два тижні й коли діти не заспокояться, то вчителі відмовляються їх учити. Уже й так двоє пішло з школи. Один відкрив ларьок і торгує газованою водою, а другий відкрив фабрику гудзиків.

— Взагалі дорослі дуже незадоволені,— докинув міністр внутрішніх справ.— Учора один пан у кафе сказав, наче в дітей у головах все йде обертом, їм здається, ніби вони можуть робити, що їм заманеться, і так галасують, що можна збожеволіти. Скачуть по канапах, у кімнаті грають у футбол, вештаються без дозволу по вулицях і так страшенно деруть одяг, що, мабуть, невдовзі ходитимуть, як дикуни. Цей пан казав ще й інше, але я не можу цього повторити. Я наказав заарештувати його, і тепер він звинувачується в тому, що образив короля, тобто вашу величність.

— Я знаю, що робити,— сказав Мацюсь.— Нехай усі, хто вчиться, стануть службовцями. Вони так само пишуть, лічать і ходять до школи, як службовці ходять до своїх контор працювати. Отже, за їхню роботу їм належить платня. Будемо їм платити.

Нам байдуже, чи даємо ми шоколад, ковзани, ляльки, чи даємо гроші. А діти знатимуть, що вони повинні робити те, що їм належить, інакше не одержуватимуть платні.

— Можна спробувати,— погодилися міністри.

Мацюсь зовсім забув, що тепер керує вже не він, а парламент, і наказав написати такий указ і вивісити його на всіх перехрестях.

Рано-вранці прибіг журналіст, він був страшенно обурений.

— Коли ваша величність буде всі важливі відомості сам розліплювати на вулицях, то для чого тоді газета?

А за ним і Фелек:

— Коли ваша величність сам видає нові закони, навіщо тоді депутати?

— Справді,— підтвердив журналіст.— Барон фон Раух каже слушно. Король може лише порадити, що треба так зробити, а тоді вже депутати скажуть, чи погоджуються вони на це. А може, вони придумують щось краще?

Мацюсь зрозумів, що поквапився. Що ж тепер буде?

— Хай ваша величність подзвонить по телефону, щоб поки що давали шоколад, бо може виникнути страйк. А ми сьогодні ж обговоримо цю справу на засіданні з депутатами.

У Мацюся було погане передчуття, і таки сталося щось дуже погане. Спершу було вирішено справу передати на обговорення комісії. Але Мацюсь не погодився.

— Поки комісія щось зробить, доведеться довго чекати. А вчителі сказали, що ждатимуть лише два тижні, після чого підуть із школи і край.

Журналіст підійшов до Фелека й прошепотів йому щось на вухо. Фелек задоволено посміхнувся і, коли Мацюсь закінчив, попросив слова.

— Панове депутати,— сказав Фелек.— Я ходив до школи й знаю, що там робиться. Протягом одного року я несправедливо стояв за партою сімдесят разів, стояв несправедливо у кутку сто п'ять разів, несправедливо був виведений з класу сто двадцять разів, і ви думаєте, що так тільки в одній школі? Еге! Я вчився в шести різних школах, і всюди те ж саме. Дорослі не ходять до школи, отож вони й не знають, які там порядки. Я думаю, коли вчителі не хочуть ждати, не хочуть учити дітей, то можна прийняти закон, щоб вони вчили дорослих. Коли дорослі побачать, як це приємно, тоді вони не примушуватимуть нас весь час сидіти над книжками, а вчителі побачать, що з дорослими гірше, бо ті не піддаються вихованню,— й перестануть на нас жалітися.

Отоді посипалися скарги на школу й на вчителів. Цей несправедливо залишився на другий рік, той зробив лише дві помилки, а одержав погану оцінку, той спізнився, бо в нього боліла нога, а його поставили в куток, інший не міг вивчити вірша, бо молодший брат видер саме цю сторінку, а вчителька сказала, що він просто викручується.

Коли депутати вже стомилися й зголодніли, Фелек поставив проект на голосування.

— Комісія обміркує, як зробити, щоб у школі все було справедливо, і чи платити дітям за уроки, наче службовцям. А тим часом до школи ходитимуть дорослі. Хто згоден, хай підніме вгору руку.

Кілька депутатів хотіло щось до цього додати, але більшість присутніх підняла вгору руки, й Фелек сказав:

— Парламент закон ухвалив.

Розділ сорок четвертий

Неможливо описати, що зчинилося в Мацюсевій державі, коли люди дізналися про ухвалу дитячого парламенту.

— Що це за нові порядки! — сердилися одні.— Чому вони командують? У нас свій парламент, і ми можемо не погоджуватися. Хай їхній парламент вирішує, що мають робити діти, а наказувати, що робити нам, він не має права.

— Ну, гаразд, ми ходитимемо до школи, а хто ж працюватиме? — питали інші.

— А хай тепер діти роблять усе, коли вони так розпорядилися. Переконаються, що це не так легко, як їм здається.

— Побачимо,— казали поміркованіші.— Може, навіть усе вийде на краще. Коли діти переконаються, що нічого не вміють, що без нас обійтися не можуть, вони дужче поважатимуть нас.

Найбільше клопоту було з дітьми: більшість хлопчиків хотіла бути пожежниками й шоферами, а дівчатка — продавщицями в магазинах іграшок та в кондитерських.

— Адже всі не можуть робити одне й те ж.

— То хай хтось інший це робить. Навіщо мені робити те, чого не хочуть інші.

Багато суперечок точилося в родинях, коли діти віддавали батькам свої книжки й зошити.

— Ви порвали книжки й забруднили зошити, а тепер учителі нам вичитуватимуть, що ми нехлюї,— каже мати.

— Ти загубив олівець, тепер мені нічим малювати, і вчителька сердитиметься,— каже батько.

— Сніданок затримали, то напиши мені підтвердження, що я через сніданок запізнююсь до школи,— каже бабуня.

Раділи тільки вчителі. Тепер вони хоч трошки відпочинуть, бо дорослі спокійніші.

— Давайте покажемо дітям, як треба вчитися,— казали вони.

А були й такі, що сміялися з цих заходів дитячого парламенту.

Але всі були однієї думки: довго де не триватиме.

Дуже дивний вигляд мало місто, коли дорослі йшли з книжками до школи, а діти прямували в контори, на фабрики й в крамниці, щоб заступити дорослих. Дехто був дуже сумний, соромився, але інші не надавали цьому ніякого значення.

— Ну й що з того? Ми — знову діти. А хіба погано бути дитиною?

Згадували давні часи, навіть зустрічали іноді товаришів, з якими сиділи колись на одній парті. Згадували старих учителів, різні забавки й пустощі.

— Пам'ятаєш старого латиніста? — питає свого товариша інженер з фабрики.

— А пригадуєш, як ми одного разу билися, але через що?

— А-а, знаю. Я купив складаний ніж, а ти сказав, що він не сталевий, а залізний.

— І ми попали в карцер.

Якийсь лікар і адвокат так захопилися спогадами, що зовсім забули, що вони вже не маленькі, й почали штовхати один одного у канаву, ганятися один за одним, і вчителька, яка саме проходила повз них, була змушена зауважити їм, що на вулиці треба поводитися пристойно, бо перехожі дивляться на них.

Зате діти йшли на свою роботу дуже спокійно й серйозно, і о дев'ятій годині всі контори та магазини було відчинено.

А в школах сиділи дорослі. Старенькі сіли на останні парти, ближче до грубки. Сподівалися, що під час уроків можна буде трохи покуняти. Одне слово, читають, пишуть, рахують. Все йде чудово. Вчительки екзамнують — чи багато дорослі забули. Щоправда, кілька разів довелося нагадати "учням" про уважність на уроках. Бо й справді, хіба можна бути уважним, коли кожен думав про те, що діється зараз удома, на фабриці або в магазині, як там хазяйнують його діти.

Дівчатка хотіли показати своє вміння й вирішили зварити перший обід такий смачний, як ніколи. Та чи легко це зробити, якщо не все ти ще знаєш?

— А може, замість супу подати варення?

У продуктовому магазині можна було почути:

— Ах, як дорого! В жодного продавця нема таких цін.

— Піду куплю десь в іншому місці.

Одні торгувалися, аби довести батькам, що уміють дешево купувати. А новоявлені продавці хотіли похвалитися, що багато наторгували. Отже, торгівля йшла на славу.

— Будь ласка, ще десять апельсинів.

— І фунт родзинок.

— І швейцарського сиру. Тільки щоб був добрий, а то поверну.

— Мій сир найвищого ґатунку, а в апельсинів тонка шкірка.

— Гаразд. Скільки з мене?

"Продавець" ніби лічить, але в нього щось не дуже це виходить.

— А скільки в тебе грошей?

— Сто.

— Це замало. Стільки різних продуктів коштує більше.

— То я згодом принесу.

— Ну гаразд.

— Але, будь ласка, дай мені решту.

— Дурна! Даєш менше, ніж належить, а ще хочеш решту.

Треба визнати, що в магазинах та установах одне з одним поводитися не дуже-то ввічливо, і частенько чулися такі вислови, як наприклад: "Дурний. Брешеш. Забирайся геть. Ні, то ні. Не задавайся. Ач який. Диви, чого заманулось. Відчепися" — і таке інше.

А частенько можна було почути:

— Стривай, ось мама повернеться із школи...

Або:

— Зажди, я все скажу батькові, уроки скоро закінчаться.

Найдужче заважали хулігани, які заскакували до магазину, їли що завгодно і не

бажали платити.

Поліція в місті начебто була: стояли хлопчики на перехрестях вулиць, але ще не знали, що їм робити.

— Ну, який же ти поліцейський? Злодії вбігли до магазину, вхопили жменю чорносливу й втекли.

— А куди втекли?

— А я хіба знаю?

— Ну, якщо ти не знаєш, то чим я можу тобі допомогти?

— Коли ти поліцейський, то повинен пильнувати.

— Еге ж! У тебе один магазин, і то не можеш угледіти, а в мене п'ятдесят магазинів, і за всіма треба дивитись.

— Дурень ти.

— Еге, дурень. А коли тобі не подобається, то не клич мене й край.

Поліцейський виходить, а його шабля аж по землі волочиться.

— Ще й з претензіями: хоче, щоб арештувати злодія, а не знає, куди він утік. Собача служба. Стій, наче стовп, і стеж за всім. І хоч би яблуко дали чи що інше, а то ж нічогісінько. Скажу, що більше не хочу бути поліцейським і край. Хай собі роблять, що хочуть, а я можу повернутися до школи.

Ось батьки повертаються з школи, а діти відчиняють їм двері й питають:

— Ну, що, мамцю, тебе викликали?

— Тату, ти написав контрольну?

— А з ким ти, бабуню, сидиш на парті?

— А на якій парті?

Дехто з дітей, повертаючись із контор, заходив у школу, щоб одвести тата чи маму додому.

— Ну, що ти робив у конторі? — питав батько.

— А нічого. Сидів за столом, потім трошки дивився у вікно — дивився на похоронну процесію, а потому закурив цигарку, але вона дуже гірка. На столі лежали якісь папери, то я на всіх підписав своє прізвище. Згодом прийшло якихось три панки, тільки говорили вони чи то по-французькому, чи то по-англійському, так я їм сказав, що не розумію. Чаю на сніданок не подали, то я з'їв цукор. Надвечір подзвонив до своїх товаришів, аби дізнатися, що вони роблять, але, певно, переплутав телефони, бо лише один мені відповів, що працює на пошті і має дуже багато листів з іноземними марками.

Обіди в деяких родинх були добрі, проте в більшості все підгоріло чи й взагалі дівчаткам не вдалося розпалити пічки. Отже, тепер батькам треба було нашвидку готувати їжу для себе й для своїх дітей.

— Треба квапитися, — сказала мама, — бо нам на завтра задали багато уроків. Вчителька сказала, що дорослим треба задавати більше. Це несправедливо. В інших школах задають менше.

— А когось поставили в куток?

Мати трохи засоромилась, але відповіла ствердно.

— А за що?

— На четвертій парті сидять якісь дві жінки. Кажуть, вони колись були знайомі, жили вкупі на дачі, і от вони весь урок шушукались. Вчителька їм двічі зауважувала, щоб перестали, а вони не вгавали. От учителька й поставила їх у куток.

— Вони плакали?

— Одна сміялася, а в другої були на очах сльози.

— А хлопці до вас не чіпляються?

— Трохи.

— Зовсім як у нас,— раділи діти.

Розділ сорок п'ятий

Сидить Мацюсь у кабінеті й читає газету, в якій все докладно написано про цей перший день. Газета зазначала, що в країні ще немає справжнього порядку: подекуди телефони погано працюють, листи на пошті не розсортовано належним чином, один поїзд навіть зійшов з рейок, а скільки поранених — невідомо, бо телеграф несправний. Що вдієш, діти ще не звикли. Кожна реформа вимагає часу. Жодну реформу не було проведено без значних потрясінь у господарчому житті країни. Зрештою, комісія працює над укладенням закону про школу, щоб учителі, діти й батьки були задоволені.

Нараз до кабінету вбігає зраділа Клю-Клю, плече в долоні й підстрибує:

— Новина! Вгадай яка!

— Що таке? — питає Мацюсь.

— Приїхало п'ятсот чорних дітей.

Мацюсь навіть забув, як нещодавно надіслав телеграфом королю Бум-Друмові запрошення для п'ятдесяти дітей. Але сталося так, що в дорозі папуга чи якийсь інший птах достукав дзьобом зайвий нуль. От і вийшло, що Мацюсь запрошує не п'ятдесят дітей, а п'ятсот.

Мацюсь сторопів, але Клю-Клю була щаслива.

— Це ще краще! Коли більше дітей навчиться, то можна буде швидше дати лад у всій нашій країні.

І Клю-Клю не на жарт взялася до роботи. Вона вишикувала всіх дітей у парку. Тих, яких вона знала і яким довіряла, призначила сотниками, тобто кожний з них брав під свою відповідальність сто дітей. А сотники, в свою чергу, вибирали по десять десятників. Кожний десятник одержав одну кімнату в літньому палаці, а сотники жили в зимовому Мацюсєвому палаці. Клю-Клю докладно розказала сотникам, що саме в Європі можна робити, а чого не можна. Сотники тут же повторили це десятникам, а десятники — своїм десяткам.

— Так само вони будуть вчитися.

— А де спатимуть?

— Поки що можна спати на підлозі.

— А їстимуть що? — питає Мацюсь. Адже кухарі ходять до школи.

— Тим часом можуть їсти сире м'ясо. Адже їм байдуже.

Клю-Клю не любила гаяти часу й зразу ж після обіду провела перший урок. Вона так гарно пояснювала все, що після чотирьох годин навчання сотники вже дещо знали й почали вчити десятників.

І все було б гаразд, та ось одного дня до палацу примчав вершник із звісткою, що діти через необережність відчинили в зоологічному саду клітку з вовками, і ті розбіглися по місту. Жителі такі налякані, що бояться виходити на вулицю.

— Навіть мій кінь не хотів бігти, і я гамселив його залізним прутом,— сказав гонець.

— А навіщо повипускали вовків?

— Діти не винні,— відповів гонець.— Сторожі пішли до школи й не сказали хлопчикам, які мали їх заступити, що клітки відмикаються механічно. Отож діти випадково й відімкнули клітку.

— А скільки було вовків?

— Дванадцятеро. Та найнебезпечніший один. Просто не збагну, як його тепер спіймати?

— А де ці вовки?

— Невідомо. Десь розбіглися. Люди кажуть, що бачили їх у місті, нібито вовки бігали по вулицях. Але не можна цьому вірити, бо всі такі налякані, що їм кожний собака здається вовком. Вже розпустили чутку, наче з кліток вибігли всі тварини. Якась жінка присягалася, що за нею гнався тигр, гіпопотам та дві очкові змії.

Почувши про все це, Клю-Клю поцікавилася, який вигляд у вовків, бо в Африці таких звірів немає.

— А вони гарчать перед тим, як напасти?

— Чи стрибають?

— Чи хапають зубами, чи роздирають пазурами? Завжди нападають чи тільки тоді, коли голодні?

— Вони хоробрі чи боязкі?

— Чи добрий у них слух? А нюх? А зір?

Мацюсеві стало соромно, що він так мало знає про вовків, але те, що знав, він охоче пояснив.

— Я гадаю,— сказала Клю-Клю,— що вони сховалися в зоологічному саду. Піду з сотниками й миттю їх відшукаю. Ах, яка шкода, що не втекли також леви й тигри. Це було б полювання набагато цікавіше.

Іде Мацюсь, іде Клю-Клю та ще кілька негрів. А люди поприпадали до вікон. На вулиці — жодної душі. Порожньо. Магазины зачинено. Місто мов вимерло. Мацюсеві навіть стало соромно, що білі такі боягузи.

Дісталися наші звіролови до саду й почали бити в казани та дмухати в пискавки. Галас зчинили такий, мовби ціле військо суне. А довкола такі кущі, такі хащі...

— Стій! — гукнула Клю-Клю.— Наготуйте луки! Там щось ворушиться.

Клю-Клю вибігла наперед, підскочила до дерева й ледве встигла схопитися за гілку, як до неї кинувся велетенський вовчище. Зіп'явся на дерево, шкрябав пазурами стовбур

і виє, а інші йому підвивають.

— Це їхній вожак! — кричить Клю-Клю.— Тепер решту можете заганяти в клітку. Обійдіть кущі й з того боку налякайте вовків.

Так і зробили. Налякані вовки тікають щодуху, негри стріляють по них з луків невеликими стрілами й щосили б'ють у свої барабани. Один — з правого боку, другий — з лівого. Не минуло й п'яти хвилин, як одинадцяттеро вовків сиділо в клітці. Клітку зразу ж замкнули. А дванадцятий, побачивши, що лишився сам, кудись чкурнув — тільки його й бачили.

Клю-Клю скочила з дерева.

— Хутчіш! — кричить.— Не давайте йому втекти з саду!

Але було вже пізно. Вовк, мов скажений, кинувся в місто.

І тепер жителі справді побачили, як вулицею біжить вовк, а за ним — Клю-Клю й кілька негрів. Позаду всіх плентався Мацюсь. Хіба він міг встигнути за ними! Спітнілий, стомлений, він ледве тримався на ногах. Якась жаліслива бабуса запросила його до себе й пригостила молоком з булкою.

— Їж, королю Мацюсь,— сказала вона,— хороший ти король. Мені вісімдесят років, я бачила різних королів. Були гірші, були кращі, але такого, як ти, не було. І про нас, старих, подумав, дав нам школу, таке добро зробив, та ще й платиш нам за навчання. У мене син у далеких краях. Пише мені через кожні півроку, я ховаю його листи, та прочитати не вмію. А давати чужим людям, щоб прочитали, не хочу: може, там якась таємниця? Тепер же я зможу прочитати, що в тих листах. Вчителька сказала, що коли я старатимуся, то за два місяці сама зможу йому відписати. Ото зрадіє мій хлопець!

Мацюсь випив молоко, поцілував бабусі руку, подякував і рушив далі.

Тим часом вовчисько скочив у канал і там сховався. КлюКлю вирішила влізти туди.

— Що? Не дозволю! — гримнув Мацюсь.— Це підземний канал, там темно. Ти ще там задихнешся, або вовк тебе роздере!

Та хіба Клю-Клю вмовиш? Вона взяла в зуби мисливський ніж і скочила в канал. Навіть негри перелякалися, бо в темряві битися з диким звіром дуже небезпечно.

Мацюсь постояв, постояв і раптом згадав, що в нього є з собою електричний ліхтарик. Не роздумуючи довго, він і собі стрибнув у канал. Куди вона поділася? Присвітив. Розгледів низьке склепіння, внизу воду, бруд, нечистоти — все, що стікає з каналізації. Сморід такий, що можна задихнутися.

— Клю-Клю! — покликав Мацюсь, і луна відповіла йому з усіх боків. Адже канали проходять під усім містом. Мацюсь не знав, чи відгукнулася Клю-Клю, чи ні. Він раз у раз запалював ліхтарик і знову гасив, бо побоювався, що того ліхтарика надовго не вистачить. І ось в одному проході, коли Мацюсь стояв уже по коліно в воді, почулося шарудіння. Мацюсь запалив ліхтарик. Це вони: Клю-Клю й вовк. Клю-Клю вдарила вовка ножем у горло, а вовк схопив її зубами за руку. Клю-Клю швидко схопила ніж другою рукою й знов кинулась на вовка. Той відпустив її руку, нагнув морду й вже намірявся затопити зуби їй у живіт. Мацюсь так рвучко кинувся на вовка, що аж доторкнувся ліхтариком до його морди. В другій руці Мацюсь тримав револьвер. Вовк

вищирився, так його засліпило світло. І тут Мацюсь всадив йому кулю в самісіньке око.

Клю-Клю знепритомніла. Мацюсь тягне її й боїться, що сили його зрадять і тоді Клю-Клю втоне в цьому багні. Та й сам він ледве тримається на ногах. І все це могло б погано кінчитися, якби там, нагорі, негритянські діти ловили гав. Клю-Клю не дозволила їм спускатися в канал, це так, але скільки ж могли вони стояти без діла? Тому-то хлопці скочили в підземну трубу й зразу ж помітили вогник. Вони винесли спершу Клю-Клю, потім Мацюся й, нарешті, вбитого вовка.

Розділ сорок шостий

— Мацюсю, що ж ти накоїв? — сказав сумний король. — Мацюсю, схаменися, тобі загрожує велика небезпека. Ти можеш загинути. Я приїхав тебе застерегти. Та боюся, що я прибув занадто пізно. Я б примчав ще тиждень тому, але відтоді, як діти почали водити поїзди, ваші залізничі нікуди не годяться. Від самого кордону я був змушений їхати на селянських возах. Може, це й краще, бо я проїздив через різні села та містечка і знаю, що говорить про тебе народ. Мацюсю, лихо буде, повір мені.

Сумний король у найсуворішій таємниці покинув свою державу й вирушив рятувати Мацюся.

— А що ж трапилось? — спитав схвилюваний Мацюсь.

— Дуже зле, тільки тебе обманюють, від тебе все приховують, і ти нічого не знаєш.

— Я все знаю, — образився Мацюсь, — адже я щодня читаю газети. Діти поступово звикають, комісія працює. А жодна реформа не може бути втілена в життя без потрясінь. Я знаю, що подекуди є ще неполадки.

— Слухай, Мацюсю, ти читаєш лише одну газету. Там усе брешуть. Почитай інші газети.

І сумний король виклав на письмовий стіл цілий стос газет.

Мацюсь поволі перегортав газети. Він читав лише надруковані великими літерами заголовки. Не треба було багато читати, аби збагнути, про що там пишуть. У Мацюся потемніло в очах:

"Король Мацюсь збожеволів".

"Король одружується з африканською мавпою".

"Царювання чорних дияволів".

"Міністр — злодій. Втеча шпигуна з в'язниці".

"Продавець газет Фелек-барон".

"Висадження в повітря двох фортець".

"У Мацюся немає ані гармат, ані пороху".

"Напередодні війни".

"Міністри вивозять коштовності".

"Геть короля-тирана!"

— Але ж це брехня, — вигукнув Мацюсь, — чистісінька брехня! Що це за царювання чорних дияволів? Адже негритянські діти приїхали до нас учитися! А які вони спритні й тямущі! Коли вовки втекли з клітки, ці діти, ризикуючи життям, загнали їх назад. А в Клю-Клю всю руку покусано. Коли нікому було прочищати комини, тому що білі діти не

хотіли це робити, й почалися всюди пожежі, чорні діти стали сажотрусами. У нас є гармати і в порох. Я знаю, що Фелек раніше продавав газети, але злодієм він не був. А я не тиран.

— Мацюсю, не сердься, це не допоможе. Кажу тобі, кепські справи. Хочеш, поїдемо в місто, й ти сам переконаєшся.

Мацюсь переодягнувся простим хлопчиком, сумний король теж був у простому костюмі. І вони вийшли з палацу. Минули ті самі казарми, повз які проходив Мацюсь з Фелеком, коли вночі тікав з палацу на війну. О, який він був тоді щасливий! І який був легковажний. Тепер він уже все знає і ні на що не сподівається.

Біля казарм сидів старий солдат і кутив люльку.

— Що тут у вас в армії робиться?

— А нічого: діти хазяйнують. Повистрілювали на салюти всі снаряди, зіпсували гармати. Нема вже більше війська.— І старий заплакав.

Мацюсь і сумний король підійшли до фабрики. Тут сидів робітник, держав на колінах книжку, вчив вірші назавтра.

— Як тут у вас на фабриці?

— А зайдіть-но, самі побачите. Тепер кожному вільно заходити.

Зайшли. В конторі розкидані папери. Головний котел луснув. Машини стоять. У цеху вештається кілька хлопчиків.

— Що ви тут робите?

— Та от послано нас сюди п'ятсот чоловік працювати. Деякі сказали: "Нема дурних",— і подалися байдикувати. А ми, тридцятаро, прийшли. Нічого тут не знаємо, все зіпсоване. Підмітаємо, прибираємо трошки. Батьки в школі, дома сидіти нудно. І неприємно брати гроші, коли нічого не робиш.

Половину магазинів у місті було зачинено, хоч усі вже знали, що вовків загнали в клітку.

Мацюсь і сумний король зайшли до одного магазину. Продавщицею була дуже мила дівчинка.

— Люба паняно, скажіть, чому в місті стільки замкнених магазинів?

— Тому що все порозкрадали. Поліції нема, війська нема. Хулігани вештаються вулицями і все грабують. У кого що було цінне, віднесли додому та сховали.

Зайшли Мацюсь і сумний король на вокзал. На рейках лежав розбитий поїзд.

— Що трапилось?

— Стрілочник десь грає в м'яча, а начальник станції подався ловити рибу. Машиніст не знав, де стоп-кран, і от маєте: сто чоловік убитих.

Мацюсь закусив губу, щоб не заплакати.

Недалеко від вокзалу стояла лікарня. І тут діти нібито доглядали хворих, а лікарі, коли в них було менше уроків, заходили сюди на півгодинки.

Але це не дуже допомагало.

Хворі стогнали, багато хто помирав без допомоги, а діти плакали, бо боялися й не знали, що робити.

— Ну, що ж, Мацюсю, мабуть, повернемося до палацу?

— Ні, я мушу піти в редакцію газети, поговорити з журналістом,— відказав Мацюсь спокійно, хоч видно було, що весь він аж кипить.

— Я не можу піти туди з тобою,— мовив сумний король,— мене ще впізнають.

— Я скоро повернуся,— озвався Мацюсь і квапливо рушив у редакцію.

А сумний король подивився йому вслід, похитав головою й повернувся до палацу.

Мацюсь не йшов, а біг. Все дужче стискав кулаки і відчував, як у ньому закипає кров Генріха Запального.

— Зажди-но, злодію, брехуне, шахраю. Ти відповіси мені за все.

Мацюсь ускочив у кімнату журналіста. За письмовим столом сидів сам газетяр, а Фелек, розкинувшись на канапі, курил сигару.

— А, й ти тут?! — скоріше крикнув, ніж сказав Мацюсь.— Тим краще, поговоримо з вами обома. Що ви накоїли?

— Ваша королівська величність, звольте присісти,— почав своїм тихим солодким голосом журналіст.

Мацюся аж пересмикнуло. Тепер він був певен, що журналіст — шпигун. Давно це підказувало йому серце, і тепер він зрозумів усе.

— Одержуй, шпигуне! — гукнув Мацюсь і вже навів на журналіста револьвер, з яким не розлучався від часу війни, коли той блискавичним рухом схопив Мацюся за руку. Куля влучила в стелю.

— Дітям не дають револьверів,— сказав з посмішкою журналіст і з такою силою стиснув Мацюсеві руку, що в того долоня сама розтулилася. Тоді журналіст узяв револьвер, сховав його у письмовий стіл і замкнув шухляду на ключ.

— Тепер ми можемо спокійно поговорити. Отже, чим я не догодив вашій королівській величності? Тим, що захищав вашу величність у своїй газеті, заспокоював і пояснював? Тим, що вихвалював Клю-Клю? За це ваша величність називає мене шпигуном і хоче застрелити?

— А цей дурний закон про школи?

— Чим же я винен? Діти ухвалили це більшістю голосів.

— Чому ж ви не написали в газеті, що наші фортеці висаджено в повітря?

— Про це повинен доповідати військовий міністр. Народові не слід знати про такі речі. Це військова таємниця.

— А чого ви так випитували в мене про пожежу в лісах іноземного короля?

— Журналіст має розпитувати про все, бо з усього того, що знає, він вибирає потім потрібні відомості для газети. Мою газету ваша величність читала кожного дня. Хіба ми погано в ній писали?

— О, дуже добре, навіть занадто добре,— гірко посміхнувся Мацюсь.

Журналіст глянув Мацюсеві просто в очі й спитав:

— Невже ваша величність і тепер назве мене шпигуном?

— Я назву! — вигукнув раптом Фелек, підхопившись із канапи.

Журналіст зблід, люто зиркнув на Фелека, й перш ніж хлопці встигли отямитись,

уже стояв у дверях.

— Ми ще побачимося, шмаркачі! — крикнув він і швидко збіг сходами.

Перед під'їздом, невідомо звідки, з'явився автомобіль. Журналіст щось сказав шоферові.

— Держи, лови його! — кричав Фелек, розчинивши вікно.

Але було вже пізно: автомобіль зник за рогом. Та й хто, власне, міг його затримати?

Мацюсь стояв приголомшений подіями, а Фелек, ридаючи, раптом кинувся йому до ніг:

— Королю, вбий мене! Це моя провина! — захлинався од сліз Фелек. — О я нещасний! Що я накоїв!

Розділ сорок сьомий

— Зажди, Фелеку, згодом поговоримо про все спокійно. Що сталося, того не вернеш. Коли насувається небезпека, треба бути спокійним і врівноваженим. Треба думати не про те, що було, а про те, що буде.

Фелек хотів негайно про все розказати Мацюсеві, але той не бажав марно гаяти ні хвилини.

— Слухай, Фелеку, телефони зіпсовано. В мене лишився тільки ти один. Ти знаєш, де живуть міністри?

— Ще б мені не знати! Живуть на різних вулицях. Але це нічого. Ноги в мене добрячі: два роки продавав газети. Ти, певно, хочеш викликати міністрів?

— І негайно.

Мацюсь глянув на годинник.

— Скільки тобі треба на дорогу?

— Півгодини.

— Гаразд. Отже, через дві години вони мають бути у мене в тронному залі. Тільки попередь, що коли хтось з них посилатиметься на хворобу, то хай пам'ятає, що я нащадок Генріха Запального.

— Прийдуть! Я вже їм скажу! — гукнув Фелек.

Він швиденько зняв черевики, скинув свій елегантний піджак з орденом.

На столі стояла пляшечка з тушшю: Фелек забруднив штани, руки й лице і босоніж кинувся скликати міністрів. А Мацюсь поспішив до палацу, бо перед засіданням ради міністрів хотів поговорити з сумним королем.

— Де той пан, що вранці зі мною розмовляв? — спитав захеканий Мацюсь, як тільки Клю-Клю відчинила йому двері.

— Той пан пішов і залишив на столі листа.

З важким серцем убіг Мацюсь до кабінету, схопив листа й прочитав:

"Дорогий, любий Мацюсю! Сталося те, чого я найбільше боявся. Я змушений покинути тебе. Дорогий Мацюсю, коли б я тебе не знав, то запропонував би поїхати разом зі мною в мою країну, проте знаю, що ти не погодишся. Я їду північним шосе, коли захочеш, то можеш наздогнати мене верхи за дві години. Я почекаю на тебе в корчмі. А як ми не побачимося, то пам'ятай, що я твій друг. Вір мені, навіть тоді, коли

тобі здаватиметься, що я тебе зрадив. Що б я не робив, знай, що це для твоєї ж користі. Благаю тебе про одне: це має бути таємницею. Ніхто, жодна душа не повинна знати про це. Листа негайно спали. Жаль мені тебе, любе дитя, бідолашний, самотній сирота. Мені б хотілося врятувати тебе хоча б від деяких прикростей, які на тебе чекають. Може, ти все-таки поїдеш зі мною? Листа неодмінно спали".

Прочитавши листа, Мацюсь швидко запалив свічку й підніс папірець до вогню. Лист спалахнув, скрутився й почорнів. Вогонь обпікав Мацюсеві пальці, але він не зважав на це. "Душа моя болить дужче, ніж пальці",— думав він.

Навпроти письмового столу висіли портрети Мацюсєвих матері й батька. "Бідолашний, самотній сирота",— подумав Мацюсь, дивлячись на портрети померлих батьків.

Але він тільки глибоко зітхнув. Плакати не можна, бо зараз він повинен надягти корону і очі його мають бути ясні. В кімнату тихо увійшла Клю-Клю і спинилася з таким покірливим виглядом, що, хоч у першу мить її присутність роздратувала Мацюся, проте за хвилину він лагідно спитав:

— Що тобі, Клю-Клю?

— Білий король приховує від Клю-Клю свої турботи. Білий король не хоче довірити свої таємниці чорній дикій Клю-Клю. Але Клю-Клю все знає, і Клю-Клю не залишить білого короля в біді.

Клю-Клю промовила це врочисто, тримаючи обидві руки зведеними над головою. Точно так присягався Мацюсеві Бум-Друм.

— І що ж ти знаєш, Клю-Клю? — спитав зворушений Мацюсь.

— Білі королі позаздрили Мацюсєвому золоту, вони хочуть перемогти його й убити. Сумний король жаліє Мацюся, але він слабкий, боїться дужих білих королів.

— Мовчи, Клю-Клю!

— Клю-Клю буде мовчазна, як могила. Але Клю-Клю пізнала сумного короля. Зрадити Мацюся може цей спалений лист, а не Клю-Клю.

— Замовч, Клю-Клю, жодного слова далі! — скрикнув Мацюсь, змітаючи попіл спаленого листа на підлогу й розтоптуючи його ногами.

— Клю-Клю присягається, що нічого більше не скаже.

Треба було кінчати розмову, бо саме тоді повернулися з школи лакеї і, штовхаючи один одного, вбігли до кабінету.

Мацюсь почервонів від гніву.

— Що за крик! — гримнув він.— Відколи це королівські лакеї зважуються з таким галасом вдиратися до королівського кабінету? Чи мало у вас було часу пустувати в школі?

Церемоніймейстер так зніяковів, що навіть вуха йому почервоніли.

— Ваша королівська величність, благаю, простіть їх. Ці бідолахи в дитинстві не знали ніяких забавок. Спочатку вони були козачками й кухарчатами, а згодом — лакеями. Вони завжди змушені були поводитися тихо і зараз зовсім збожеволіли...

— Ну, гаразд, гаразд. Приготуйте тронний зал. За півгодини засідання.

— Ох, мені стільки уроків задали на завтра,— простогнав один.

— Я мушу намалювати карту.

— У мене шість задач і ціла сторінка...

— Не підете завтра до школи,— сердито урвав їх Мацюсь.

Лакеї вклонилися й тихо вийшли. Тільки в дверях мало не зчинили бійку. Один штовхнув другого, і той ударився підборіддям об клямку дверей.

Вбіг Фелек, брудний, спітнілий, у подертих штанях.

— Все зробив, вони зараз будуть тут.

І він почав розказувати.

Так, у газетах писали правду. Фелек крав гроші й брав хабарі. Коли він заступав Мацюся на аудієнції, то видавав лише частину приготованих подарунків, а все, що йому подобалося, брав собі. Тому, хто давав йому гроші або подарунки, Фелек дарував кращі речі. В нього було декілька спільників — між ними Антек,— які щоденно приходили й забирали ці речі. Але шпигуном Фелек не був. Усе це йому радив журналіст. Наказав йому назватися бароном, звелів зажадати орден. Прикидався другом. А потім раптом зажадав підробити один документ, за яким нібито Мацюсь виганяє всіх міністрів і позбавляє дорослих усіх прав: усім повинні керувати діти. Фелек не погодився. Тоді журналіст надягнув капелюх і сказав: "Якщо ти не згоден, то я піду до короля й скажу, що ти крадеш подарунки та береш хабарі". І Фелек злякався. Фелек не розумів, звідки журналіст усе знає, думав, що журналісти завжди все знають, а тепер бачить, що це шпигун. І ще один документ вони сфабрикували. Це було щось на зразок звернення до дітей усього світу.

Мацюсь заклав руки за спину й довго ходив по кабінету.

— Так, багато поганого накоїв ти, Фелеку. Але я тобі прощаю.

— Що? Прощаєте? Коли ваша королівська величність мене прощає, то я знаю, що робити.

— Що? — спитав Мацюсь.

— Скажу все батькові: він уже так намне мені чуба, що я довго пам'ятатиму.

— Не роби цього, Фелеку. Навіщо? Можеш інакше спокутувати свою провину. Момент серйозний, люди потрібні. Ти можеш мені стати в пригоді.

— Прибув військовий міністр,— доповів церемоніймейстер.

Мацюсь надягнув корону,— ох, яку ж важку корону! — і увійшов у тронний зал.

— Пане військовий міністр, що ви скажете? Тільки коротко, без вступів. Я вже багато чого знаю.

— Доповідаю вашій королівській величності, що у нас є три фортеці (було п'ять), чотириста гармат (було тисяча) та двісті тисяч справних карабінів. Снарядів є на десять днів війни (було на три місяці).

— А чоботи, ранці, сухарі?

— Склади цілі, лише мармелад з'їдено.

— Ваші відомості точні?

— Цілком.

— Ви гадаєте, війна буде скоро?

— Я політикою не займаюся.

— Зіпсовані гармати та карабіни можна швидко полагодити?

— Частина з них дуже попсована, але інші можна полагодити, якщо печі й котли на фабриках діють.

Мацюсь згадав фабрику, яку він нещодавно відвідав, і схилив голову: після цих слів корона стала ще важчою.

— Пане міністр, який настрій у військах?

— Солдати та офіцери ображені. Найбільше їх турбує те, що вони повинні ходити в цивільні школи. Коли я одержав відставку...

— Це була фальшива відставка, я про це нічого не знав. Підпис було підроблено.

Міністр насупив брови.

— Коли я одержав цю відставку, до мене прийшла якась делегація з вимогою відкрити військові школи. Ну й дісталось від мене тій делегації! Марш до цивільної школи, коли дано наказ ходити до цивільної, марш у вогонь, марш у самісіньке пекло, коли такий наказ!

— Ну, а коли б усе пішло, як і раніш? Вони простили б?

Військовий міністр вихопив шаблю.

— Ваша королівська величність, починаючи з мене і кінчаючи останнім солдатом, всі як один — з королем-героем на чолі, — за батьківщину, за солдатську честь!

— Це добре, це дуже добре.

"Ще не все втрачено", — подумав Мацюсь.

Розділ сорок восьмий

Міністри спізнилися, та й то дуже захекалися, бо не звикли ходити пішки. Гофмейстер доповів, що міністри приїхали, хоч вони й прийшли. Адже автомобілі було зіпсовано, а шофери готували уроки.

Мацюсь спершу розповів про підступні дії шпигуна-журналіста й закликав міністрів поміркувати, що робити далі.

Вирішили написати до газети, що з завтрашнього дня діти повинні ходити до школи. Дорослі хай уже посидять до перерви, а потім повернуться до своїх занять. Обидва парламенти тим часом закриваються. Згодом відкриється парламент для дорослих, і там вирішать, що робити з молоддю від п'ятнадцяти років і старшою; а коли комісія виробить статут, буде відкрито також парламент для дітей. Тільки діти називатимуть свої бажання, а вже парламент для дорослих вирішить, чи варто це зробити. Діти не можуть наказувати дорослим. Обирати депутатів будуть лише діти дисципліновані, які добре вчаться.

Це звернення підписали Мацюсь і всі міністри. Мацюсь підписав ще й друге звернення — до військ. Він нагадав про останню війну та про одержані перемоги.

"Дві найважливіші наші фортеці висаджено в повітря. Отже, хай героїчні груди солдата стануть фортецею проти кожного, хто наважиться ступити на нашу землю", — так закінчувалося звернення, підписане Мацюсем та військовим міністром.

Міністр торгівлі звертався до ремісників, щоб вони скоріше все налагодили, відкрили магазини, бо в місті сумно й негарно.

Міністр освіти обіцяв дітям, що їхній парламент незабаром поновить свою роботу, якщо вони добре візьмуться до навчання.

А префект поліції заприсягнувся, що завтра з самісінького ранку поліція буде на своїх постах.

— Поки що нічого більше ми зробити не можемо,— сказав старший міністр.— Треба почекати, поки почнуть діяти телеграф і пошта, тоді побачимо, що відбувається в усій країні та за кордоном.

— А що могло трапитись? — спитав стривожений Мацюсь, якому здалося, що все надто легко владналося. А може, сумний король його лише налякав.

— Ми не знаємо, що могло трапитись. Нічого не знаємо.

Другого дня все було гаразд. Після першого уроку, на якому зачитали газету, вчителі розпрощалися із своїми учнями, й дорослі пішли додому. Минуло трохи часу, доки дітям знову повернули їхні книжки та зошити. Але о дванадцятій годині дня було все так, як і раніше. І треба визнати, що раділи з цього всі: й дорослі, й діти, й вчителі.

Вчителі нічого не говорили дітям, але були дуже задоволені, бо з дорослими вони мали також клопіт. Серед тих, кому ще не минуло тридцяти років, траплялося чимало пустунів: вони зачіпали інших, сміялися й галасували на уроках; старші скаржилися, що їм незручно сидіти, що в них болить голова, що душно, що чорнило погане, а старенькі куняли й не мали від уроків ніякої користі, і коли вчителька на них гримала, вони не звертали на це уваги, бо багато хто з них був глухенький. Молоді влаштовували старим різні витівки, а ті скаржилися, що їм не дають спокою. Словом, у школах уже звикли до дітей, тому воліли, щоб усе було, як і раніше.

У конторах нібито й сердилися, що діти все поперевертали догори ногами, але кожен думав, що, може, це й краще,— адже коли зникне якийсь важливий документ, можна буде звернути на дітей. Бо й службовці різні бувають: в одних папери в порядку, в інших — не дуже-то.

Гірше було з фабриками, але безробітні охоче допомагали.

Сталося кілька невеликих пригод, проте поліція добре відпочила і з самісінького ранку взялася до роботи.

Коли надвечір королівський автомобіль виїхав у місто, то навіть не вірилося, що ще вчора тут панувало безладдя.

А Мацюсь чекав звісток. Увечері він про все мав дізнатися.

Тим часом Клю-Клю знову почала уроки з негритянськими дітьми. Мацюсь відвідав один урок і здивувався, як чорні діти швидко все засвоюють. Але Клю-Клю пояснила йому, що сотниками вибрано найздібніших і найуважніших, що решта засвоюватиме не так швидко. Не знала сердешна Клю-Клю, що її уроки буде перервано так скоро й так трагічно.

Сьогодні перший, як завжди, приїхав старший міністр. Та й учора військовий міністр з'явився перший лише тому, що звик до важких маршів.

Старший міністр ніс під пахвою паку паперів, він був якийсь сумний і заклопотаний.

— Ну, то як, пане старший міністр?

— Кепські діла,— зітхнув він.— Але цього треба було сподіватися. Може, воно й на краще.

— Що таке? Кажіть швидше.

— Війна!

Мацюсь здригнувся.

Незабаром усі зібралися в тронному залі, й старший міністр повідомив, що старий король зрікся трону й передав корону синові. Син оголосив війну й зразу ж рушив із своїми військами в напрямі Мацюсевої столиці.

То вони перейшли кордон?

— Два дні тому. Вже просунулись по нашій землі на сорок верст.

Почали читати телеграми й листи. Це тривало довго. Мацюсь заплющив стомлені очі, слухав і думав: "Може, це й на краще".

Слово взяв військовий міністр:

— Я ще не знаю, якою дорогою просувається ворог, але гадаю, що він наближається до двох висаджених фортець. Якщо ворог йтиме швидко, то може дістатися до столиці за п'ять днів, якщо повільніше — буде тут днів через десять.

— Як це? Хіба ми не вирушимо назустріч?! — скрикнув Мацюсь.

— Не варто. Народ повинен сам себе боронити. Треба вислати кілька невеличких загонів, хоч і шкода людей та зброї. Моя думка така: хай ідуть. Генеральна битва відбудеться на полі перед самою столицею. Або ми переможемо, або...— і військовий міністр не закінчив.

— А чи не допоможуть нам два інші королі? — втрутився міністр закордонних справ.

— Для цього не буде вже часу,— відказав військовий міністр.— Зрештою, я на цьому не розуміюся.

Міністр закордонних справ довго говорив, що саме треба зробити, аби два інші королі виступили проти першого.

На сумного короля можна розраховувати з певністю. Тільки він не любить воювати, і війська в нього небагато. Сам він нічого не робить. Він і в минулій війні не брав участі, лише стояв у резерві. Невідомо, як поводитиметься той другий король, що дружить з жовтими королями. Йому Мацюсь поступився усіма жовтими королями, і, здавалось би, їм нема за що воювати. Проте хто знає, може, йому заманеться забрати собі й частину чорних?

Слово взяв старший міністр.

— Панове, ви можете й не зробити того, що я вам запропоную, але не гнівайтесь. Ось моя порада: слід надіслати ворогові ноту про те, що ми не хочемо війни, і хай він скаже ясно, чого йому треба. Я гадаю, що він зажадає лише контрибуцію. Зараз я вам це поясню. Чому він віддав нам без війни порт та за безцінь продав десять кораблів? Бо

хотів, щоб Бум-Друм надіслав золото. Грошей у нас багато. Що нам завадить віддати йому половину?

Мацюсь мовчав. Стиснув кулаки й мовчав.

— Пане старший міністр,— сказав міністр фінансів.— Я думаю, що він не згодиться. Навіщо брати половину золота, коли він може захопити все? Навіщо йому припиняти війну, коли він може її виграти? Ваше слово, пане військовий міністр.

Мацюсь стиснув кулаки так, що нігті вп'ялися йому в долоні, і ждав.

— Моя думка така, що ноту треба надіслати,— почав військовий міністр.— Якщо він відповість, то потім ми йому відповімо,— я на цьому не розуміюся. Проте знаю, що це триватиме кілька днів, може, два дні, словом, хай навіть один день. А тут кожна година дорога. Ми тим часом полагодимо сто, ну, хай п'ятдесят гармат і зо дві тисячі карабінів.

— А якщо він згодиться взяти половину золота й припинить війну? — спитав Мацюсь тихим і дуже приємним, якимсь дивним, не своїм голосом.

Запанувала тиша. Всі дивились на військового міністра, який зблід, почервонів, знову зблід і швидко сказав:

— Тоді помиримся.— І додав: — Ми самі цієї війни виграти не можемо. А на допомогу розраховувати вже пізно.

Мацюсь заплющив очі й так сидів до кінця засідання. Дехто з міністрів думав навіть, що він заснув. Проте Мацюсь не спав, і щоразу, коли, складаючи ноту, хтось говорив: "Просимо ворожого короля",— губи його тремтіли.

Коли Мацюсь узяв перо, щоб підписати ноту, то лише спитав:

— Чи не можна замість "просимо" написати якимось інакше?

Ноту переписали, і слово "просимо" замінили словами "ми бажали б":

"Ми бажали б припинити війну".

"Ми бажали б закінчити суперечку в мирний спосіб".

"Ми бажали б половиною нашого золота оплатити ваші військові витрати".

Мацюсь підписав. Була друга година ночі.

Не роздягаючись, Мацюсь кинувся на ліжку, але не міг заснути. Ранок уже займався, а Мацюсь усе ще не спав.

— Перемогти або загинути,— повторював він.

Розділ сорок дев'ятий

Син старого короля просувався зі всім своїм військом в напрямку висаджених фортець. Це військовий міністр вгадав, бо на цьому він розумівся. Але посувався ворог дуже повільно, і цього військовий міністр не вгадав.

Молодий король був дуже обережний, просувався повільно, бо всюди копав траншеї та окопи. Він вів війну вперше і боявся, щоб його не оточили, щоб не зробили так, як на початку минулої війни зробив його батько, котрий впустив Мацюся до своєї країни, а потім зайшов йому в тил. Молодий король діяв дуже обережно, щоб не програти цієї війни. Адже тоді всі сказали б: "Старий король був ліпший, воліємо батька, а не сина". Отож молодий король хотів довести, що він ліпший.

Молодий король вважав за краще просуватися повільно, обережно, та й, власне, навіщо йому було квапитись? І так Мацюсь не може вести війну, бо військо його ходить до школи, а діти псують гармати. Там, у Мацюсевій столиці, хитрий шпигун-журналіст не ловить гав і пильнує, щоб було якнайбільше безладдя й паніка. Це ж просто чудово, що діти, а можливо, шпигуни, зіпсували залізницю й телеграф. Отож Мацюсь не скоро дізнається про війну і не зможе вислати стільки війська, скільки треба.

Так думав син старого короля і тому не поспішав. Хай військо не стомлюється, попереду ще битва за Мацюсєву столицю. Адже зрозуміло, що хоч одна битва має відбутися.

Ідуть війська, ідуть, ідуть, ніхто їх не затримує. Народ бачить, що ніхто не захищає, і, розгніваний на Мацюся, не тільки не обороняється сам, а навіть вітає ворога як рятівника.

Гайда, діти, до школи, минулася Мацюсева влада...

Аж раптом хтось іде й метляє білим прапором.

Ага, Мацюсь уже дізнався про війну.

Молодий король прочитав Мацюсєву ноту й зареготався:

— Ого, який щедрий ваш Мацюсь, пропонує мені половину золота! Такий подарунок, ха-ха, хто б не поласився?

— То що я маю відповісти моєму королеві? Коли половини золота замало, ми можемо дати більше. Чекаю на вашу відповідь.

— Ну, то скажи своєму Мацюсєві, що з дітьми не домовляються, їх — лупцюють. І більше ніяких листів мені не принось, бо й тобі перепаде на горіхи. Ну, мерщій забирайся геть!

Молодий король кинув ноту на підлогу й став топтати її ногами.

— Ваша королівська величність, міжнародне право вимагає відповіді на королівські листи.

— Ну, коли так, то я відповім.

І на Мацюсєвому листі, зібганому й забрудненому, молодий король написав лише два слова: "Нема дурників!"

Тим часом Мацюсева столиця дізналася про війну та про Мацюсєву ноту й з нетерпінням чекала відповіді. І ось надходить така відповідь. Усі страшенно обурились.

— Який зарозумілий. Який брутальний. Стривай, ми ще тобі покажемо!

І місто не на жарт почало лаштуватися до оборони.

— Ми ще тобі покажемо!

Всі як один стали на бік Мацюся. Забули всі кривди й прикrostі — пам'ятали лише його заслуги. І тепер не одна, а всі газети писали про Мацюся-реформатора, про Мацюся-героя.

На фабриках робота кипіла вдень і вночі. Війська вчилися на вулицях і на майданах. Усі повторювали Мацюсєві слова: "Перемогти або загинути!"

Щодня надходили нові відомості та чутки; одні погані, інші хороші:

— Ворог наближається до столиці.

— Сумний король обіцяв Мацюсеві допомогу.

— Бум-Друм надсилає своє чорне військо.

А коли Клю-Клю вивела п'ятсот чорних дітей на вулицю, жителів міста охопив такий захват, що вони закидали її квітами й носили на руках.

Тим часом ворог наближався. І, нарешті, почалася битва.

У місті чулися постріли. Ввечері люди вилазили на дахи й казали, що бачать вогонь. Це була правда. На другий день битви постріли чулися вже менш виразно. І всі казали, що це, певно, Мацюсь переміг ворога й жене його геть від столиці.

На третій день запала тиша.

— Ворог, мабуть, уже далеко.

Та ось надійшла звістка з поля бою, що ворог, хоч і одійшов верст на п'ять, проте його не розбито і він заліг в окопи, на всяк випадок підготовлені раніше.

Битву можна було б виграти, але гармат та пороху в Мацюся не вистачало. Битву можна було б виграти, бо ворог не сподівався, що столиця оборонятиметься; Мацюсь був змушений економити порох, щоб не лишитися без нічого. Прикро, але нічого не вдієш.

Тим часом до ворожого короля з'явився шпигун-журналіст. Молодий король з люттю накинувся на нього:

— Що ж ти мені набрехав, ніби в Мацюся нема ані пороху, ані гармат?! Ах ти мерзотник! Коли б я не був такий обережний, то, певно, програв би війну.

І тут шпигун розказав, як Мацюсь його викрив, як стріляв у нього, як він ледве втік і цілий тиждень ховався в льоху, що, мабуть, їх хтось зрадив, бо Мацюсь вийшов у місто і побачив на власні очі, що там коїться. Розказав шпигун і про Фелека, словом, про все.

— Мацюсеві скрутно: пороху й гармат у нього мало. Але захищатися легше, ніж нападати. До того ж, у пих поруч столиця, і все напoxваті. А нам треба привозити здалеку. Самі ми не впораємося. Друг жовтих королів повинен прийти до нас на допомогу.

— Еге, повинен. Він мене не дуже щось полюбляє. До того ж, коли він прийде помагати, то доведеться з ним ділитися.

— Нічого не вдієш.

"А може, краще взяти половину золота та припинити війну?" — подумав молодий король.

Та вже пізно.

Отож шпигун негайно виїхав у столицю короля, друга жовтих королів, і почав його вмовляти, щоб той виступив проти Мацюся. Але друг жовтих королів не згодився.

— Мацюсь не заподіє мені нічого лихого.

Шпигун почав його умовляти.

Виступити, мовляв, необхідно, бо Мацюсь і так програє війну. Адже молодий король уже під самою столицею. Якщо він один пройшов такий шлях, то й далі дасть собі раду. А що тоді? Молодий король забере все собі. Він не потребує допомоги, а тільки хоче, аби королі порівну поділилися, щоб не було потім заздрості.

— Ну, гаразд: пораджуся ще з сумним королем. Або ми виступимо вдвох, або не виступить ніхто.

— Скільки мені чекати відповіді?

— Три дні.

— Гаразд.

І ось друг жовтих королів пише сумному королю про свій намір, та невдовзі одержує відповідь, що сумний король тяжко хворий і не може відписати. А тут надходить лист від Мацюся з проханням допомогти, оскільки на нього несправедливо напали:

"Ви тільки погляньте, який він: прикидався другом, нібито подарував мені порт та продав кораблі. А тепер висадив у повітря дві фортеці, скористався з того, що діти зіпсували телефон та телеграф, і вдерся з своїм військом. А коли я спитав, які в нього претензії, що, може, йому шкода порту, то я ладен віддати за нього половину золота, молодий король намолов дурниць і написав: "Нема дурників". Хіба так роблять?"

Такого ж листа, тільки ще сердечнішого, написав Мацюсь до сумного короля.

Сумний король зовсім не був хворий. Коли він таємно поїхав до Мацюся, то наказав лікареві говорити, що він захворів, аби ніхто, крім лікаря, не входив до нього в спальню. І лікар щоранку входив у порожню спальню й нібито оглядав там короля, приносив різні ліки, які тут же виливав, та їжу, яку сам з'їдав.

А коли сумний король повернувся, нарешті, з подорожі і справді ліг у постіль, то був такий стомлений, що всі повірили, нібито він переніс тяжку хворобу. Адже неприємно й важко подорожувати по країні, де точиться війна, та ще коли доводиться ховатися від сторонніх очей.

Як тільки сумний король увійшов у кабінет і прочитав обидва листи, він тут же сказав:

— Приготуйте мені королівський поїзд. Їду до короля — друга жовтих.

Сумний король думав, що умовить його на допомогу Мацюсеві. Хіба міг він знати, до якої підступності вдасться шпигун-журналіст.

Розділ п'ятдесятий

Мацюсь не заподіяв тобі нічого лихого,— люто подумав шпигун, виходячи від короля.— В мене є три дні. Треба зробити щось таке, аби ти розізлився на Мацюся. Тоді ти не так заговориш".

У шпигуна в кишені був папір з підписом Фелека та з підробленим підписом Мацюся. Це було звернення до дітей усього світу,

"Діти,— писалося в цьому зверненні,— я, Мацюсь Перший, звертаюся до вас, щоб ви допомогли мені здійснити мої реформи. Я хочу зробити так, щоб дітям не треба було слухатися дорослих. Хочу, щоб діти могли робити, що бажають. Ми тільки й чуємо: не можна, не гаразд, невічливо. Це несправедливо. Чому дорослим можна все, а нам нічого? На нас завжди сердяться й кричать. Навіть б'ють нас. Я хочу, щоб діти мали такі ж права, як і дорослі.

У моїй державі я вже дав дітям права, і в країні королеви Кампанелли діти вже

збунтувалися. Повстаньте ж і вимагайте своїх прав. А якщо ваші королі не згодяться, скиньте тих королів і виберіть мене. Я хочу бути королем дітей усього світу: білих, жовтих і чорних. Я дам вам волю. Так допоможіть же мені й повстаньте в усьому світі.

Підписали:

К о р о л ь М а ц ю с ь

М і н і с т р б а р о н ф о н Р а у х".

Журналіст пішов у друкарню, звелів надрукувати велику кількість цих листівок і розкидав їх по всьому місту. Кілька листівок він забруднив болотом, потім висушив, зібрав і сховав у кишеню.

Сумний король і король — друг жовтих саме радилися, що їм робити, і вже хотіли було допомогти Мацюсеві, аж тут увійшов журналіст і сказав:

— Дивіться, що витворює Мацюсь: він підбурює дітей, хоче стати королем усього світу. Ось я знайшов на вулиці три таких листівки. Вибачте, що вони трохи забруднені.

Королі прочитали й страшенно зажурилися.

— Нічого не вдієш. Ми повинні виступити проти Мацюся. Він втручається в життя наших дітей. Це дуже негарно.

У сумного короля в очах бриніли сльози:

— Що цей Мацюсь накоїв! Що накоїв! Навіщо він так написав?

І він подумав: "Може, для Мацюся буде краще, коли я теж оголошу йому війну. Вони все одно його переможуть, тоді вони будуть безпощадні, то хоч я зможу стати йому в пригоді".

Коли Мацюсь дізнався, що і сумний король, і король — друг жовтих виступили проти нього, він у першу мить не йняв тому віри.

— Отже й сумний король зрадив мене. Ну, що ж, я показав їм у минулій війні, як Мацюсь перемагає, тепер покажу, як Мацюсь гине.

Всі жителі столиці вийшли з лопатами, почали копати рови, робити насипи. Викопали три лінії оборони: одну — за двадцять верст від міста, а дві інші — на відстані п'яти верст одна від одної.

— Будемо відступати крок за кроком.

Коли молодий король дізнався, що війська двох королів ідуть йому на допомогу і перебувають уже недалеко, він розпочав битву, бо хотів перший вдертися в столицю. Думав, що йому пощастить. І справді, дещо йому вдалося, він навіть захопив першу лінію укріплень. Але друга лінія була міцніша, насипи вищі, рови ширші і більше колючого дроту. І саме тоді надійшла допомога. Три війська, об'єднавшись, ударили на військо Мацюсева.

Весь день точився бій. Ворог зазнав великих втрат, але Мацюсь тримався міцно.

— Може, дамо йому спокій? — запропонував сумний король, та союзники люто накинулись на нього.

— Ні, ми повинні розгромити цього гордія.

І вже вдосвіта знову закипів бій.

— Ого, він уже менше стріляє,— радів ворог.

І, справді, цього дня Мацюсеве військо стріляло менше, оскільки командування дало наказ: "Берегти порох і кулі".

— Що робити? — питає Мацюсь.

— Я гадаю,— сказав старший міністр,— треба просити ще раз, щоб вони припинили війну. Хіба можна вести війну без пороху?

На військовій раді була присутня Клю-Клю як начальник чорного загону. Загін цей ще не брав участі в боях, бо не був озброєний. Чорні діти вміли стріляти лише з луків; але довгий час вони не знаходили відповідного дерева для виготовлення стріл, і ось лише сьогодні їхня зброя була готова.

— Слухайте,— втрутилася Клю-Клю.— Я раджу відійти вночі на третю лінію оборони. Цієї ж ночі хто-небудь пробереться у ворожий табір і скаже, що Бум-Друм надіслав чорне військо з дикими звірами. Завтра вранці випустимо з кліток левів та тигрів і почнемо стріляти. А коли добре їх налякаємо, тоді спитаємо, чи хочуть вони миритися, чи ні.

— Але ж це не обман? — з тривогою спитав Мацюсь.

— Ні, це називається воєнною хитрістю,— пояснив міністр юстиції.

— Гаразд,— погодилися всі.

Фелек переодягнувся у форму ворожого солдата, проповз на животі у ворожий табір і почав розказувати всім про левів та негрів. Щоправда, солдати тільки реготали й не вірили.

— От дурний, тобі, мабуть, приснилося.

І один одному розказували про цю нісенітницю. Та ось іде Фелек, а його зупиняють:

— Гей, друже, чув новину?

— Яку? — питає Фелек.

— Кажуть, Бум-Друм з неграми й левами прийшов до Мацюся на поміч.

— Ет, байки,— каже Фелек.

— Зовсім не байки. Кажуть, чути ревіння диких звірів.

— А хай собі ревуть, це мене не обходить,— озивається Фелек.

— Зажди, не такої заспіваєш, коли лев роздере.

— Хіба я кволіший за лева?

— Ах ти хвалько! Ти — і лев! Дивіться лишень на нього: та він навіть на справжнього солдата не схожий.

Іде Фелек далі й чує, солдати вже подекують, ніби Бум-Друм надіслав цілий корабель отруйних змій. Фелек сам уже нічого не розказує, тільки слухає та сміється. Подумати тільки, як солдати швидко повірили!

Повернувся Фелек до своїх, розповів усе, і нова надія вселилася в Мацюсеве серце.

— Скільки разів мені щастило, може, й на цей раз поталанить.

Вночі Мацюсеві війська тихенько залишили окопи й відступили ближче до міста. Солдати принесли клітки з левами й тиграми, біля яких лишилася половина негрів. Друга половина розбрелася по всьому війську, щоб ворог міг їх бачити всюди.

Отже, буде так.

Ворог почне стріляти в порожні окопи, побачить, що ніхто не відповідає, й кинеться в атаку. Захопивши окопи, солдати кричатимуть "віват" і радітимуть, що вже не за горами столиця, в яку вони скоро зможуть вступити, аби грабувати, їсти, пити й розважатися. І саме тоді негри раптово вдарять у барабани й почнуть кричати страшними голосами. Випустять диких звірів і стрілами поженуть їх на ворога. Там зчиниться паніка, безладдя, метушня. І тоді Мацюсь на чолі кінноти рушить на ворога, а за ним виступить піхота.

Битва буде жахлива, але це на краще. Тепер Мацюсь провчить ворога назавжди.

— Чудовий план. Найстрашніше, коли людина нічого не сподівається, веселиться, а біда заскочить її зненацька.

Я забув вам розказати ще про дві речі: Мацюсеві солдати залишили в окопах багато горілки, пива й вина. А щоб ще дужче роздрочити звірів, поруч з клітками поклали великі купи соломи, паперу й хмизу, які мали запалити, коли відчиняться клітки. Адже треба було пильнувати, щоб леви не кинулись на Мацюсєве військо. Дехто радив випустити навіть кілька змій. Та Ключ-Ключ заперечила:

— Із зміями краще не зв'язуватися. Вони дуже примхливі, й ніколи не можна передбачити, в якому вони настрої. А за левів будьте спокійні!

Розділ п'ятдесят перший

Проте й ворог мав свій план.

— Слухайте,— каже молодий король.— Завтра ми повинні бути в місті. Інакше нам буде кепсько. Ми в чужій країні, нам доводиться все підвозити залізницею здалеку, а Мацюсь — удома. Зручно битися поблизу міста, бо все тобі напихваті. Але міста небезпечні тим, що їхні мешканці бояться війни. Отже, треба їх ще дужче залякати. Завтра на світанку літаки почнуть скидати бомби, й місто примусить Мацюся здатись. Війська треба розташувати так, щоб вони не могли відступити. Для цього позад загонів поставимо кулемети, і, коли солдати захочуть тікати, ми почнемо в них стріляти.

— Що це — стріляти в своїх?

— Завтра ми повинні захопити місто, інакше буде кепсько,— повторив молодий король.— А хто з солдатів тікатиме, той не свій, а ворог.

Військам оголошено, що завтра генеральний наступ і остання битва.

"Нас троє, а Мацюсь один,— стояло в наказі.— У Мацюся немає ані гармат, ані пороху. В його столиці заколот. Мацюсеві солдати вже не хочуть воювати. Вони голодні і обідрані. Завтра Мацюся буде взято в полон, а ми вступимо до його столиці".

Позад війська було виставлено кулемети.

— Навіщо? — питали солдати.

— Бо кулемети потрібні для оборони, а не для атаки,— пояснювали офіцери.

Але солдатам це щось не дуже сподобалося.

Цієї ночі ніхто не спав ні в таборі Мацюся, ні в таборі ворога. Одні чистили зброю, інші писали листи додому й прощалися з рідними. Панувала повна тиша, лише багаття палахкотіли. І в цій тиші гучно билися серця солдатів.

Світанок.

Тільки зайнялося на світ, гармати відкрили стрілянину по порожніх Мацюсевих окопах. Стріляють, стріляють, а в Мацюсєвому таборі сміх.

— Марнуйте порох, марнуйте,— кажуть, сміючись, солдати.

Стоїть Мацюсь на пагорку й дивиться у польовий бінокль.

О, вже йдуть...

Одні біжать, інші обережно скрадаються. Усе нові й нові солдати виходять із окопів — спершу боязко, згодом трохи сміливіше. Одних тиша в Мацюсєвих окопах підбадьорює, інших — лякає.

Раптом здійнялося в небо двадцять літаків і — просто на столицю. На жаль, у Мацюся лишилося всього п'ять літаків, бо діти найбільше цікавилися літаками й найбільше зіпсували їх, коли хазяйнували. Закипів жорстокий повітряний бій. Було збито шість ворожих літаків. Але й Мацюсєві літаки вийшли з ладу: кілька збито, а кілька змушені приземлитися.

Початок битви відбувся так, як і передбачала військова рада. Тільки-но ворог зайняв передні окопи, як пролунав звитяжний крик:

— Ага, втекли. Злякалися. У них немає гармат. Ого, як швидко тікали: навіть горілочку не встигли прихопити.

І почали відкорковувати пляшки.

— Добра, ось покуштуйте.

П'ють, сміються, галасують, ладні вже тут і лишитися.

— Навіщо поспішати, коли й тут добре.

Але молодий король настійно повторює:

— Ми повинні бути в місті сьогодні.

Підтягнули гармати й кулемети.

— В атаку!

Неохоче йдуть солдати в наступ, в головах у них шумить. Але, що вдієш,— наказ треба виконувати. А те, що неприємно, краще зробити якнайскоріше. І ось уже зовсім відкрито рушили вони на останню лінію Мацюсєвих окопів.

І тут раптом вдарили гармати, зацокотіли кулемети, посипалися кулі і — що найдивніше — стріли.

І тут раптом у Мацюсєвому таборі пролунав дикий крик. Гримнули барабани, пищалки, літаври.

І тут раптом вискочили з окопів чорні воїни. Якісь маленькі ті воїни, але, може, це так лише здається здалеку? Небагато їх, але все ж чимало — а в очах двоїться, а у вухах шумить.

І тут раптом леви й тигри, оглушені стрілами та обпечені гарячим залізом, страшеними стрибками кинулися просто на атакуючих солдатів. Сто вбитих не справили б такого враження, як один, роздертий левом. Адже таке видовисько солдати бачили вперше. І їм здавалося, немовби ікла хижака гірші за кулю.

Що тут зчинилося, важко описати. Одні солдати, мов божевільні, мчали просто на колючий дріт, кидаючи карабіни на землю. Інші почали тікати, але по них відкрили

вогонь свої ж кулемети, і бідолахам здалося, що їх уже оточили з усіх боків. Вони падали на землю або здіймали вгору руки.

Ворожа кавалерія, яка мала підтримувати наступ, тепер щосили врзалася в лави кулеметників, топтала їх і ранила.

Дим, курява, паніка, ніхто нічого не бачить і нічого не розуміє. Так тривало годину-дві.

Коли згодом історики описували цю битву, кожний писав по-різному, але всі дійшли одного висновку: такої битви людство ще не знало.

— Ах, коли б ще хоч на дві години вистачило куль та пороху! — мало не плакав військовий міністр.

Та ні куль, ні пороху вже не було.

— Кавалерія, вперед! — гукнув Мацюсь, сідаючи на гарного білого коня.

Так, це був єдиний вихід: скористатися з паніки й гнати, гнати ворога геть, захопити всі його припаси, відкинути так далеко від міста, щоб він не міг ні дізнатися, ні здогадатися, що це не Бум-Друмове військо, а лише жменька негритянських дітей та кілька десятків диких тварин з зоологічного саду здобули Мацюсеві перемогу.

І саме тоді, коли Мацюсь квапливо сідав на коня, він глянув на місто і остовпів.

Ні, такого не може бути. Це якась жахлива помилка. Це йому лише здається. Та, на жаль, так було. На всіх вежах міста майоріли білі прапори: столиця здавалася!

В бік міста вислано гінців з наказом: "Зірвати ці білі ганчірки! Боягузів та зрадників розстріляти!"

Проте було вже пізно.

Ворог помітив ці клапті ганьби й неволі, спершу здивувався, але зразу ж отямився.

Солдат протирає очі. Що це? Сон чи дійсність? Мацюсеві гармати змовкли, леви й тигри лежать, порешечені кулями. А білі прапори свідчать про те, що місто здається. Що все це означає?

І тут молодий король збагнув:

— Уперед!

За ним підхопили це слово офіцери, а далі — солдати.

Мацюсь усе бачив, але був безсилий.

Ворог повертається, формується в шеренги, підіймає покинуті карабіни. Білі прапори зникають, але вже пізно.

Ворог іде, перерізає ножицями колючий дріт.

— Ваша королівська величність...— почав тремтячим голосом старий генерал.

Мацюсь знає, що той хоче сказати. Зійшовши з коня, блідий, мов полотно, Мацюсь повільно, але голосно мовить:

— Хто хоче загинути, хай іде за мною.

Охочих знайшлося небагато: Фелек, Антек, Клю-Клю та кілька десятків солдатів.

— Куди підемо? — питають вони.

— Туди, де стояли клітки з левами. Там буде наша фортеця. Там ми захищатимемось, як леви, по-королівському.

— Але ми всі не вмістимося.

— Тим краще,— прошепотів Мацюсь.

Поблизу стояло п'ять автомобілів. Сіли, захопивши з собою скільки змогли озброєння та снарядів.

Коли від'їхали, Мацюсь обернувся назад. Над табором майорів білий прапор. Мацюсь замислився — як дивно пожартувала з нього доля: він наказав, щоб місто скинуло з себе цю пляму ганьби, а тепер уже не місто,— не старі, жінки й діти, налякані кількома десятками бомб,— а його армія, його військо, безпорадне й безсиле, здається на милість ворога.

— Добре, що мене немає між ними,— сказав Мацюсь.— Не плач, Клю-Клю, нас чекає прекрасна смерть. І вже ніхто не скаже, що королі ведуть війни, а гинуть на тих війнах лише солдати.

Гідно померти — це було його єдине бажання. І раптом Мацюсь зацікавився:

— Який же похорон улаштують мені мої вороги?

Розділ п'ятдесят другий

Проте й цьому Мацюсевому бажанню не судилося здійснитися. Замість хвилини муки жорстока доля готувала йому цілі години приниження й болю, а потім роки гіркої каяття.

Військо здалося. З усієї Мацюсевої держави лишилося тільки одне вільне місце: квадрат, де стояла клітка з левами. Ворог намагався взяти цю фортецю силоміць, але марно. Спробував надіслати парламентаря. Але тому, хто йшов до Мацюся під захистом білого прапора, куля пробила голову, а стріла, пущена Клю-Клю, прошила серце.

— Вбив парламентаря.

— Порушив міжнародне право.

— Вчинив злочин.

— Це нечувана річ.

— Столицю має бути суворо покарано за злочин її короля.

Але столиця ще перед тим сказала:

— Мацюсь не наш король.

Коли ворожі літаки бомбардували місто, його багаті та імениті громадяни зібралися на раду.

— Доволі нам керування цієї впертої дитини, доволі тиранства божевільного хлопчиська. Лихо буде, якщо він переможе й цього разу, краще б його розбили. Хіба можна передбачити, що спаде йому на думку? Йому та його Фелекові?

Були й такі, що боронили Мацюся:

— Що не кажіть, він зробив і багато хорошого. Помилявся, бо не має досвіду. Але голова в нього світла, а життя дало йому добру науку.

І хто знає, можливо, прихильники Мацюся й перемогли б, якби в цю хвилину не впала бомба, і так близько, що в залі засідань вилетіли всі шибки.

— Вивісити білі прапори! — гукнув хтось переляканий.

І ніхто не наважився протистояти цій підлій зраді. А що було потім, уже відомо.

Було вивішено ганебні прапори капітуляції та написано акт, що місто зрікається Мацюся й не бажає відповідати за його безумства.

— Годі цієї комедії! — гукнув молодий король.— Ми захопили всю Мацюсеву державу, а цей курник не хоче здатися. Пане генерал артилерії, поставте гармату й вистріліть двічі на обидва боки будки, а коли впертий Мацюсь не вилізе, розтрощіть пострілами лігво цього злобливого вовчика.

— Слухаю! — відсалютував генерал артилерії.

Але саме тоді пролунав голос сумного короля:

— Ваша королівська величність, прошу не забувати, що ви не самі. Тут три армії і три королі.

Молодий король закусив губу.

— Це правда, нас троє. Але наші права не однакові. Я перший оголосив війну, і я брав головну участь у битві.

— І війська вашої королівської величності перші почали тікати з поля бою.

— Але я їх затримав.

— Бо ваша королівська величність бачила, що в разі небезпеки ми прийдемо на допомогу.

Молодий король нічого не відказав. Це правда. Перемога дорого йому коштувала: половина війська перебита чи поранена й нездатна до бою. За таких умов треба бути дуже обережним, щоб обидва союзники не стали раптом ворогами.

— То що ж ви бажаєте зробити? — спитав він неохоче.

— І нам нема чого поспішати. У нас нема підстав побоюватися, що Мацюсь, сидючи в клітці для диких звірів, завдасть нам якоїсь шкоди. Оточимо зоологічний сад сторожею, може, голод примусить Мацюся здатися. А тим часом порадимося, що з ним зробити, коли візьмемо його в полон живим.

— Я гадаю, що його треба без будь-яких церемоній розстріляти.

— А я гадаю,— відповів твердо сумний король,— що історія ніколи не простила б нас, якби хоч одна волосинка впала з голови цієї бідолашної хороброї дитини.

— Історія справедлива,— гукнув розлючений молодий король,— і якщо хтось несе провину за пролиту кров, за сотні вбитих, то він не дитина, а — злочинець!

Третій король, друг жовтих королів, мовчав. І два королі, які сперечалися між собою, дуже добре знали, що буде так, як він захоче. А він був розумний.

"Навіщо дратувати чорних королів, з якими дружить Мацюсь? — думав третій король.— Убивати Мацюся нема потреби, можна поселити його на безлюдному острові, і хай там сидить. І вовки будуть ситі, і вівці цілі".

І королі написали таку умову:

Пункт перший: короля Мацюся треба взяти в полон живим.

Пункт другий: його буде заслано на безлюдний острів.

Третій пункт викликав багато суперечок, бо сумний король вимагав, щоб Мацюсеві дозволили взяти з собою десятеро чоловік, кого він захоче, а молодий король не погоджувався.

Супроводжувати Мацюся повинно лише три офіцери та тридцятьоро солдатів, по одному офіцерові та по десять солдатів від кожного з королів-переможців.

Два дні королі не могли дійти згоди, але на третій день, нарешті, кожний трохи поступився.

— Гаразд,— сказав молодий король,— хай до нього приїдуть десять друзів, але тільки через рік. І щоб Мацюсеві було повідомлено, ніби його приречено на смерть, і лише в останню хвилину оголошено про помилування. Треба нарешті, щоб народ бачив, як Мацюсь плаче й просить помилування. Треба, щоб цей дурний люд, який так покірливо дозволяв ошукувати себе, раз і назавжди зрозумів, що Мацюсь зовсім не герой, а зухвалий та боягузливий хлопчисько. Інакше цей народ через кілька років може підняти повстання й зажадати повернення Мацюся. А тоді Мацюсь уже буде дорослий, отже, ще небезпечніший, ніж тепер.

— Не сперечайтесь так довго,— сказав король, друг жовтих,— а то Мацюсь тим часом помре з голоду, і вся наша суперечка буде ні до чого.

Сумний король поступився. І вписали в умову два нових пункти.

Пункт третій: Мацюся судитиме польовий суд і засудить на смерть. І тільки в останню хвилину три королі його помилують.

Пункт четвертий: перший рік неволі Мацюсь проведе сам під вартою, а через рік йому дозволять взяти до себе десять чоловік, які захочуть до нього поїхати.

Перейшли до наступних пунктів. Скільки хто з королів візьме собі міст та грошей. Що залишити столиці, як вільному місту, і таке інше,

Саме тоді королям доповіли, що якийсь пан просить впустити його на нараду у надзвичайно важливій справі.

Це був хімік, який винайшов снодійний газ. Варто тільки випустити цей газ у сад, і Мацюсь, кволий від голоду, засне дуже міцно, і тоді його легко буде зв'язати й закувати в кайдани.

— Можна спробувати на тваринах властивості мого газу,— сказав хімік.

Зараз же принесли один балон, поставили на відстані півверсти від королівської стайні й пустили струмінь, схожий на струмінь води, яка швидко випаровується. Вся стайня наповнилася димом. Це тривало п'ять хвилин. Коли увійшли в стайню, побачили, що всі коні сплять. І навіть хлопець-конюх, який лежав на сіні й дрімав, нічого не знаючи про випробування, зараз спав так міцно, що, хоч його й торсали та й стріляли йому над вухом, він і оком не моргнув. Через годину хлопчик та коні прокинулися.

Випробування вдалося чудово. Отже, було вирішено сьогодні ж закінчити облогу Мацюся. І саме час було це зробити, бо Мацюсь три дні нічого не їв, віддаючи все зменші своїм вірним друзів.

— Ми маємо бути готові оборонятися цілий місяць,— повторював він.

Мацюсь усе ще не втрачав надії, що жителі столиці схаменуться і знищать ворожі війська. І коли він помітив, що в саду з'явилися якісь цивільні, то подумав, що це делегація з столиці й наказав не стріляти.

Але що це? Дощ не дощ — якась холодна рідина так ударила в вікна, що вилетіло кілька шибок. Потім все навколо огорнув чи то туман, чи то дим. У носі відчувся якийсь солодкуватий, задушливий запах. Мацюсь не міг уторопати, чи приємний той запах, чи ні. Він схопився за карабін, бо вже почав догадуватися про хитрість ворога. Але руки його обважніли. Мацюсь напружив зір, силкуючись розгледіти крізь туман, що діється в саду.

— Пильнуй! — крикнув Мацюсь через силу.

Він все частіше ковтав повітря. Очі в нього склепились, карабін випав із рук: Мацюсь схилився, щоб підняти його, але випростатися вже не зміг. Все йому стало байдуже. І він заснув.

Розділ п'ятдесят третій

Пробудження було гірке.

Мацюсь знав неволю, але тоді не відали, що вів король. Тепер зовсім що інше. На руках і на ногах у Мацюся кайдани. На вікнах камери товсті ґрати. А всі вікна аж під самісінькою стелею. У важких залізних дверях — маленьке кругле віконце, крізь яке щохвилини зазирає вартовий солдат,

Мацюсь лежав з розплющеними очима й пригадував події минулих днів. "Що робити?" Він не належав до тих людей, котрі в нещасті думають лише про те, що вже сталося. Ні, він завжди думав, що треба зробити, аби змінити все на краще.

Та щоб знати, як чинити далі, треба відати, що сталося. А Мацюсь нічого не знав.

Він лежав на підлозі, на благодійному сіннику, й тихенько стукав у стіну камери. Може, хтось озветься? Постукав ще раз, утретє, але ніхто не озивався. Де Клю-Клю? Що сталося з Фелеком? Що діється в місті?

У залізних дверях клацнув ключ, і увійшло двоє ворожих солдатів. Один спинився біля дверей, а другий поставив перед Мацюсем кухоль з молоком та булку. В першу мить Мацюсь хотів перекинути кухоль, але тут же подумав, що це вже не має сенсу. Нічого не вдієш: програв війну, став бранцем, їсти хочеться, і сили йому потрібні.

Мацюсь сів і, ледве піднімаючи кайдани, узяв кухоль. Солдат стояв і мовчав. Мацюсь з'їв булку й сказав:

— Скупі ваші королі. Одна булка — щось малувато. Коли вони були в мене в гостях, я їх годував краще. І коли старий король попав до мене в полон, я також добре його частував. Три королі годують мене, а дають всього один маленький кухоль молока та одну булку,— і Мацюсь голосно засміявся.

Солдати нічого не відповіли, бо їм було суворо заборонено розмовляти з в'язнями. Але вони зразу ж розказали про все тюремному наглядачеві, який у свою чергу доповів по телефону вищому начальству.

За годину Мацюсеві принесли три булки й три кухлі молока.

— О, це вже занадто. Я не хочу кривдити моїх благодійників, їх троє, тому від кожного я беру одну булку, а цю, будь ласка, візьміть собі.

Мацюсь трохи підживився й скоро заснув. Спав він надзвичайно довго. І спав би ще довше, та опівночі його розбудили.

— Колишнього короля Мацюся-реформатора о дванадцятій годині ночі судитиме військовий трибунал,— прочитав наказ з печатками трьох королів ворожий військовий обвинувач.— Прошу встати.

— Прошу вас переказати суддям, щоб вони звеліли зняти з мене кайдани, бо ці залізяки дуже важкі й калічать мені ноги.

Кайдани були вільні на Мацюся й зовсім не муляли йому ніг, але він хотів стати перед судом струнким і гарним, а ці неоковирні ланцюги дорослих арештантів пленталися б у нього під ногами.

І Мацюсь наполог на своєму: важкі залізні кайдани йому замінили тоненькими золотими ланцюжками.

З гордо піднесеною головою, легким кроком увійшов Мацюсь до того самого тюремного залу, де нещодавно підписував угоду з своїми заарештованими міністрами. З цікавістю огледівся. За столом сиділи генерали трьох королів. Самі королі сиділи з лівого боку залу. Праворуч розмістилися якісь цивільні пани у фраках та білих рукавичках. Хто вони такі? Чому весь час відвертають голови, щоб їх не можна було розгледіти?

Зачитали обвинувальний акт:

1. Король Мацюсь написав відозву до дітей, щоб вони збунтувалися й не слухали дорослих.

2. Король Мацюсь хотів викликати всесвітнє повстання, щоб стати королем усього світу.

3. Мацюсь застрелив парламента, який ішов до нього з білим прапором. Оскільки Мацюсь тоді не був уже королем, то відповідає за це перед судом як звичайний злочинець. І його має бути повішено або розстріляно.

— Що скаже Мацюсь з приводу цього?

— Те, що я написав відозву, це брехня. Те, що я не був королем, коли вбив парламента,— ще одна брехня. А хотів я стати королем усього світу чи ні — про це ніхто не може знати, крім мене.

— Гаразд. Панове, прошу зачитати вашу ухвалу,— звернувся голова до панків у фраках та білих рукавичках.

Ті хоч-не-хоч устають, і один з них починає читати. Видно, як рука в нього тремтить, і сам він білий, мов папір.

"Ми, що зібралися в столиці під час битви, в зв'язку з тим, що бомби руйнують місто, і навіть у залі, де ми радимося, під час вибуху бомби вилетіли геть усі шибки,— ми, мешканці міста, прагнучи врятувати наших жінок і дітей, не хочемо, щоб Мацюсь був нашим королем. Столиця позбавляв Мацюся трону й корони. Нам дуже прикро, але далі ми не можемо терпіти. Отож ми вивішуємо білі прапори на знак того, що не хочемо вести війну, і заявляємо, що війну веде не наш король, а звичайний Мацюсь, який і повинен сам відповідати за все. А ми ні в чому не винні."

Голова подав Мацюсеві перо:

— Прошу підписати.

Мацюсь узяв перо, мить подумав і внизу на ухвалі написав:

"З ухвалою банди запроданців та боягузів, які зрадили країну, не згоден. Я був і залишуся королем Мацюсем Першим".

І голосно прочитав написане.

— Панове генерали-судді,— звернувся Мацюсь до своїх ворогів.— Коли ви хочете мене судити, то я вимагаю, щоб ви називали мене королем Мацюсем, бо я король і буду ним за життя й після смерті. Коли ж це не суд, а лиходійство над переможеним королем, то ганьба вам як людям і як солдатам. Можете говорити, що вам заманеться, я не відповідатиму.

Генерали пішли на нараду. Мацюсь насвистував собі під ніс веселеньку солдатську пісеньку.

Суд повернувся.

— Чи визнаєте ви, Мацюсю, що написали відозву до дітей усього світу? — запитує генерал-голова.

Ніякої відповіді.

— Ваша королівська величність, чи визнаєте ви, що написали відозву до дітей усього світу? — знову запитує генерал.

— Не визнаю... Відозви такої не писав.

— Привести свідка,— наказує суддя.

До залу входить шпигун-журналіст. Мацюсь і не здригнувся.

— Ось свідок,— каже суддя.

— Так,— підтвердив журналіст,— я можу засвідчити, що Мацюсь хотів стати королем дітей усього світу.

— Це правда? — запитує суддя.

— Правда,— відповідає Мацюсь.— Я бажав цього. Я, мабуть, зробив би це. Але підпис на відозві підроблено. Цей шпигун підробив мій підпис. Та правда, що я хочу бути королем усіх дітей.

Судді почали розглядати Мацюсів підпис. Вони хитали головами, вдаючи, що не можуть відрізнити справжній Мацюсів підпис од підробленого. Та це вже було байдуже. Адже Мацюсь визнав свою провину.

Довго говорив обвинувач і скінчив свою промову так:

— Треба неодмінно стратити Мацюся, бо інакше не буде ні порядку, ні спокою.

— Чи не бажаєте ви, Мацюсю, щоб хто-небудь виступив на ваш захист?

Ніякої відповіді.

— Ваша королівська величність, чи не бажаєте ви, щоб хтонебудь узяв слово на ваш захист? — повторив голова.

— Це абсолютно зайве,— відповів Мацюсь.— Уже пізно, шкода часу: краще лягать спати.

Мацюсь сказав це бадьорим голосом. Він вирішив бути гордим до кінця і не зрадив себе.

Судді вийшли до сусідньої кімнати, вдаючи, ніби вони там радилися, й повернулися

з вироком:

— Розстріляти!

— Будь ласка, підпишіть,— сказав голова.

Ніякої відповіді.

— Ваша королівська величність, підпишіть, будь ласка, що суд відбувся згідно з законом.

Мацюсь підписав.

І тут один панок у фраку та рукавичках кинувся раптом навколішки, обняв Мацюся за ноги, й крізь сльози вигукнув:

— Любий королю, даруй мені мою підлу зраду! Тільки зараз я бачу, що ми накоїли! І знаю, якби не наше жалюгідне боягузтво, не вони, а ти судив би їх як переможець.

Солдати насилу відтягли його від короля. На жаль, каяття було тепер зайве.

— На добраніч, панове судді,— сказав Мацюсь і по-королівському, спокійно й з гідністю вийшов із залу.

Двадцятьоро солдатів з оголеними шаблями вели його коридором, через двір до камери.

Мацюсь одразу ж ліг на сінник на підлозі й удав, що спить. Увійшов священик, але не захотів будити Мацюся. Помолився, прочитав звичайну молитву для приречених на смерть і вийшов.

Мацюсь вдавав, ніби спить, і про що він думав, що відчував цієї ночі, лишилося його таємницею.

* * *

Ведуть Мацюся.

Іде він посеред вулиці у золотих кайданах. Уздовж тротуарів стоять стіною війська. А за військами — мешканці столиці.

День був чудовий. Сонце сяяло. Всі жителі вийшли на вулиці, щоб востаннє подивитися на свого короля. У багатьох на очах бриніли сльози. Шкода, що Мацюсь не бачив цих сліз — так йому легше було б іти на місце страти.

Ті, хто любив Мацюся, мовчали — вони боялися голосно висловлювати свою любов і повагу до короля. Та й що вони могли кричати? Звикли тільки виголошувати: "Віват — хай живе!" А що кричати тепер, коли короля засуджено на смерть? Зате кричали — і дуже голосно — усякі п'яниці й волоцюги, яким молодий король навмисне наказав видати горілки та вина із Мацюсевих королівських пивниць.

— О-о-о, король іде. Королик. О-о-о, який маленький. Плачеш, королику Мацюсю? Підійди, ми витремо тобі носа.

Мацюсь насупив брови, але високо підвів голову, щоб усі бачили його сухі очі. Він дивився на небо, на сонце, не чув і не бачив, що діється навкруги. Інші думки полонили його голову: що трапилося з Клю-Клю? Де Антек? Чому сумний король його зрадив? Що буде з його країною?

Пройшов Мацюсь через усе місто, спинився біля стовпа на площі, перед викопаною ямою. Блідий, та спокійний стояв він, коли солдати заряджали карабіни й цілилися в

нього.

І спокійно, в останню хвилину, вислухав акт помилування:

— Розстріл замінено засланням на безлюдний острів:

Під'їхав автомобіль і помчав Мацюся знову в тюрму: через тиждень його вивезуть на безлюдний острів.

Частина друга. На безлюдному острові

Розділ перший

Ой, як же погано було Мацюсеві у в'язниці. Власне, не так погано, як тісно. Тісно й нудно. Мацюся вбиралися вислати на безлюдний острів. Він програв війну, став королівським в'язнем, і його — так само, як Наполеона, — буде вислано на острів. А поки що Мацюсь нудиться. Мали його вислати за тиждень, а минуло вже три тижні, і ніяких наслідків.

Три королі, які взяли Мацюся в полон, ніяк не можуть дійти згоди. Молодий король не приховував, що ненавидить Мацюся і волів би позбутися його назавжди. Сумний король не боявся тепер визнати, що він Мацюсів друг. А король, друг жовтих королів, якому було байдуже, радив, що треба зробити. А зробити треба так, аби Мацюсь жив собі спокійно, тільки не втручався б ні в які справи й не міг би нікуди втекти.

Мацюся не можна вислати на острів Марас, бо там болота, жовта пропасниця і чорна віспа. Так само не можна вислати Мацюся й на острів Люко, бо це дуже близько до материка й чорні королі можуть влаштувати йому втечу. Зрештою, три королі оголосили конкурс, тобто надрукували в усіх газетах світу таке оголошення:

"Коли якийсь учитель географії назве сам острів, підхожий для Мацюся, то одержить велику нагороду. Даємо місяць часу, тільки просимо зазначити, де той острів лежить і чим він придатний для Мацюся".

Згодом почали надходити пропозиції. Королі повісили на стінах карти усіх частин світу й на островах, які їм подобалися, ставили шпильки з прапорцями.

Тим часом прибув Бум-Друм, ще декілька менш відомих королів, чорних і жовтих, приїхала королева Кампанелла та п'ятеро білих королів, які вдавали, ніби теж мають чимсь порадити. Засідання відбувалися в різних містах, бо королі були горді й казали:

— Якщо хочуть, щоб я чимсь порадив, то хай приїждять до мене. Щоб не думали, наче я прошу їхньої ласки.

Крім того, кожному королю хотілося трохи помандрувати.

Двічі збиралися королі в містечку над морем, потім радилися у великому місті в горах, згодом поїхали до міста, де варили найсмачніше в світі пиво, а далі рушили туди, де було тепло. Кожен з королів возив за собою кількох міністрів, кожен міністр брав секретарів, кожен секретар мав кількох друкарок, які писали на машинці протоколи королівських нарад.

А Мацюсь тим часом сидить у в'язниці й чекає.

Якби він хоч міг читати газети, якби знав, що про нього говорять і пишуть, то було б легше, ніж так, коли він думає, що всі вже про нього забули.

Бум-Друм дуже хотів побачитися з Мацюсем, але боявся зрадити себе й удавав

навіть розгніваного.

— Видурив у мене Мацюсь стільки золота,— скаржився він,— обіцяв учити чорних дітей. І що ж? Частина їх загинула в бою, частина сидить у таборі для полонених. Бідолашна Клю-Клю у в'язниці.

І Бум-Друм тер очі, вдаючи, ніби плаче.

— Якщо ваша королівська величність бажає звільнити королівну Клю-Клю, то можна на завтрашньому засіданні поставити це питання на обговорення,— запропонував молодий король, який почав підлещуватися до Бум-Друма.

— Ні,— відказує той із слізьми на очах.— У вас так багато важливих справ, що шкода марнувати час на легковажну дівчинку.

Бум-Друм знав, що серед білих неодмінно треба плакати, коли говориш про щось сумне. Отож він носив при собі пляшку з нашатирем і раз у раз нюхав, коли доводилося вдавати схвильованого. Адже нашатир, гірчиця й цибуля викликають сльози на очах.

І ось на двадцять четвертому засіданні мають нарешті вирішити, куди заслати Мацюся. Засідання відбудеться в палаці Кампанелли, в королівстві якої через Мацюся вибухло перше на світі повстання дітей з зеленим прапором.

Королева Кампанелла була дуже гарна. Чоловік її помер нещодавно, дітей вона не мала. Палац її містився у розкішному апельсиновому саду на березі чудового озера.

Прибули в цей палац і три вчителі географії у чорних фраках. Запропоновані ними острови найбільше сподобались. Саме один з цих трьох островів мали вибрати для Мацюся.

— Мій острів,— каже перший учитель,— отут.

І він показав паличкою на карті, але присутні побачили тільки море, бо жодного острова там не було.

— Дивуетесь, ваші королівські величності, що острова немає на карті? Зараз вам усе поясню. На картах малюють лише більші острови, бо всі не могли б уміститися. Якщо на карті є хоч невеличка цяточка, то це вже чималий острів. Мій же острівець має всього три кілометри, тобто дуже маленький. Але тим краще буде пильнувати Мацюся. Високих дерев там немає, взагалі мало рослинності: трохи трави та кущів. Острів зовсім безлюдний і дуже далеко від материка. Клімат хороший, зими зовсім не буває. Досить буде збудувати дерев'яний барак для Мацюся та охорони. Раз на місяць можна надсилати харчі — і все. Хай собі сидить.

Дуже добре, що Бум-Друм був такий чорний. Бо якби він не був чорний, то так зблід-би, що всі негайно зрозуміли б, який це жахливий острівець.

— Як цей острів називається? — спитав молодий король.

— Отож-то й воно. Зараз скажу. Цей острів відкрив 1750 року мандрівник дон Педро. Буря потрощила йому щогли, він ледве висадився на берег і років двадцять жив там. Зовсім випадково натрапили на нього корсари. Дон Педро вдав, ніби хоче стати морським розбійником. За ці роки він так заріс, що був справді схожий на розбійника, і його взяли. Чотири роки він був корсаром. Зрештою втік і назвав цей острівець Островом Безнадії. Усе це описано в дуже товстій книжці, яку — я певен — жоден

учитель географії, крім мене, не читав.

— Мій острів,— сказав другий учитель географії,— має одну ваду: він лежить трохи близько до материка. Зате обік нього є маленький острівець з маяком. Коли туман чи темно, маяк запалюють, і все навколо видно. На півдні острова височить скеля, під скелею — галявина. На тій галявині стоїть будиночок, саме для Мацюся. Острів цей населяли раніше дуже миролюбні негри. Коли білі відкрили цей острів, то відразу ж улаштували там школу, навчили негрів молитися та курити люльки. Моряки давали їм тютюн, а вивозили ваніль, корицю й канарок. Через п'ять років якийсь купець відкрив на острові крамницю, а трохи згодом діти купця захворіли на кір. Для білих кір не дуже страшний, а чорні діти всі вимерли, та й серед дорослих лишилося не більше ста чоловік. Якщо й живуть вони там досі, то, мабуть, в дуже малій кількості і сидять десь у лісі, в західній частині острова, куди втекли від кору, крамниці та школи білих.

— А де лежить цей острів? — спитав сумний король.

— Тут,— показав паличкою на карті вчитель географії.

Аж тут раптом підхопився з місця Бум-Друм та як грюкне кулаком об стіл.

— Не дозволяю! — гаркнув він.— Цей острів дуже близько до материка, де живуть негри. Мацюсь утече й збунтує наших дітей. Що ви, хай вам грець, думаєте!

Королі страшенно обурились. Королева Кампанелла з переляку мало не зомліла, а в учителя географії указка випала з руки, бо Бум-Друм хотів був кинутись на нього, та молодий король якось стримав дикого короля.

— Заспокойся, чорний друже, ми ще твого острова не чіпаємо. Коли не хочеш, то й не треба. Хіба це єдиний острів на світі?

Та коли білі королі окремо зібралися увечері в апельсиновому саду, всі, на зло Бум-Друмові, а може, трохи й на зло молодому королеві, хвалили саме цей острів.

— Було б смішно, коли б ми слухалися цього грубіяна. Він ще здумає, наче ми його й справді боїмося. Хіба Мацюсеві вдасться втекти, коли його пильнуватиме варта, а вночі маяк освітлюватиме галявину?

— Але ж він дитина,— сказала королева Кампанелла.— Треба, щоб у нього було трохи дерев, зелені, трохи пташиних пісень. Мацюсь завдав мені клопоту, але я пробачаю йому.

— Великодушне серце вашої королівської величності глибоко вражає нас,— сказав завжди ввічливий з жінками король Мальто.

— Звісно,— докинув і своє молодий король,— але, навіть шануючи чутливість серця королеви, ми повинні в політиці керуватися передусім розумом та обережністю.

— Але ж він дитина,— повторила королева, подаючи молодому королю два стиглі апельсини й сім фініків.

— Все промовляє за те, щоб вибрати саме цей острів,— сказав король, друг жовтих.— Підвозити харчі для варти й для Мацюся зручніше, бо острів недалеко від материка, та й море тут зовсім спокійне. Будувати нічого не треба, оскільки є приміщення школи, де можна жити. Ну і, врешті, коли б Мацюсь навіть спробував утекти, його з'їли б дикі звірі. А, не знаючи мови негрів, хіба він зможе з ними

порозумітися? Отже, не тільки серце нашої гарної господині, але й розум та обачність дозволяють нам заслати Мацюся туди.

Молодий король уже не озивався, тільки, куштуючи фініки, думав: "Матиму халепу з Бум-Друмом"

Розділ другий

Прогулюється Мацюсь подвір'ям в'язниці. Навколо нема нічого, лише червоний високий мур. Одне-однісіньке старе горіхове дерево росте посеред двору. Дерев раніше було чимало, але через те, що росли вони близько муру, їх позрізали, коли дев'ять років тому втік з ув'язнення відомий бандит, якого довго потім шукала поліція. Тепер біля муру лишилося тільки дванадцять пеньків, і тому ще понурішим видається подвір'я.

Прогулянка триває півгодини. Попереду Мацюся йдуть двоє солдатів з карабінами наготові, за ним — теж двоє, а праворуч і ліворуч — по три солдати з шаблями наголо. Мацюсь дивиться в землю й лічить кроки:

— Один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім кроків...

Разом виходить сто двадцять малих або вісімдесят великих: сімдесят кроків до горіхового дерева і п'ятдесят — від дерева до муру. Через кожні десять кроків Мацюсь підводить голову й поглядає на горіх. Бо на що йому ще дивитися? Часом він зовсім заплющує очі й розплющує тільки тоді, коли має глянути на дерево. Іноді Мацюсь змінює ритм — раз — великий, раз — малий крок. Часом ходить навпочіпки або десять кроків навпочіпки, а десять на п'ятах. Як тільки може, урізноманітнює собі нудну в'язничну прогулянку. Спадаło йому навіть на думку поскакати на одній нозі. Та й скакав він часом, але тільки тоді, коли сидів у камері і був певний, що ніхто цього не бачить.

Коли б Мацюсь був звичайним в'язнем, може, було б йому легше; а оскільки він в'язень королівський, то повинен дбати про свою королівську гордість, якої його хотіли позбавити вороги.

— В'язень номер двісті одинадцятий, до канцелярії! — гукнув через заґратоване вікно начальник в'язниці.

Мацюсь здригнувся: це його номер. Але вдає, ніби не почув — іде далі.

— Кличуть вашу королівську величність до канцелярії, — каже начальник варти.

Нещодавно видано наказ називати Мацюся королем, бо інакше він не озивався. Однак про нього казали: в'язень номер двісті одинадцять, а до нього: ваша королівська величність.

— До канцелярії.

Глянув Мацюсь на горіхове дерево, обернувся, насупив брови, руки заклав назад, навмисне ступає малими кроками, начебто зовсім не поспішає, а насправді — чекає. Ноги йому тремтять, а серце так стукає, так стукає...

— Ваша королівська величність, звольте сісти, — сказав дуже ввічливо начальник в'язниці й сам подав Мацюсеві стілець.

Мацюсь одразу збагнув, що сталося щось незвичайне. Навчився він за цей час звертати увагу на найменшу дрібницю, навчився читати думки різних людей. Зрозумів,

що люди часто одне говорять, а зовсім інше думають.

Мацюсь одсунув рукою запропонований стілець.

Нараз до канцелярії заходить король Орест II і якась дуже гарна пані в чорній оксамитовій сукні. Король Орест гостював у Мацюся на святі королів. Пізнав його Мацюсь по ордену Безликого Півмісяця: то найбільший орден, який доводилось бачити Мацюсеві.

— Я королева Кампанелла,— назвалася пані в чорній сукні.

— Я в'язень номер двісті одинадцятий,— сумно відрекомендувався Мацюсь і глянув їй просто в очі, недбало спершись на бильце стільця.

— О ні,— просто озвалася королева.— Для мене король Мацюсь Реформатор залишиться назавжди добрим другом дітей і відважним лицарем.

І вона подала руку, яку Мацюсь шанобливо поцілував. Тут же захотів привітатися король Орест. Але Мацюсь гордо випростався й не подав йому руки.

— Я в'язень і не маю орденів,— сказав він, гостро глянувши йому в очі.

Начальник в'язниці, бажаючи припинити неприємну сцену, яку бачили солдати й службовці, запросив королів до власного приміщення. Мацюсь глянув на килим, коштовні меблі, квіти на вікнах і непомітно всміхнувся. Цей болісний усміх завважила королева.

Ображений Орест вмовстився за столом і переглядає малюнки у великій, гарно оправленій книжці. А Мацюсь стоїть злий, страшенно злий. Злить його зал, злить начальник в'язниці, злить квіти, килим, фортепіано, мовчанка королеви, злить, що королева так дивиться на нього. А найбільше злить його Орест і той величезний орден Півмісяця. "Чи викличе він мене на поєдинок, бо я руки йому не подав?" — думає Мацюсь.

Коли згодом Мацюсь вгадував про ці відвідини, то збагнув причину власного гніву. Довгі години ув'язнення та самотності чекав Мацюсь сумного короля. Коли в кімнаті начальника в'язниці він побачив фортепіано, то перед його зором наче живий постав сумний король, а у вухах забриніли смутні мелодії. Ніхто, крім сумного короля, не мав права приїжджати зараз. Ну, гаразд, хай уже приїхала Кампанелла, але навіщо тут оцей нікчемний король Орест?

Що б ще таке сказати Орестові, аби він зрозумів, що даремно пхається з своїми козами на торг? Взагалі Мацюсь хоче сказати багато, але побоюється прохопитись з чимось зайвим. Пригадав Мацюсь церемоніймейстера, який завжди міг якось усе владнати. А зараз що? Королева дивиться на Мацюся, король переглядає малюнки, а начальник в'язниці стоїть наче вкопаний. І кінця-краю цьому не видно.

— Може, подати чаю або кави з сметанкою? У мене є тістечка домашнього виготовлення... — почав начальник, але тут же й пошкодував.

— Чи ви збожеволіли? — гримнув Мацюсь, і в очах йому застрибали бісики.— Хіба для того я цілий місяць гнию у вашому льоху, щоб тепер тістечка їсти? Я хочу знати, що ухвалили мої вороги. Я вимагаю, щоб мене негайно заслали на безлюдний острів. Якби мені сказали, що я стільки тижнів сидітиму у в'язниці, я не погодився б на

помилування. Я хотів загинути в клітці з дикими звірами, але вони підступом захопили мене. Я вимагаю офіційного документа з печаткою...

Мацюсь раптом схопив гарну фарфорову вазу й кинув її на стіл обіч книжки з малюнками. Ваза розлетілась на друзки, а Мацюсь поранив собі руку. Орест підхопився з крісла, королева заплющила очі, а начальник в'язниці кинувся по лікаря, бо сам не знав, що робити.

Королева Кампанелла вийняла з сумочки пахучу носову хустинку й ніжно витерла кров з Мацюсевої руки. Королева мала власний план: вона не дозволить заслати королівського сироту на безлюдний острів, а візьме його до себе. Кампанелла самотня, дітей у неї немає, чоловік помер. Хай оточать високим муром чудовий апельсиновий сад, що може цілком замінити безлюдний острів. А Кампанелла буде Мацюсеві за матір.

Тюремний лікар перев'язав Мацюсеві руку і дав йому п'ять крапель на цукрі для вгамування нервів. Тюремний лікар мав лише двоє ліків: у лівій кишені краплі, у правій порошки. І те, й те було страшенно гірке й вживалося на воді. Та коли начальник тюрми дає власний цукор, то можна зробити виняток.

Наступного дня Мацюсь оголосив, що ані їсти не буде, ані на прогулянку не вийде, доки йому не дадуть документ з печаткою. Він жадає знати нарешті, що з ним хочуть зробити. Далі залишатися у в'язниці він не бажає. Близько полудня Мацюся покликали до канцелярії. Він відмовився: не піде. Не рушить з місця, поки йому не дадуть документ з печаткою. Він хоче знати свою долю! Годі цієї гри в піжмурки.

Начальник в'язниці був незадоволений. Адже королева не тільки не ображалася на Мацюся, а навіть підтримала його. Крім того, Кампанелла захотіла побачити, як Мацюсь живе. А жив він погано. Камера волога й темна, по стінах лазять павуки й блощиці, і спить Мацюсь на сіннику на підлозі. В кутку камери стоїть тазик і глечик з водою, і навіть стільця немає. А королева принесла величезний букет білого бузку. Що тут робити?

Дозорець хутенько заніс до камери м'яке крісло з власної кімнати начальника в'язниці і таку самісіньку гарну вазу, яку Мацюсь розбив учора. Ваз було дві: одна стояла на столі, а друга на фортепіано. Начальник в'язниці хотів, аби Мацюсь розбив і цю вазу, тоді королева побачить, як важко з Мацюсем дати раду, й зрозуміє, чому його тримають у такій темній камері.

Але Мацюсь надзвичайно люб'язно зустрів королеву. З величезною вдячністю взяв букет, який однак поставив до свого глиняного глечика з водою, а не до фарфорової вази. Кампанелла, захоплена цим, непомітно підсунула йому коробочку з шоколадними цукерками; коробочку цю вона ховала в кишені плаща, бо не знала, який настрій буде в Мацюся.

— О ні, за шоколадки дякую: дуже вони нагадують мені мою першу дитячу реформу.

Одне слово, справи такі.

Безлюдний острів уже вибрано. Цілком слушно сердиться Мацюсь, але раніше

справді не можна було це зробити. Король Орест не винен — він лише з ввічливості супроводжував королеву. Сумний король неодмінно хотів приїхати, але Бум-Друм і молодий король не дозволили йому. Бум-Друм тепер потоваришував з молодим королем. Документ з печаткою й підписами королів ще не готовий. Кампанелла приїхала, щоб заспокоїти Мацюся й сказати, що про нього пам'ятають, що незабаром він зможе виїхати. А тим часом...

— Якщо ваша королівська величність дозволить, я буду вас одвідувати щоденно.

Замість відповіді Мацюсь поцілував руку в доброї королеви.

— На жаль,— сказала Кампанелла,— не можна мені приходити довше, ніж на чотирнадцять хвилин.

— Розумію: етикет,— прошепотів Мацюсь.

— Ні, закони в'язниці...

Розділ третій

Чи ліпше було тепер Мацюсеві, коли переселили його до чистої кімнати й дозволили прогулюватись у тюремному саду, коли щоденно навідувалась до нього королева, коли він спав на ліжку й харчувався з кухні начальника в'язниці, сидячи на стільці біля столу? Ні, було так само нудно й так само болісно. А може, навіть іще важче. В колишній камері він розумів, що чогось чекає, що тимчасове приміщення замінять йому на інше — на безлюдний острів. Тепер він не чекав уже ні на що. Бо й справді, на безлюдному острові він матиме все те, що й сьогодні. Якщо навіть дадуть кращу кімнату й меблі, більше волі й прогулянки над морем, то все одно залишаться самотність і журба.

Страшенно хотілося Мацюсеві годинника. Він гадав, що швидше день мине, коли знатиме, скільки годин уже сплигло. Омана. Тепер Мацюсь бачить, як поволі пересуваються стрілки, як страшенно довго тягнеться година, як страшенно довго триває хоч би один день ув'язнення.

— Мацюсю, чим я можу тобі прислужитися? — питає королева, коли той похмуро ходить кімнатою, заклавши назад руки.

— Чим? А чи живе ще в королівському палаці моя канарка?

Не пригадую, чи казав я вам, що в Мацюся була канарка в гарній золотій клітці. Її подарували йому на іменини, й він дуже полюбив ту пташку. Та коли його в парламенті назвали Мацюсем-канаркою, він відчув жаль до невинного створіння. А тепер Мацюсь згадав про пташку, й захотілося йому, щоб вона була поблизу. Хоч одне живе створіння буде при ньому не на чотирнадцять хвилин, а назавжди.

Кампанелла не відповіла, бо їй було суворо заборонено розказувати Мацюсеві про те, що діється в його краї. Але одразу ж після повернення додому надіслала депешу до молодого короля:

"Чи маю я право сказати Мацюсеві про долю його канарки й поставити її клітку в Мацюсєвій камері? Згадайте, ваша королівська величність, що на нараді я казала, як потрібні дітям дерева й птахи".

Ця депеша страшенно розгнівала молодого короля.

— От клопіт з очими жінками,— бурчав він.— Сьогодні канарка, завтра собака, післязавтра ще щось. То камера волога, то темно — Мацюсь знервований, Мацюсь схуд. Наче нам тільки й роботи, що дбати про Мацюсеві вигоди.

І молодий король дав дозвіл, додавши в депеші, що вимагає, аби це було останнє прохання й остання його поступка: "Ніжне серце вашої королівської величності повинно спілкуватися з короною".

Корону носять на голові, а в голові — розум. Отже, молодий король ввічливо натякнув Кампанеллі, що вона добра, але не мудра й не повинна занадто надокучати йому.

Не знав Мацюсь, висловлюючи щоразу нові бажання, з якими труднощами королева їх виконує, з яким болем у серці відповідає: "Не можна. Не дозволили".

Ні газет, ні книжок приносити не дозволили. Згадувати про Бум-Друма, Фелека, Ключ-Ключ, сумного короля не дозволили. А яку неприємність мала Кампанелла, коли король Орест поскаржився, що вона розказала Мацюсеві про дружбу молодого короля з Бум-Друмом. Їй суворо зазначили тоді, що коли вона ще хоч раз щось розкаже Мацюсеві, то її зараз же відкличуть з столиці, а її місце посяде губернатор Затоки Кангура, який відзначався жорстокістю й недоброзичливим ставленням до Мацюся.

— А ось твоя канарка, любий Мацюсю.

Королева вже давно перестала називати Мацюся офіційно, а Мацюсь не знав, чи звернути її увагу на те, що він усе-таки король, чи вдавати, ніби нічого не помічає.

— А оце фотографія твоєї матусі,— сказала тихенько-тихенько Кампанелла.

Мацюсь навіть не глянув на фотографію матері, поклав її на стіл і заходився біля канарки. Чистив клітку, хоч вона й була чиста, наливав воду у підставку, хоч знав, що підставка завелика й не пролізе крізь дверцята клітки. Потім просунув між прутики шматок булки, грудочку цукру і раз у раз поглядав на годинника, коли вже мине чотирнадцять хвилин, щоб королева залишила його на самоті. "Хай уже собі йде",— думав Мацюсь.

Кампанелла теж тривожно поглядала на годинник. Адже це був її останній візит до в'язниці, вона мала виїздити на останню нараду, щоб підписати документ про Мацюсєве заслання. А їй так хотілося ще запитати:

— Мацюсю, поки я не поїхала, хочу тобі щось сказати. Не знаю, чи пощастить мені, але спробую. Облиш свою канарку — згодом усе це зробиш.

Мацюсь насупив брови.

Слухаю.

— Скажи мені, тільки щиро скажи: якби королі дозволили... Чи хочеш? Я сама-самісінька на світі — так, як і ти. Немає в мене дітей, немає нікого. Чи хочеш, щоб я була тобі за матір?.. Житимеш у апельсиновому саду, в моєму чудовому теплому краї, у великому мармуровому палаці. Я зроблю все, аби тільки тобі було добре. Згодом королі, певно, пробачать тобі. А коли я стану старою, а ти підростеш, я віддам тобі трон і корону. І ти знову станеш королем.

Кампанелла хотіла пригорнути Мацюся й поцілувати, але він хутко відступив.

— Я король, король власного краю! Чужі трони й корони мені не потрібні, у мене є власна корона.

— Але ж, Мацюсю...

— Я не Мацюсь, я король у неволі, а те, що в мене забрали, поверну назад.

Великий тюремний дзвін бемкнув на знак того, що минуло чотирнадцять хвилин. Мацюсь закусив губу. Серце йому почало шалено калатати. Він думає, думає, думає.

— Королево,— мовив Мацюсь,— дякую тобі. Була ти для мене дуже доброю. Я не можу лишатися невдячним. І саме тому не погоджуюся. Якби я погодився, було б тобі зле.

— Чому?

— Я втік би. І втечу, неодмінно втечу. Хай вони мене стережуть. Хай добре мене стережуть!

Знову бемкнув тюремний дзвін. Мацюсь уже зовсім спокійно закінчив:

— Ваша королівська величність, поки мене тримають тут силоміць — я вільний, можу робити, що хочу, можу боронитись. А якби погодився стати вашим сином, то був би вже невільник назажди.

Втретє бемкнув дзвін тюремний. Королева пішла.

Втекти! Здивувався Мацюсь, що так пізно, аж тепер тільки подумав про це серйозно. Часом виникали такі думки в нього — він наче запитував сам себе: чи вдасться, чи зумію, куди втечу й чого? А тепер, коли королева запропонувала йому найкраще, на що міг сподіватися в неволі, Мацюсь вирішив безповоротно, раз і назавжди. Чи вдасться, чи ні, чи має куди, чи нема, чи є чого, чи нема чого,— він повинен, неодмінно повинен утекти. Тепер уже нема чого нудитися, нема чого щохвилини поглядати на годинник. У нього тепер страшенно багато роботи. Треба докладно оглянути подвір'я в'язниці, кожен камінець муру, кожне деревце. Треба годинами обмірковувати, з чого почати, коли вирветься на волю. Треба докладно обмірковувати, в що одягнеться, що візьме на дорогу. Треба мати віршовку, але де її взяти?

Не помітив Мацюсь, як і вечір настав, як спалахнуло світло й заспівала канарка. Підійшов він до клітки — пташка замовкла на мить, злякалась, та за хвилину ще голосніше й краще заспівала.

І впав Мацюсів погляд на фотографію матері.

"Моя мамо, бачиш: Кампанелла хотіла забрати в тебе Мацюся. Забрали трон, забрали корону, а тепер хотіли й мене вкрати. Не залишу тебе, матінко, у в'язниці, разом утечемо. Не бійся: я тебе захищу".

Вийняв Мацюсь фотографію з коштовної, дорогими перлами оздобленої рами, ніжно поцілував, поклав до кишені біля серця й спитав з усмішкою:

— Правда, тобі тепер краще, мамусю?

Канарка весело заспівала.

Розділ четвертий

— Ну й що ж? — спитав король Орест.

— Мацюсь страшенно знервований,— відказала королева Кампанелла.

На першому ж засіданні вона взяла слово:

— Королі, не підписуйте цього документа. Не можна порівнювати Мацюся ані з Наполеоном, ані з іншим дорослим королем. Хоч я не маю дітей, проте відчуваю дитину материнським серцем. Мацюсь нервовий, але в нього добре серце.

— Починається,— буркнув молодий король до Бум-Друма.

— Коли б ви бачили, як він зрадів канарці, як почав давати їй воду, булку, цукор. Діти завжди легковажні й недосвідчені...

Королева Кампанелла бачила, що королем не цікаво, що вони позіхають, запалюють цигарки, зітхають. Але вона говорила й говорила. Ось уже старий король Альфонс Бородатий закуняв у м'якому кріслі, ось уже блідий король Мітра Бенгальський випив порошок од головного болю, коли, нарешті, Кампанелла оголосила, чого вона хоче: — Дайте мені Мацюся.

— Будемо голосувати,— жваво сказав король, друг жовтих.

— Гаразд,— погодилися інші.

— Ще хвилику,— попросила Кампанелла,— я забула додати...

— Зробімо невеличку перерву,— запропонував Орест.

— Чудово. Вип'ємо чаю.

— Повечеряємо.

Гостинна Кампанелла сама наливає королем найкращих вин і лікерів. Кожного короля окремо питає, що він любить... Лакеї на велосипедах звозять з найдорожчих ресторанів найкращі закуски. Кампанелла частує гостей сигарами, фруктами, морозивом, яке тільки є на світі: вершковим, ванільним, малиновим. Торти, мед, шербет турецький, горіхи в цукрі, іриски, сир швейцарський, портери англійські — все є в Кампанелли.

— Бракує тільки пташиного молока та англійської солі,— сказав наступного ранку відомий жартівник король Мигдал Ангорський.

Звісно, голосування відклали. Хоч королі можуть їсти й пити, скільки їм заманеться, проте цього разу вони випили аж занадто. І коли вранці вирішили голосувати не в Кампанелли, а в затишному рибальському селищі, королева зрозуміла, що вони з нею не погодяться. Звісно, гостям ніяково відмовляти господині. Так, власне, й сталося.

— Дванадцять "за", чотири "проти".

Мацюсь поїде на безлюдний острів.

— Прошу підписати.

Кампанелла підписалася останньою й, не попрощавшись, перша поїхала. "Будь-що я мушу врятувати це бідолашне дитя",— вирішила королева.

А Мацюсь не на жарт лаштувався до втечі. Мур тюремного подвір'я був старий і зарослий диким виноградом. Мацюсь часто виносив клітку з канаркою надвір і грався біля муру в Робінзона. Старий паяцик правив за П'ятницю, канарка за папугу, а Мацюсь карбував на корі дерева щодня одну позначку так, як Робінзон. Варта

побачила, що малолітній в'язень цілком заспокоївся й по-дитячому бавиться, го й почала менше пильнувати за ним. Раніше солдати повинні були ходити за ним крок у крок, бо вікно канцелярії виходило на подвір'я й начальник в'язниці дивився на них; а тепер, коли Мацюсь гуляв у саду, вони могли робити, що хотіли. А воно ж приємніше базікати, ніж мовчки ходити з карабіном напоготові.

А Мацюсь помітив, що одна цеглина в мурі трошки совається. Він заходився коло неї — праворуч, ліворуч смикає, старе вапно кришиться, але нічого не видно, бо дикий виноград закриває мур. Не вийняв Мацюсь цієї цеглини — почав ворухити другу. Болять йому пальці, ламаються нігті, але він ні на що не зважає, намагається, аби тільки якшвидше кінчити. До обіду вдалося зрушити з місця чотири цеглини, а після обіду — ще дві. "Коли так і далі піде, то за три дні я дістануся на волю".

Вийняти цеглини можна, але де їх покласти? Ходить Мацюсь садом і шукає лопату.

— Чому ти не граєш у Робінзона? — питає в нього начальник варти. Солдати перестали називати Мацюся королівською величністю, але Мацюсь не ображається — він тепер не такий гордий, як колись.

— Звикне дитя потроху. Це чудово, що він грається в Робінзона, бо так непомітно перейде від гри до правди.

— Може, й суворо з ним повелися королі?

— Чого не граєшся, Мацюсю?

— Хочу викопати льох,— каже Мацюсь,— але немає в мене лопати. Без льоху мені дуже незручно, бо як уполюю звірину, то нема де зберігати її.

Солдати дали Мацюсеві лопату, навіть допомогли копати. Коли яма була вже досить велика, Мацюсь поклав цеглу й присипав її піском. Але один солдат помітив це.

— А де ти взяв цеглу?

— Знайшов у саду, там, біля альтанки. Можу вам показати.

Мацюсь узяв солдата за руку й повів до альтанки, а дорогою почав розповідати про війну, про людожерів, і той зовсім забув про цеглу. І ще одного разу Мацюсеві загрожувала небезпека, коли начальник в'язниці наскочив з раптовою перевіркою.

— Начальник іде! — крикнув у вікно черговий по коридору.

Схопилися солдати на ноги, кинули цигарки, взяли карабіни.

Мацюсь став між ними, похнюпив голову, пішов. Та не встигли вони як слід вишикуватися.

— Чому попереду йде двоє, а позаду четверо? Не знаєте статуту? А це що за клітка?

І начальник в'язниці тицьнув палицею в дикий виноград, де стояла клітка з канаркою.

Холодний піт виступив Мацюсеві на чолі, бо він виразно побачив отвір у мурі. Проте начальник в'язниці був високий, дивився на клітку зверху й не помітив нічого.

— А це що за підкоп? — показав він на льох.

— Це комора Робінзона Крузо,— озвався Мацюсь.

— Даю день арешту за те, що ходите не так, як належить, і день арешту за те, що дозволяєте рити підкоп в'язневі номер двісті одинадцятий.

Начальник в'язниці лякав навмисне. Він знав, що помилує солдатів. Не варто зчиняти скандал, а то ще поскаржиться Мацюсь королеві Кампанеллі, а та зробила начальникові в'язниці чимало подарунків і навіть обіцяла прислати дружині діамантову брошку, коли він буде добрий до в'язня. Та, зрештою, Мацюсь незабаром забереться звідси. Ох, хоч би швидше!

Щоправда, неприємність все-таки була: солдати наказали Мацюсеві засипати комору, куди він складав харчі на дорогу. З кожної порції Мацюсь з'їдав половину, а другу потай приносив до льоху.

Швидко спливали години. Повсякчас доводилось Мацюсеві вдавати, наче він грається: то збирає жолуді, то прутики, то будує садочок коло муру, то паркан, то хатки з піску. І раз у раз поглядає, чи далеко солдати, чи стежать за ним. Робота посувалася тепер повільніше, бо вийняті цеглини Мацюсеві доводилось, ховаючи під курткою, відносити на другий кінець саду й кидати через маленький отвір до льоху під альтанкою. А щоб не було чути, як вони гупають, він спускав ті цеглини на вірвовці.

Мур товстий. Потрібна велика витримка. Найменша необережність — і вся праця може піти нанівець. А праця важка. Пальці дедалі дужче болять, бо нігті зовсім поламалися, руки подряпані, шкіра нестерпно боліла й пекла. Та яка була радість, яке щастя, коли піддалася остання цеглина й рука просунулася по той бік муру. Аби тільки не помітив хтось, аби тільки не сталося щось непередбачене.

І так-таки й сталося. Коли Мацюсь вистромив руку за мур, на вулицю, там пробігав якийсь собака й зубами схопив Мацюся за палець. Зойкнув Мацюсь від болю, але схаменувся й удав, ніби просто майструє щось біля дикого винограду. Бо ж невідомо, чи собака сам біг, чи його вів на мотузку хазяїн. Бо помітить той хазяїн Мацюсєву руку за муром, зараз же про все здогадається й повідомить варту.

— Що ти там робиш? — запитали солдати, граючи в карти.

— Годую канарку салатом, — відгукнувся Мацюсь, намагаючись опанувати себе.

— Дурний ти, здохне твоя канарка.

І солдати грають у карти далі.

Тепер Мацюсь зрозумів, що вже не можна відкладати втечу. Отвір видно з вулиці. Навіть добре, що собака звернув Мацюсєву увагу на небезпеку. Солдати теж уже стали помічати, що Мацюсь якийсь стурбований, і частіше питають: "Що ти там робиш?" У вівторок прийде тюремний санітар оглянути Мацюся й здивується, що в нього руки подряпані. А як пояснити це? Отепер тільки зрозумів Мацюсь, скільки труднощів і небезпек чатують на нього. Але замість того, щоб зневіритись, Мацюсь ще дужче запалюється. "Сьогодні вночі!" — вирішує він.

Отож повечеряв Мацюсь, роздягнувся, ліг у ліжко рано, мовляв, голова болить. Залишив відчиненою квартиру, мовляв, жарко. Вкрився ковдрою з головою й чекає на зміну нічної варті.

Раптом відчиняються двері. Входить начальник в'язниці, входить представник королівської ради.

— Ваша королівська величність, зводьте збиратися. За годину вирушає поїзд на

безлюдний острів. А ось документ з печаткою і підписами королів.

Мацюсь устає з ліжка, починає одягатися.

Розділ п'ятий

"Сьогодні вночі втечу,— думає Мацюсь, складаючи речі до валізки.— Не так, то інакше".

Уся Мацюсева праця пішла нанівець. Дірка у мурі готова. Та що з того? Адже Мацюсь більше не піде в сад. Будь-хто на його місці вдався б до розпачу й втратив би надію. Так, будь-хто, але не Мацюсь. Він відчував, що найважливіше — вирішити, а решта — дрібниці. Мацюсь зрозумів навіть, що для втечі, яку він здійснить дорогою, його праця мала певне значення. Він навчився витривалості, обережності. Одне слово, Мацюсь відчував, що найважливіше — це в собі, в голові, в серці бути готовим до всього. А далі буде видно. Тому-то Мацюсь і не втрачав надії.

Пакування речей тривало недовго. Начальник в'язниці весь час був у кімнаті, а коли під'їхала машина, попросив Мацюся засвідчити, що той не гнівається на нього.

— Вашій королівській величності це нічого не варто, а мені може згодитися.

— Гаразд.

Принесли чорнило, перо й папір.

Засвідчую,— пише Мацюсь, що не ображаюся на начальника в'язниці, бо він робив те, що йому належить. Коли перед війною я заарештував міністрів, він охороняв міністрів, бо так я наказав. Після війни він пильнував в'язня номер двісті одинадцять, бо такий був наказ королів-переможців. Розбив я фарфорову вазу, але він не мстився мені за це. Бажаю, щоб і надалі він робив своє; я теж робитиму своє.

К о р о л ь М а ц ю с ь П е р ш и й".

Королівський представник розписався в тюремній книжці, що забрав Мацюся, вони сіли в машину і поїхали.

Мацюсь з цікавістю дивиться у вікно автомобіля на свою столицю. Саме закінчилася вистава, і люди поверталися з театру. Ніхто не догадувався, що в автомобілі їде Мацюсь.

З театру поверталися тільки дорослі, жодної дитини. "Дітей повкладали спати, а самі розважаються",— сердито подумав Мацюсь.

Обіч Мацюся сидить королівський представник і куняє. "Відчиню дверцята й вискочу". Ні, не варто. Серед дітей було б заховатися легко, а зараз на вулиці самі дорослі, світять ліхтарі, і на кожному розі стоїть поліцейський.

І на вокзалі втекти не вдалося. Королівський представник узяв Мацюся за руку, хутенько провів через зал чекання — просто до вагона першого класу в поїзді, який через п'ять хвилин мав вирушити за кордон. Мацюсеvu валізу поставлено біля вікна, а на валізу клітку з канаркою.

— Ну, будемо спати.

Чи він і справді такий сплюх, чи тільки прикидається?

Ні, полковник Дормеско не прикидався. Був він відомий, навіть видатний сплюх у четвертій дивізії важкої артилерії. Ще коли навчався в другому класі початкової школи,

Дормеско спав на уроках. Та оскільки він не хропів, а спав тихо й нікому не заважав, учителька була ним задоволена. Диктанти Дормеско писав добре, з читання в нього завжди стояла четвірка з плюсом, але на арифметиці хлопець таки спав. Жартували з нього товариші, та він не ображався. І тому всі любили його. Коли одного разу він заснув на уроці закону божого, то й ксьондз навіть не розгнівався:

— Хто спить, той не грішить.

Якось заснув він на природознавстві. Учитель був дуже строгий, любив, щоб на уроках сиділи тихо. І от учитель щось розповідає, а в Дормеска очі склеплюються.

— Повтори, Дормеско.

— Він спить, пане вчителю.

Штовхнув сусід Дормеска ліктем. Той протер очі, підводиться.

— То що тобі снилося? — питає вчитель.

— Снівся мені такий великий, великий мурашник.

Клас у сміх, а вчитель каже:

— Щастя твоє, що приснилася тобі природа, а то скуштував би ти кийка.

Коли Дормеску сповнилось шістнадцять років, до його батьків завітали гості, і один старий капітан сказав:

— Найважливіше в житті — це захоплення. Любиш малювати, будь художником. Любиш співати, будь співаком. На військовій службі найважливіше дисципліна, слухняність.

— Ну, звісно,— сказав скрушно батько,— але що буде з хлопцем, який любить лише спати?

— Повір мені, якщо хлопець справді з захопленням, від усієї душі любить спати, то він неодмінно зробить кар'єру. Основне — це захоплення.

Вступив Дормеско до військової школи. Як молодий офіцер він здобув загальну повагу своєю мужністю. В атаки він, щоправда, не кидався, зате на смерть стояв у обороні.

— Триматись,— дають йому наказ.— Ні кроку вперед, ні кроку назад.

Дормеско окопується із своїм загоном, і хай там кричать, хай стріляють — не зрушить з місця.

— І ти не боїшся? — питають його товариші.

— А чого? Кожний має померти. Дружина за мною не плакатиме.

Дормеско був старий парубок і не любив дітей.

— Галасують, кричать, тупотять, дурниці всілякі їм у голові. Спати не дають. Немовлята вночі пищать, а старші вдень надокучають.

Він охоче навідувався в гості до своїх товаришів офіцерів, але десятою дорогою минав родини, де були діти. Отже, легко здогадатися, чому, власне, його вибрали супроводити Мацюся. Хто б міг виконати це краще? Військовий полковник, до того ж ворог дітей: хай їде.

Звання полковника Дормеску присвоїли за мужню оборону Четвертого Форту Смерті. Був це найважливіший форт усієї фортеці. Сорок шість атак витримав

Дормеско, але не здався. Пороху йому видали багато, бо знали, що ворог захоче захопити штурмом цей ключ до фортеці. Дормеско дав наказ: "Стріляти вдень і вночі без перепочинку" — і край.

Солдати стріляють, а Дормеско спить. Аж ось ворог відступив, і настала перемога.

— Покликати мужнього оборонця Форту Смерті,— наказав головнокомандуючий.

— Не можу. Він заборонив будити,— відказав ординарець.

Так Дормеско став полковником, і перевели його до важкої артилерії гарнізону фортеці. Ось і тепер лежить бойовий полковник на лавці, спить і посвистує носом:

— Ф'ю-їть, ф'ю-їть, ф'ю-їть!

"Ти мені ще поф'юїкаєш",— подумав Мацюсь, присунувся ближче до дверей і легенько прочинив їх.

Кепсько: в коридорі стоїть солдат на варті. Мацюсь зачинив двері, а сам навпочіпки підійшов до вікна. Вікно не заґратоване. Дуже приємно, коли вікно без залізних ґратів. Але як його відчинити? Долі висить міцний шкіряний пасок. Не знає Мацюсь, навіщо він тут, але хай буде — може, згодиться. Вгорі теж якийсь ремінець. Зняв Мацюсь клітку з валізки, поставив її на підлогу, накрив рушником, щоб пташка не співала, а сам виліз на чемодан. Потягнув вікно вниз — не піддається, пхає вгору — трохи зрушило, а далі ні з місця. Якщо розбити шибку, полковник може прокинутись. Ага, вже зрозуміло, пригадав! Колись відчиняли при ньому вікно вагона, та тоді він тим не цікавився, не придивлявся. Не знав тоді Мацюсь, що кожне спостереження може стати в житті в пригоді.

Штовхнув Мацюсь вікно трохи вгору, смикнув до себе й став спускати. Поїзд гучно вистукує по рейках. Виглянув Мацюсь, чи високо, чи можна вискочити. Дурниці — вискочить. Треба почекати до станції. Але що далі? Грошей немає. Якщо він навіть дістанеться до столиці, то треба мати хоч трохи їжі. Ага, вже знає: сховається в стрілочника. Як добре, що відвідав його, повертаючися з переможної війни. Доброчесна дружина стрілочника не зрадить Мацюся.

Зачинив Мацюсь вікно, бо полковник кілька разів неспокійно поворухнувся: певно, холодний струмінь повітря повіяв на нього, Дормеско щільніше загорнувся, насунув плащ на голову. Що ж, так навіть краще.

О, як нестерпно довго тягнуться хвилини! Мацюсь боїться проґавити станцію. А може, не чекати? Мацюсь був би вискочив, та пригадав важкі військові походи. Справді, не хочеться йому спати, але що буде, коли вдосвіта сон зморить його?

Два маленькі полустанки, станція, ні, не та, знову полустанок. Аж ось, нарешті, та, яка треба! Відчинити вікно, вискочити — було справою хвилини. І от Мацюсь уже біжить, уже бачить, як мерехтять у темряві вікна стрілочника. Біжить, аж подих йому перехопило в грудях.

Він на волі!

Заховався Мацюсь у комірчині й жде, чи не буде переполоху. Може, хто бачив, може, вже кинулися в погоню? Ні — поїзд тихо рушає далі.

— Бажаю, щоб начальник в'язниці робив своє, а я теж робитиму своє,— весело

повторив Мацюсь останні слова свого засвідчення начальникові в'язниці.

А полковник Дормеско прокинувся лише на кордоні. Дивиться: вікно відчинене, клітка на підлозі, а Мацюся немає. "Утік Мацюсь. Гарна історія! Мені ж наказано відвезти Мацюся на безлюдний острів. Як же його тепер відвезти? Адже я наказав йому спати. Це вперше таке трапилось, щоб хтось не виконав мого наказу. Що робити? Стріляти? Але з чого? Тут немає жодної гармати. Та й, зрештою, куди цілити? І як же стріляти без наказу?"

Полковник Дормеско вийняв документ з портфеля й читає: "Негайно після одержання цього листа полковник Дормеско повинен передати керівництво гарматами капітанові Дольце фон Нанте, а сам вирушити до Мацюсевої столиці, щоб разом з речами вивезти Мацюся на безлюдний острів. Керівникам сухопутної та морської митниць надавати всіляку допомогу полковникові Дормеску. Про виконання наказу скласти після повернення рапорт".

— Ага, відвезу канарку й валізу на острів і складу рапорт.

Зітхнув Дормеско, почухав потилицю, зачинив вікно, вкрився плащем — і заснув. А поїзд їде.

Розділ шостий

Три дні прожив Мацюсь під гостинним дахом добродушного стрілочника. Він собі так міркував: "Побачать, що втік, кинуться мене шукати. Гасатимуть скрізь, а нікому й на думку не спаде, що я сиджу собі спокійно під самісіньким носом у них".

Коли почалася перша Мацюсева війна, стрілочник викопав під комірчиною льох, щоб на випадок небезпеки було де сховатися. Там може тепер сховатися Мацюсь, якщо прийдуть з обшуком.

А поки що тихо.

Одного разу зайшов станційний кур'єр і розповів:

— Якогось в'язня везли вчорашнім нічним поїздом. Я бачив солдат в коридорі вагона.

— Може, то був ординарець офіцера? — питає стрілочникова дружина.

— Е-е, ні, стояв з карабіном.

— Може, то який іноземний посол?

— Може...

Стрілочникова дружина дуже обережна, бо часом шукають утікача відкрито, а часом таємно. Станційний кур'єр добрий знайомий, але хто може знати, що в нього на мислі.

— Ой, найясніший королю,— зітхає стрілочникова дружина.— Як нам тепер погано без нашого короля. Хто хоче, той і керує. Наказувати кожен може, а зарплату давати не дуже. Перед самісінькою війною почалися ці нові порядки. Нібито наказали дітям працювати на машинах, а дорослим ходити до школи. А ще подекують, наче король Мацюсь так наказав. І були такі дурні, що вірили цьому. Я тоді казала: "Буде лихо". Позаздрили сироті.

Ходить Мацюсь по хаті, руки заклав за спину, брови насупив.

"Годі. Сиджу тут, нічого не роблю, бідних людей об'їдаю. Час у дорогу".

Хазяї вмовляють його ще зостатись. Але Мацюсь не погоджується, так він нічого не знатиме, поки не повернеться до столиці. Приніс стрілочник від кумів старе, блаженське вбрання. Переодягнувся Мацюсь, узяв шмат хліба (сиру брати не схотів) і стільки грошей, скільки треба на квиток від сусідньої станції. На цій станції Мацюсь боявся купувати квиток.

Спокійно відміряв Мацюсь п'ятнадцять верст, ніхто його в дорозі не чіпав. Без будь-яких пригод купив квиток третього класу на сусідній станції й надвечір був уже в столиці. Насунув про всяк випадок шапку на очі — і йде собі.

— Гей, хлопче, маєш час? Віднесеш мішок — заплачу.

От пощастило Мацюсеві! А від мішка такий запах, що аж слина покотилася хлопцеві з уст. Пахли ковбаси, сардельки, сосиски, сало.

— Щойно приїхав?

— Еге ж. Власне — вчора.

— Знаєш місто?

— Трохи знаю. Ні, не знаю: тільки вчора приїхав.

— А здалеку їдеш?

— Ні, не дуже. Звісно, дуже здалеку.

— Ну, то ворущися жвавіш.

Підганяє ковбасник Мацюся, а в того руки мліють, у голові наморочиться. Пройшли вони вже чимало, і Мацюсь раз у раз спиняється.

— Слухай-но, хлопче. Коли сподіваєшся, що втечеш від мене з мішком, то дуже помиляєшся. Я не простака і добре знаю вас, тих, що ото приїхали і сьогодні, і вчора, і здалеку, і зблизька і нишпорять отут і вдень і вночі. А самі тільки й витоптують, де б ото щось поцупити. Я пізнаю вас по шапці, насунутій на самісінькі очі. Щоб ти знав, я не зразу відкрив ковбасну, а два роки служив у поліції. Отож чимчикуй хутчіш.

Зітхнув Мацюсь тихенько, нічого не відповів, несе свою ношу, аж руки йому затерпи, ноги ледве ступають.

— Гей, пане Міхал... Новина! — зупинив їх поліцейський. — Звідки бог веде?

— З товаром. А що за новина?

— Короля Мацюся вивезли. Тільки ні слова нікому, розумієш, службова таємниця. Кажу як товаришеві.

— То що ж? Не оголосили?

— Бояться бунтів. О-ох, жаліють люди Мацюся. І дорослі, й діти. Та пізно! Не треба було вивішувати білих прапорів.

Мацюсь поклав мішок і слухає.

— А звідки ви знаєте, що його вивезли?

— Сказав стражник з в'язниці. Ключ-Ключ мають вислати до батька, цього, як його, Бум-Друма. Подейкують, ніби сумний король хоче відмовитись од корони і добровільно виїхати на безлюдний острів. А ти чого вуха наставив? — раптом грубо звернувся він до Мацюся.

— Це мій хлопчина: мішок мені несе.

— Ну, йдіть. Завтра після нічної варті в мене цілий день вільний, то навідаюсь до вас. Ой, жаль Мацюся.

— Стривай: на мою гадку, це ще не кінець. Мацюсь іще повернеться.

— Аби тільки дурниць він більше не робив.

— Ну, хлопче, гайда.

Ковбасник допоміг Мацюсеві закинути мішок на плечі. І сталося диво: Мацюсь тепер не відчував утоми, і мішок йому не був важкий. Іде прудко, наче на крилах летить.

Мацюсь знає майже все. Одне його тільки дивує: чому його не шукають, чому невідомо, що він утік?

— Стій, хай йому грець. Ач як летить! Наче на край світу. Завертай-но до брами.

З воріт два східці ведуть до приміщення за крамницею. Ступив Мацюсь на один східець і, мабуть, упав би, коли б його не підтримав ковбасник. А той аж злякався, коли глянув на Мацюся. Блідий, сперся хлопчина на двері, очі заплющив, увесь тремтить.

— Що тобі?

— Я голодний,— прошепотів Мацюсь і зомлів.

Ще у в'язниці Мацюсь їв мало, бо половину порції ховав на дорогу. В стрілочника теж не розкошував: прикро, йому було задарма харчуватися в бідних людей. Згодом п'ятнадцять верст відмахав він з окрайцем хліба, а тепер ось мішок ніс, від якого так смачно пахло. Дорослий і то не витримав би. А тут іще тривога, побоювання погоні, несподівана новина про те, що країна його пам'ятає, вірить йому й чекає.

Поклали Мацюся на канапу.

— Випий молока.

Розстебнув ковбасник Мацюсеві куртку, аби легше хлопцеві дихалось, і з поліцейської звички пошукав паспорта. Намацав фотографію — дивиться: небіжчиця королева, і нічого більше.

— Гей, малий, випий молока. Ну, розплющ очі!

Загартований на війні, Мацюсь швидко очуняв. Засоромився, а згодом і злякався, чи ненароком не виказав чогось, коли був непритомний.

— Як тебе звати?

— Янек.

— То слухай, Янеку. Бачу, ти дуже тендітний. Руки в тебе білі, хоч подряпані, й нігті поламані. Брехати не вмієш — це видно. Бо надто вже по-дурному ти біля станції щось вигадував. Голодний, змарнілий, хоч і дужий хлопчина. Документа жодного, лише фотографія королеви. Що це все означає?

— Душно мені,— каже Мацюсь,— відчиніть, будь ласка, вікно.

П'є Мацюсь молоко, булкою заїдає; сила в нього вливається. Але знов очі заплющує, вдає кволого і раз у раз позирає на вікно. Хай тільки що, тікатиме.

— Дай йому спокій,— каже ковбасникова дружина.— Бачиш: дитя ледве дише. Хай виспить. Матимеш час завтра розпитати.

— Ні, моя кохана. Я два роки в поліції служив. Ти вже мене не вчи. Хай мені тільки скаже...

— Я тобі скажу: заткни рота. Зрозуміло? Покажи-но краще, що привіз?

І вони заходилися біля мішка, а Мацюсь сперся на стіл і заснув.

— І не сором тобі, чоловіче, такого важкого мішка на дитину навантажив... Адже його теж Янеком звуть...

У ковбасниці був син Янек, і цей син загинув під час останньої війни.

— Слухняна, мабуть, дитина, коли фотографію королеви ховає. Бо якби був лобуряка, то, напевне, мав би фотографію Мацюся.

Мацюсь спав чуйно. Почув крізь сон власне ім'я, прокинувся й слухає.

— Не буде вже вашого Мацюся,— каже ковбасник.— Вивезли на безлюдний острів.

— Шкода, що раніше цього не зробили. Не загинув би наш Янек. Ох, цей Мацюсь, аби він мені в руки попався...

— Розумний був це король, войовничий, відважний.

— Ти замовкнеш?

І отак було повсюди. Якщо чоловік хвалив Мацюся, дружина сердилась, якщо брат хвалив Мацюся, сестра глузувала з нього. А скільки було бійок по школах, важко навіть злічити.

Префектові поліції довелося видати наказ про те, що в театрах, парках, школах, взагалі в громадських місцях заборонено згадувати ім'я Мацюся. А хто порушить цей наказ, сплатить штраф або відсидить три дні у в'язниці.

Завдяки такій забороні про Мацюся говорили ще більше.

Розділ сьомий

П'є Мацюсь солодкий чай, їсть булку з ковбасою, розмовляє про те, про се. Чекає, коли його знову почнуть розпитувати, хто він і звідки прибув. Але поки що не питають.

— Принеси, Янеку, підмети, Янеку, подай, відстав, зав'яжи, вилий!..

Хазяї перевіряють хлопця, чи слухняний, чи меткий, чи тямущий. Певно, втік із дому й не хоче признатися. Така вже пішла тепер мода, що діти, тільки щось їм не так,— тікають. Повештаються, поголодують, зазнають лиха й повертаються додому.

— Поживе у нас трохи, оговтається, то й розповість усе. А тим часом згодиться в господарстві. Аби тільки був чесний.

Чесний. Здачу приносить завжди. Тихий — розмовляє мало. Тільки їсти не хоче.

— Їж, Янеку. Бачиш же, що в нас усе є. Соромиш тільки перед сусідами: такий худий, що подумують, наче голодом тебе моримо.

— Не можу: зуби у мене болять.

Мацюсь часто поглядає в дзеркало. Втечу рано чи пізно помітять. Шукатимуть його, а може, вже й шукають таємно. Отож треба, щоб він так схуд, аби ніхто його не впізнав...

Живе Мацюсь у ковбасника, допомагає йому, а де знайде газету, сховає й читає. Спершу крадькома, а потім одверто. Чи відносить що, чи приносить. Побачить якесь нове оголошення, зараз же зупиниться й читає.

Тепер Мацюсь знає все.

Прем'єр-міністр і міністр фінансів виїхали за кордон, куди ще перед війною відправили свої гроші й коштовності. Військовий міністр відкрив школу танців. Міністр охорони здоров'я має аптечний склад, продає туалетне мило й зубний порошок. Благородний міністр юстиції став контролером на трамваях, бо після Мацюсевого процесу не хоче мати справу з судами. А міністр

торгівлі відкрив овочевий магазин і вкупі з церемоніймейстером — кінематограф. Найгірше судилося міністрові освіти: продав перед королівським палацом газети. А лікар помер з журби.

У Мацюсевому палаці мешкає іноземна місія. Взагалі поназ'їжджалася з усього світу сила-силенна різних чужинців, авантюристів. Найкращі місця в театрах займають вони, їздять в автомобілях вони, п'ють і смачно їдять вони, а за все це повинні платити мешканці столиці.

У парламенті для дорослих влаштовуються змагання силачів, а в дитячому парламенті виступають маги та фокусники. Казарми переобладнано на броварні, бо люди спересердя п'ють багато пива.

"З чого тут почати? — думає й думає Мацюсь.— Адже треба з кимось увійти в спілку, бо сам я нічого не роблю".

Спинився Мацюсь перед овочевим магазином міністра торгівлі. Не так-то вже Мацюсь і любив його, але знав, що це людина практична.

Зайти чи ні?

Не зайшов. Повернувся додому і ще з порога сказав:

— Мені так хотілося б купити фунт яблук...

Уперше Мацюсь попросив у своїх хазяїв гроші, бо досі тільки відмовлявся. Зраділи вони, дали йому гроші.

— Дайте, будь ласка, півфунта яблук.

Міністр пізнав Мацюся з голосу. Здрігнувся, глянув — півфунтова гирка випала в нього з рук.

— Хай ваша коро...

Мацюсь приклав пальця до вуст.

— Ах, що я мелю... Пане помічник, дайте мені гирку... Або ні... Принесіть цигарки...

Пані касирко, перелічіть гроші, чи все гаразд.

А Мацюсеві подає знак, аби той зайшов до складу за магазином.

— Як може ваша королівська величність наражати мене на небезпеку? — пошепки каже міністр.— Мені й так уже перепало. Був міністром, тепер яблука продаю. Тут навіть ім'я короля згадувати заборонено; а коли б довідалися... Прошу, благаю вашу королівську величність, щоб більше до мене не приходили, бо інакше, кажу щиро, змушений буду доповісти про все поліції. Адже в мене дружина, діти — я не можу накликати біду на родину.

— Але ж я хотів лише взнати...

— Але я нічого не знаю й нічого не скажу,— урвав Мацюся міністр.— Можу дати

фунт, ну, три фунти яблук чи груш, а більше нічого.

— Не по милостиню я прийшов,— відказав Мацюсь гордо й пішов.

Бідолашний король-блукач. Уже немає в нього бажання заходити до інших міністрів. Минає тиждень, другий. Чим довше лишається Мацюсь у столиці, тим більше переконується, що тільки такі шляхи zostалися йому:

Або з'явитися раптово серед люду й гукнути: "До зброї!" Озброїти населення, заарештувати іноземних послів, оточити окопами місто й ще раз спробувати щастя.

Або піти до палацу й сказати: "Я Мацюсь Перший". Хай вишлють на безлюдний острів.

Або й надалі лишатися хлопчиком на побігеньках і... чекати.

Був і четвертий шлях: завітати до сумного короля. Проте цього Мацюсь не зробить.

"Чекатиму,— він зрештою вирішує.— Адже щось таки станеться".

А тим часом Мацюсь служить. Удосвіта відмикає й підмітає ковбасну, ходить з кошиком на базар, у печі розпалює, картоплю чистить, пакунки розносить.

— Візьми, Янеку, п'ятдесят сардельок та десять фунтів ковбаси, віднеси до ресторану на вулиці Новій. Раніше вона називалася вулицею Мацюся Реформатора.

— Знаю,— каже Мацюсь.

Іде Мацюсь, несе кошика, Та на вулиці якесь незвичайне пожвавлення. Чи то військові, чи то поліцейські нишпорять усюди, затримують перехожих: і дорослих, і дітей.

Глянув Мацюсь: на стіні будинку — нове оголошення. Великими літерами: "П'ять мільйонів нагороди".

Нарешті!

5 000 000 НАГОРОДИ

Колишній король Мацюсь Перший утік по дорозі на безлюдний острів. Хто затримає Мацюся або скаже, де він ховається, одержить названу нагороду.

Нагадуємо, щоб діти, особливо хлопці в літах Мацюся, мали при собі метрики. Попереджаємо батьків, що дітей без документів буде заарештовано. Хай батьки потім не сердяться.

"П'ять мільйонів,— хитає головою Мацюсь,— ніколи не думав, що королі стільки варті. Скільки ж це сардельок можна купити за одного короля?"

Проте зрадів Мацюсь, що нарешті станеться якась зміна в його житті. Повертатися до ковбасника немає сенсу. Хазяї і так уже йому докучали: хто такий, звідки, з якої школи, чого так уважно читає газети, що в тих газетах тямить, навіщо ховає фотографію королеви? Тепер вони зразу догадаються.

— Звідки йдеш? — затримав Мацюся патруль.

— Від різника.

— Є документи?

— Є.

— Покажи.

Мацюсь з невинним виглядом показує ковбасу,

— Дурень. Це ковбаса. Покажи посвідчення.

— Мій хазяїн такого зроду не коптив.

— Хай іде: що з дурнем патякати.

Минув Мацюсь дві вулиці — знову патруль.

— Паспорт, метрика чи який інший документ.

— Дайте, панове, спокій: я поспішаю. Хазяїн ресторану чекає.

Та бачить Мацюсь, що це не жарти. І далі вже обережніше, глухими вулицями прямує за місто.

— Стій!

Мацюсь навіть не здригнувся: іде далі.

— Стій, стрілятиму!..

Мацюсь іде далі. Солдат стріляє в повітря — Мацюсь не звертає уваги.

— Ах ти, волоцюго, то ти глузуєш з поліції?

Мацюсь показує на мигах, що він глухий.

— Відпустити його, чи що? Глухий як пень. Навіть пострілу не почув.

— Мене це не обходить, наказали заарештовувати, то треба заарештовувати. Нікого не приведемо — нас іще запідозрять. А може, цей телепень прикидається. Може, він несе крадене?

Бачить Мацюсь, що йому непереливки. Треба тікати. І треба захопити трохи провізії, бо доведеться кілька днів ховатися від людей.

Ідуть вони. Солдати розмовляють між собою:

— Диво дивне. Втік Мацюсь з безлюдного острова, а його шукають тут. Аби тільки людей дратувати.

Дорогою солдати затримали ще двох хлопців. Ті просяться, лементують, а солдати ще дужче сердяться. Рушили далі. Троє хлопців попереду, солдати за ними; а за Мацюсевим кошиком чотири собаки біжать. Дуже багато голодних псів бігало тоді по околицях столиці.

І ось тоді Мацюсь виймає з кошика в'язку сардельок, закидає їх собі на шию, прив'язавши кінець в'язки до пояса, в кожну руку бере по кільцю ковбаси, кошик шпурляє вбік — і навітікача.

— Хапай, лови!

Мацюсь біжить попереду, за ним мчать собаки, а за собаками — солдат. Другий солдат лишився з хлопцями.

Кинув солдат карабіна й вже майже наздоганяє Мацюся. Але Мацюсь раптом бух ковбасу на землю. Збилися над поживою собаки, солдат перечепився через них і заорав носом землю.

Мацюсь перескочив через паркан, пробіг одне, друге подвір'я. Дивиться: сад, а в саду повно дітей. Малі, старші, хлопці, дівчата. В глибині саду будинок, хвіртку відчинено, а коло хвіртки сторожка, за якою ростуть кущі. Нараз пролунав дзвоник. Діти біжать до будинку. Мабуть, це школа. Присів Мацюсь у кущах і роздивляється навсєбіч, де б це заховати запаси їжі.

Розділ восьмий

— Це сирітський будинок, а не школа. В школі лише вчать, а ми тут і живемо. Мого батька вбито на війні, твого, мабуть, теж. Щоб потрапити сюди, треба написати заяву. Поки приймуть, багато часу мине. Але я тобі раджу: залишайся просто так. Ніхто не помітить. Раніше в усіх було однакове вбрання, а після війни все змінилося. Кожен робить те, що хоче.

— Але ж діти пізнають, що я новенький,— каже Мацюсь.

— То байдуже. Старшим роздамо сардельки, щоб мовчали, а малюки боятимуться. Мусять нас слухати, бо інакше — в зуби і край. Зрештою, коли хочеш, можеш поки що сидіти в кущах. Я пораджусь з нашою спілкою.

— У вас є спілка? — зрадів Мацюсь.

— Яка там спілка. Тільки так називається. Кажу тобі: ніякого порядку нема. Що кому заманеться, те й роблять. Розповів би тобі щось, та ти не викажеш? Ми називаємося Спілкою Зеленого прапора. Наш ватажок — тільки пам'ятай, що це таємниця,— наш ватажок — Мацюсь. Ми хочемо викрасти Мацюся з безлюдного острова. Отож знай: якщо комусь хоч слово скажеш, тобі буде непереливки. Це наша найпотайніша спілка.

Пролунав дзвоник.

— Посидь тут трохи, мені треба на уроки. Перевіряють на першому уроці, а там уже можна не сидіти. Ну, бувай! За годину повернусь. На ось шматок хліба.

З'їв Мацюсь хліб, дві сардельки, сидить у кущах і міркує собі. Аж тут раптом ввалюється до саду поліція.

"Буде обшук".

Але ні. Це привели з в'язниці близько сотні хлопців, заарештованих на різних вулицях. Батьки їхні обурилися, пішли до в'язниці, зчинили такий галас, що тільки тримайся!

— Не хочемо, щоб діти наші разом із злочинцями сиділи.

Отож і привели хлопців з в'язниці сюди, до сирітського будинку.

Вибіг у сад огрядний панок, руками розмахує, сердиться, кричить:

— Чому не попередили? Де я їх поселю? Ані мисочок, ані склянок нема для них. Де вони спатимуть?

— Ми нічого не знаємо,— відповідають стражники,— Нам наказали, і ми виконуємо.

І вони пішли з саду.

Діти з сирітського будинку повибігали в сад. Тепер уже ніхто нічого не добере. Принесли два столи, почали записувати, як чиє ім'я й де хто живе.

— Я син адвоката.

— Моя мама артистка.

— Мій тато іноземний посол.

Раптом заїжджає на подвір'я автомобіль.

— О, мій тато приїхав.

Іноземний посол починає гримати на огрядного панка.

— Яке ви мали право? Що це за порядки?

А тут поліція приводить близько сорока нових в'язнів.

— Віддайте мені мою дитину! — кричить дружина іноземного посла.

До саду вривається ціла юрма батьків. Плач, крик, нарікання.

"Тепер можна вийти з кущів,— подумав Мацюсь.— Якщо поліція у такий спосіб ловить злочинців, то дивно, як взагалі вона може когось піймати. Тепер я в безпеці".

І Мацюсь так посмілішав, що протовпився аж до самісінького столика, біля якого стояв огрядний панок і намагався заспокоїти батьків:

— Шановні батьки й матері, я директор сирітського будинку, а не начальник в'язниці. Для мене все це дуже прикра несподіванка. Я, пробачте, вчений вихователь, автор наукових книжок про дітей. Я видав книжку під назвою "365 способів навчити дітей не галасувати". Написав другу книжку: "Що краще: гудзики бляшані чи рогові?" Моя третя педагогічна книжка має назву: "Розведення свиней в інтернатах". Адже треба вам знати, що там, де багато дітей, залишається чимало недоїдків і помий. А все це не повинно пропадати марно. В моєму інтернаті найкваліше поросятко стає гладкою свинею. Я удостоєний двох срібних медалей. Тільки гляну на дитину, зразу бачу, чого вона варта. Пізнаю з обличчя, з очей, з усього. От гляньте, будь ласка, на цю дівчинку...

І директор показав на Мацюся, що стояв біля столу.

— Гляньте на її ніжне обличчя й розумні оченята. Вона в нас недавно, але я знаю про неї все; у неї нема від мене таємниць. Я читаю кожну її думку.

Коли батьки переконалися, що їхні діти не в тюрмі, а під наглядом ученого вихователя, то заспокоїлись і розійшлися по домівках. Лише іноземний посол подзвонив до префекта поліції і домігся дозволу забрати свого сина.

За якусь мить директор знову вибіг на двір і крикнув:

— Панове вихователі! Через півгодини відбудеться нарада про те, як шукати Мацюся, що утік з безлюдного острова. До нас приїде багато знатних осіб. Прошу замінити дітям одяг, умити їх і повитирати їм носи. Зрозуміло: жодного зашмарканого носа. І хай одне з дівчаток подасть букет префектові поліції. Найкраще — оця маленька з ніжним обличчям. Гей, сторожі, до роботи!

І він побіг кудись.

— Де та дівчинка, що має подавати букет? — спитав один із вихователів.

— Це я,— каже Мацюсь.— Але я хлопець, а не дівчинка.

— І тобі не сором! — нагримали на Мацюся вихователі.— Коли директор сказав, що ти дівчинка, то ти дівчинка і край. За неслухняність будеш завтра без обіду.

За півгодини потому Мацюсь, одягнутий у біле платтячко з рожевим шарфом, подав префектові поліції букет квітів. Разом з префектом приїхали: начальник слідчої поліції, суддя кримінальної поліції, шеф жандармерії, дефензиви і ще з двадцяттеро місцевих та іноземних шпигів.

— Панове,— взяв слово директор сирітського будинку,— я вихователь і автор наукових творів. Моє завдання стежити, щоб діти не губили носовичків, щоб не

галасували й не обривали гудзиків. І коли йдеться про розшуки дитини-втікача, я можу дати вам пораду, бо добре знаю дітей. Отже я з усією відповідальністю запевняю, що Мацюся в столиці немає. Найпевніше, він сховався в лісі, й, коли заснув, його знайшли цигани або селяни. Мацюсь ховається на селі або серед циган. Якщо Мацюся пізнали, то запевняю, що його викажуть, бо він усім дався взнаки. А якщо його не впізнали, то напевно він сам десь вигулькне. Треба лише зачекати кілька тижнів. А столиця знає Мацюся, отож тут він і п'яти хвилин не міг би ховатися.

Стоїть Мацюсь біля дверей і слухає. Це директор наказав йому стояти під дверима на випадок, коли хтось попросить склянку води або упустисть щось на підлогу. А дорослі не люблять самі нахилитися по те, що впало, бо в них болять кістки.

А нарада триває — кожний говорить своє — зрештою вирішують дітей далі не тримати. Хай переночують, а завтра їх випустять. Батьки можуть принести дітям обід, бо для них тут нічого не готували. Оце й усе.

Як тільки Мацюсь, знову одягнутий у хлопчаче вбрання, вийшов на подвір'я, його оточили діти:

— Про що там говорили, що робили, чи їли щось і чи смачне було? Чи перепало що-небудь Мацюсеві від гостей? Чи не соромився він? Коли випустять в'язнів і що буде сьогодні на обід?

Звичайно, Мацюсь соромився, нічого не бачив, не чув — нічого не знає і нічого не скаже.

Діти залишили Мацюся, бо мали свої справи. Кожен намагався видурити що-небудь у в'язнів:

- Дивись, мені так треба ножика, а тобі він ні до чого.
- Слухай: дай мені дзеркальце, адже дома в тебе є краще.
- Як даси мені пенал, я розкажу тобі щось цікаве.
- Глянь: волосся в мене розсипається — дай мені цю шпильку.

Хоч не всі діти займалися обміном, проте стояли довкола, приглядалися до всього й прислухалися. Адже це було щось нове і цікаве в їхньому житті. Щодня вони тільки бігали подвір'ям або ходили парами на вулицю. А ходити парами не дуже приємно — інші діти глузують, і не можна добре оглядати вітрини крамниць.

Я забув сказати, що Мацюся переодягали в плаття директорової дочки, а потім дали хлопчаче вбрання, тільки вже не те, яке подарували йому в стрілочника. Отже, тепер Мацюсь зовсім не відрізнявся від інших дітей.

Але, зрештою, і так ніхто нічого не знав. До пізнього вечора приходили батьки з пакунками. Такого частування не пам'ятали навіть найстарші вихованці.

- Е-е-ех, весело! А завдяки кому все це?
- Хай живе король Мацюсь! — наважився крикнути хтось.

І всі діти, навіть в'язні, повторили двічі злагодженим хором: — Хай живе! Хай живе! А Мацюсь мав велике бажання гукнути: "Хай живе полковник Дормеско!"

Розділ дев'ятий

Полковник, сам того не знаючи, прислужився Мацюсеві як найщиріший друг. Три

дні після Мацюсевої втечі їде Дормеско далі, мовби нічого й не сталося. Варта стоїть у коридорі — пильнує. А Дормеско спить.

Прибули до моря. Зібрався натовп цікавих, бо всі або знали, або догадувалися, що корабель у порту чекає на Мацюся. Виносять Мацюсеvu валізу, виносять другу — полковникову, виносять клітку з канаркою. Виходить полковник. П'ятеро вартових з одного боку, п'ятеро з другого.

— Де ж Мацюсь?

Люди зляться: стояли кілька годин під дощем і прогавили. Але зацікавила їх клітка з канаркою.

Комендант порту одверто запитав:

— Де Мацюсь?

— Хіба ви представник сухопутної і морської влади? — буркнув страшенно злий Дормеско.

— Так точно,— відповів комендант.

— То ви маєте наказ допомагати мені, не більше. Прошу дати човна. І як сядемо на корабель, хай зразу відчалює.

Чекає капітан корабля, дивиться на берег, дивується. Дивуються й матроси, а люди забобонні подумали, що, може, та канарка в золотій клітці і є Мацюсь. Може, зачарували королі Мацюся, а може, він ніколи й не був людиною.

Після прибуття на безлюдний острів узяв Дормеско квитанцію на те, що привіз, а сам повертається назад. Спить неспокійно,— сумління його гризе. Прикро старому служакові не виконати як слід наказу.

Його рапорт як важливий історичний документ подаю тут дослівно:

"Фортеця. Четвертий Форт Смерті. Пункт перший наказу виконано. Пункт другий наказу виконано. Пункт третій наказу виконано частково: Мацюсеві речі привіз цілими на безлюдний острів (квитанцію додаю). Пункт четвертий виконано цим рапортом. Колишній король Мацюсь дорогою втік.

П о л к о в н и к Д о р м е с к о".

Рапорт полковник Дормеско відіслав ординарцем, а сам, стомлений дорогою, вклався спати.

Подальші події можна назвати найбільшим скандалом, який тільки пам'ятає світ.

Що Дормескові загрожували розстрілом, розжалуванням, штрафним батальйоном, примусовою працею — це все дрібниці. Ні, серед самих королів зчинилося щось незвичайне. Відбувалося по три засідання вдень і одне вночі. Кожну нараду провадили в іншому місті, інколи одночасно в двох різних містах. Спершу таємно, але журналісти довідалися, що Мацюсь утік, і кинулися за королями. Поїзди мчали, як шалені. Міністри погубили валізи, церемоніймейстери — голови. Телеграфні дроти лускалися від сили-силенної телеграм. Термінові випуски газет виходили інколи о другій і о третій годині ночі, і люди в самій лише білизні, наче під час пожежі, вибігали на вулиці купувати ті газети. Кінотеатри почали демонструвати старі фільми з Мацюсем. Всюди Мацюсь і Мацюсь. Сигара — Мацюсь Перший. Цукерки — Мацюсь Перший. Горілка

Мацюсівка. О лихо!

- Терміновий випуск! Заворушення в молодого короля!
- Терміновий випуск! Сумний король озброюється!
- Терміновий випуск! Обшук у палаці Кампанелли!

Тисячу разів оголошувалось, що Мацюся спіймано, та щоразу виявлялося, що спіймано когось іншого, а часто просто брехали, щоб більше продавати газет. Винагороду за Мацюсеву голову було збільшено з п'яти до десяти мільйонів.

Люди чекали чогось надзвичайного, а що відбувалося насправді, не знали навіть королі. Одне було напевне: якщо Мацюся й зловлять, то на цьому не заспокояться. Ані чорні та жовті королі, ані діти так просто не залишать Мацюсєву справу.

Всі білі, чорні й жовті діти були на боці Мацюся. Лише молодь поділялася на кілька партій.

Даремно закрито фабрику планшетів-мацюсетів, даремно накладено штраф на дванадцять магазинів за виставлені поштові марки з Мацюсем, редактор "Зеленого прапора" сів у холодну, відомий поет за гімн на честь Мацюся мав голосну судову справу. Школи оточено військом. Заборонено продавати дітям зелені тканини для прапорів. За гру "в зелені" вчителі лишали дітей без обіду. А відомий своєю глупотою цар Пафнуцій видав наказ, що він — з божої ласки цар і самодержець — вимагає, аби протягом місяця всі рослини в парках, лісах та міських скверах змінили свій колір.

Траплялося й таке. Княжна Іоля Бенгальська з'явилася на бал при дворі короля Людовіка в зеленій сукні. Син Ореста, молодий королевич Гастос, очолив похід повсталих школярів. На гаслах, які вони несли містом, палало:

"Вимагаємо кращим олівців, бо для дітей роблять найгірші олівці, які часто ламаються".

"Папір у зошитах поганий".

"Кепсько опрацьовуються шкільні підручники. Палітурки зразу ж відпадають".

"Геть убрання на виріст".

"Хай живуть цукерки й шоколад! Від цукерок не псуються зуби".

Самі королі вже не знають, хто з ким у дружбі й на кого сердиться. Один на одного звалюють вину за те, що сталося.

- Ти перший почав війну з Мацюсем.
- А ти хотів, щоб Мацюся оголосити королем.
- А ти дозволив, щоб Мацюсь возив Бум-Друмове золото через твої землі.
- А ти показав йому парламент.
- А твій шпигун організував йому газету.

Справи склалися так, що от-от могла спалахнути війна. Але кожний король боїться навіть згадати про війну, бо не знає, хто піде за ним, а хто проти нього.

Якщо в школі хлопці б'ються, то приходить учитель, нагрімає на одного, другого або в куток поставить — і край. Якщо міністри б'ються, приходить король і всіх або кількох викине, тобто дасть відставку. Але що робити, коли королі б'ються?

І на це є спосіб. Завжди знайдеться якийсь дуже мудрий чоловік — називається він

дипломатом — і обіцяє, що все буде гаразд, що воювати не треба. Отож і тепер знайшовся такий: старий уже, і дуже-дуже мудрий — лорд Пукс.

Лорд Пукс курить люльку й мало говорить. Газети пишуть, що тепер можна бути спокійними, бо коли лорд Пукс щось обіцяє, то так і зробить.

Всі королі зібралися на острові Фуфайка. Лорд Пукс узяв список і перевірів, чи всі прибули.

— Є.— Є.— Хворий.— Є.— Є. Вийшов до туалету, зараз повернеться.— Є.— Нема.

Присутні майже всі королі. Тиша. Чекають, що скаже лорд Пукс. А він набиває тютюном люльку — не квапиться.

— Зараз кожний по черзі скаже, що він хоче й чого гнівається.

Почали: один голосніше, інший тихіше, один коротко, інший довго, один затинається й червоніє, другий шепоче, третій бубонить. Один руками махає, інший головою киває.

Раніше наради тривали дві-три годин, тепер — з ранку й до пізнього вечора. Лорд Пукс попів вибиває, тютюн накладає, не говорить нічого. Недарма називають його залізним дідуганом. А коли хто хоче перебити кого або підказати, а не його черга — лорд Пукс тільки гляне і годі.

Уже ніхто майже не слухає — так усі потомилися. Кожен тільки цікавиться, що відповість лорд Пукс.

Скінчили. Тиша. Газетярі застругали олівці. Послали на телеграф гінців, щоб там усе було готове, бо зараз говоритиме Пукс. А він люльку викурив, попів витрусив, продув, сховав люльку й сказав:

— Мгм.

Потім подивився, подивився на всіх і додав:

— Завтра о сьомій ранку друге засідання.

Журналісти щодуху до телеграфу; але ж сором писати в газеті, що лорд Пукс сказав лише "мгм" і нічого більше, тому кожен вигадує якусь промову й надсилає до своєї редакції.

Зібралися королі о сьомій ранку, сердиті й невиспані. А лорд Пукс уже сидить із своєю люлькою. І знову перевіряє, хто є, кого нема, хто спізнився.

— Оскільки вчора не знав ще ніхто, що скажуть інші, а тепер уже знає, то хай кожний іще раз по черзі скаже, чого він хоче й чому гнівається.

Королі знову говорять: одні те саме, що вчора, другі трохи інше, а треті забули, про що вчора казали, й розповідають зовсім інше. Знову залізний дідуган тримав королів до самісінького вечора й закінчив нараду словами:

— Дуже добре. Завтра зберемося о шостій годині ранку.

Назавтра — те саме, тільки Пукс сказав наступного дня зібратися о п'ятій.

Королі страшенно розлютилися.

— Чи ваша королівська величність прийде? — питають один одного.

Кожен каже, що не прийде, бо лорд Пукс глузує з них: наказує їм говорити, а сам люльку тільки курить. Дивак він — адже королі не звикли так рано вставати, так довго

сидіти.

Але бояться королі Пукса й завтра знову приходять. А чому бояться, самі не знають. Таке буває і в школі: один учитель кричить, в куток ставить, та не слухаються його учні, а другий лише гляне — і кожен тремтить. А лорд Пукс не тільки грізно поглядав з-під сивих брів, а ще й люльку кутив.

Розділ десятий

П'ять разів казав Пукс королівцям повторювати те ж саме. Адже нові королі приїжджали, то мали знати, що до них говорилося. Та й кожного дня хтось говорив щось інше, бо за цей час надійшло чимало новин.

Королівцям чотири дні сердилися, а на п'ятий були такі слухняні, такі стомлені, що їм аж корони позсувалися набакир. Вони з таким жахом дивилися на Пуксову люльку, ніби вже не в коронах, а в тій люльці був їхній порятунок і спасіння.

— Завтра неділя,— пригадав півголосно молодий король, коли останній промовець доповів, що він хоче й чого гнівається.

Лорд Пукс підвівся, кілька разів глибоко зітхнув і дужим голосом сказав:

— У понеділок зберемося о четвертій годині ранку.

Королівцям миттю підхопилися, поправили корони, підсмикнули свої королівські мантиї — й навікача. Один з них намовляв інших зібратися в неділю без Пукса й порадитися на таємному засіданні, що робити далі.

— Але ж не можна на це пристати...

— А дай мені, ваша королівська величність, спокій, нічого не знаю, йду спати.

У понеділок знову сиділи королівцям на своїх місцях і благально дивилися на Пуксову люльку.

— Ваші королівські величності! Ми повинні вирішити, що робити, коли нам вдасться піймати Мацюся, і що робити, коли піймати Мацюся не вдасться. Ми повинні вирішити, що робити, коли схопимо Мацюся живого, і що робити, коли переконаємося в його смерті. Ми повинні, зрештою, вирішити, що робити, коли Мацюсь добровільно згодиться на мирні заходи або коли він виступить проти нас із зброєю. Куди втік Мацюсь, ми не знаємо. Коли вірити тому, що каже Дормеско, Мацюсь утік на території свого колишнього королівства. Але полковник Дормеско може помилитись. Ми маємо вирішити одне, якщо Мацюсь очолить повстання в краю молодого короля, і зовсім інакше, якщо він з'явиться серед дикунів, які оголосили війну білим королівцям. Нам слід пам'ятати, що з усіх чорних королів лише Бум-Друм у дружбі з нами, а з жовтих королів на нашому боці лише Кіта-Ківа. Ваші королівські величності, це ще не все. Ми маємо вирішити, що робити, коли за Мацюсем підуть проти нас діти, й що робити, коли Мацюсеві пощастить підбурити й дорослих. Ці десять пунктів ставлю на обговорення. Роблю перерву на п'ять хвилин, а потім починаю голосування, який з пунктів ви хочете поставити на сьогоднішньому засіданні першим.

Королівцям підхопилися з місць.

— Але ж він нас замучить!

— Живі звідси не вийдемо!

— Може, він думає тримати нас тут цілий рік?

— Я поїду: моя тітка заслабла, треба їхати.

— І я мушу їхати, бо мені мають робити операцію апендициту. Лікар дозволив бути тут лише тиждень.

Я теж дуже поспішаю — в мене син народився: ось, покажу навіть фотографію.

— Завтра весілля в моєї сестри: треба їхати, щоб не образилась.

Кожен з королів тільки й думає, як би втекти від Пукса, та коли той оголосив, що п'ять хвилин перерви минуло, зразу запала тиша.

— Хто хоче взяти слово: який з десяти пунктів поставити на обговорення першим?

Ніхто.

— Хто бере слово? Питаю вдруге.

Тиша.

— Втретє: хто хоче взяти слово? — питає лорд Пукс.

Раптом під столом, за яким відбувалися наради, щось заворушилося. Вилазить з-під столу король Мацюсь і каже:

— Я прошу слова.

Королі зблідли й мало не попадали з крісел, а лорд Пукс навіть не здригнувся, лише глянув на них і звернувся до секретарки:

— Прошу записати до протоколу присутніх короля Мацюся й збоку зазначити: дуже запізнівся.

І лорд Пукс закурив люльку.

— Чи вашій королівській величності відомі пункти наших нарад?

— Звісно, я чув,— каже Мацюсь,— оскільки я живий і присутній тут, то ставлю на обговорення пункт п'ятий, в якому сказано: "Що робити, коли Мацюсь добровільно погодиться на мирні заходи?"

— Цілком слушно,— мовив лорд Пукс.

Мацюсь сів. А лорд Пукс запитав:

— Хто ще хоче взяти слово?

Якби навіть хтось із королів і хотів щось сказати, то не міг би — вони так отетеріли з несподіванки, що їм мову відібрало. Коли б вони були не королі, я сказав би одверто: "їм заціпило".

— Якщо ніхто більше слова не бере, я припиняю дискусію й переходжу до голосування. Хто за пропозицію короля Мацюся Першого Реформатора, хай піднесе вгору два пальці правої руки.

Королі піднесли пальці догори.

— Пропозицію короля Мацюся Першого схвалено одноголосно,— сказав лорд Пукс.— Прошу це запротоколювати.

Отямився нарешті молодий король, підводиться:

— Прошу слово з процедурного питання.

— Надаю слово молодому королеві.

— Я питаю, чи належить називати Мацюся королем, якщо в нього відібрали корону

його ж підлеглі, а королівство він утратив у останній війні? Лорд Пукс називає Мацюся королем і ставить його нарівні з нами. Отже, прошу вирішити, чи слушно, щоб ми з Мацюсем радилися щодо дальшої долі самого Мацюся. Мацюсь наш бранець. Мацюсь утратив королівство, яке...

— Але що тут такого? — нараз перебив його король Борух.— Хіба мало королів втрачало своє королівство, а згодом знов повертало його собі? Я теж утратив королівство, але терпляче чекав дві тисячі років.

Лорд Пукс почервонів і сказав:

— Король Борух не має слова. Не можна перебивати. Молодий король ще не скінчив. Слово має молодий король.

— Мацюсь є нашим бранцем, повторюю. Його слід покарати за те, що він утік; можна покарати легше, бо він з'явився добровільно. А втім, Мацюсь тому з'явився, що знав, рано чи пізно ми його піймаємо.

— Чи ваша королівська величність скінчив? — питає лорд Пукс.

— Скінчив.

— Прошу слова,— підводиться Мацюсь.

— Король Мацюсь Реформатор має слово,— оголосив Пукс.

— Молодий король бреше, як підкуплений,— каже Мацюсь.— Корону відібрала в мене згряя розбійників, а не весь народ. Тридцятро тхорів, які злякалися однієї бомби, не можуть позбавити короля трону. Зрештою, один з них кинувся мені до ніг, просив пробачення й знову називав королем. А ваша поліція така дурна, що я міг би ховатися ще сто років. Я скінчив.

— Хто ще хоче взяти слово? — спитав лорд Пукс.

— Я,— каже Мацюсь.

— Король Мацюсь Перший Реформатор має слово.

— Вношу пропозицію припинити засідання до завтра, аби королі могли подумати, порадитись, що їм говорити. Адже так зразу не можна.

— Так, так, припинити. Припинити засідання...

Королі посхоплювалися з місць. Всі балакають, зчинився такий крик і гармидер, що навіть лорд Пукс не може цьому зарадити.

— Відкласти! Припинити! Завтра! Хочемо подумати! Годі!

Лорд Пукс підвівся, грюкнув кулаком об стіл, випустив з люльки такий густий клуб диму, що всі затихли, проте не сіли.

— Прошу сідати.

Стоять.

— Прошу сідати,— повторює лорд Пуке, і голос його тремтить од гніву.

І сталося так, що сів Мацюсь. А коли Мацюсь сів перший, за ним посідали й інші королі.

— Ставлю на голосування останню пропозицію короля Мацюся: відкласти засідання на завтра...

— До десятої,— додав Мацюсь.

— До десятої години,— сказав лорд Пукс.— Хто погоджується, хай підніме вгору руку.

Піднесли руки всі королі, крім молодого короля та Бум-Друма.

— Хто проти? — питає лорд Пукс.

Дивляться на молодого короля, але він мовчить.

— Хто утримався? — питає лорд Пукс.

— Я,— каже молодий король.— Я проти всіх пропозицій, які вніс Мацюсь. Це засідання королів, а Мацюсь не король. Прошу записати до протоколу — *votum separatum*.

— Пропозицію короля Мацюся Реформатора прийнято всіма голосами, крім одного. Засідання закриваю до завтра, до десятої години.

Пукс подав Мацюсеві на прощання руку й сказав:

— Вдалося вашій королівській величності заволодіти ситуацією.

Підійшов до Мацюся король Борух, хотів з ним поговорити, але Мацюсь ухилився від розмови. Мацюсь найбільше не любив брехунів. Він знає, що дорослі іноді кажуть неправду, але щоб не посоромитися сказати, ніби ти чекав на втрачену корону дві тисячі років,— ну, це вже зовсім гидко. Адже щонайбільше людина може жити сто років. А він: дві тисячі...

Розділ одинадцятий

Сам-самісінький пішов Мацюсь до моря, сів на камені, страшенно стомлений і зажурений. Стільки він намучився, стільки натерпівся. А навіщо, для кого? Лише Клю-Клю залилася вірною йому; але вона не знає, не розуміє, та й не повинна знати, чому Мацюсь утратив бажання боротися й працювати. Не треба засмучувати Клю-Клю. Хай хоч вона буде щасливою.

Але що це? Хтось співає. Мацюсь пізнав голос сумного короля.

Коли Мацюсь виходив із залу засідань, сумний король чекав його в коридорі. Мацюсь пройшов близько від нього, але вдав, що не пізнає. Не гнівається Мацюсь на сумного короля, просто йому байдуже. Одного бажає, щоб усе це якнайшвидше минуло. Мацюсь попросить Пукса, щоб зараз же вислав його на безлюдний острів. Коли його прабабуся Сузанна Доброчесна пішла в монастир, то чому він, такий страшенно стомлений і зажурений король, не може дожити свого бурхливого віку на безлюдному острові?

Мацюсь не шкодує, що втік з поїзда. Тепер він вирушить у заслання як король, а не в'язень, невільник, вирушить спокійний, з власної волі; адже йому нема чого й куди повертатися.

— Мацюсю, чи дозволиш мені тут сісти? — спитав сумний король.

— Не маю права забороняти, це не мій острів.

— Але ти перший тут сів.

— Можу посунутись.

Довго сиділи вони мовчки.

Сумний король вийняв з кишені пригорщу горіхів і подав Мацюсеві. Той узяв.

Лускає зубами горіхи, шкаралупки кидає в море. І приємно дивитися, як кожна шкаралупка кружляє й кружляє коло берега, поки набіжить хвиля й накриє її білою піною і вже не знати, де та шкаралупка поділася.

— Де живеш, Мацюсю?

— Першу ніч провів під миртовим деревом, другу — під столом у залі засідань.

— Хочеш іще горіхів?

Мацюсь відказав:

— Дякую.

— Королі живуть у готелі, я ж найняв невеличку кімнату в рибальській хаті. У мене там два ліжка. І дуже чисто.

Мацюсь посміхнувся, бо пригадалися йому павуки й блощиці в тюрмі.

— Я нічого не міг зробити,— каже сумний король мовби до себе.— Не дозволили мені навіть зняти корону і поїхати на безлюдний острів.

— Я чув,— сказав Мацюсь.

— Ти дуже змарнів, Мацюсю. То й не дивно, що не могли тебе пізнати. Чи дуже зле було тобі протягом цього часу?

Мацюсь глянув прямо в вічі сумному королеві.

— Мій королю,— сказав він,— як я втік, що робив і як сюди дістався — це таємниця. Таємниця не тільки моя, а й тих добрих людей, які знали або й не знали, що допомагають королю-вигнанцю. Я не зраджу цю таємницю, бо не хочу, щоб ці люди мали неприємності. Сумний королю, я тепер нікому, нікому, навіть тобі не вірю.

Сумний король не відказав нічого, тільки взяв скрипку й загравав, а з очей йому сльози закапали...

А тепер послухайте, як дістався Мацюсь на Фуфайку й чого він хоче їхати на безлюдний острів. Чи все розкажу докладно, не знаю. Адже протягом дванадцяти років сто найславетніших професорів сперечалося в газетах, чия правда. І кожний інакше описував Мацюсеvu втечу. Я вибрав оповідь найцікавішу, бо хіба не байдуже, як тікав Мацюсь?

Отож через тиждень життя в сирітському будинку відкрився Мацюсь одному з хлопців, що він король. Той спершу не йняв віри, але згодом таки повірив. І ось одного разу, коли вихованці сирітського будинку пішли на прогулянку, вони прочитали на розі вулиці оголошення, що за викриття Мацюся можна одержати десять мільйонів. Отоді вони й вирішили зрадити Мацюся.

Та саме в той час вулицею проїжджала в колясці Клю-Клю й пізнала Мацюся. Клю-Клю вже випустили з в'язниці. Вона попросила, щоб їй показали сирітський будинок, оскільки хоче відкрити такий самісінько для дітей рідного краю. Клю-Клю купила п'ять фунтів цукерок, написала Мацюсеві листа, щоб він тримався, бо вона лишається вірною йому й неодмінно допоможе здобути корону.

І ось Клю-Клю в сирітському будинку. Роздає дітям цукерки, а тим часом крадькома підсунула Мацюсеві свого листа. Мацюсь випадково підслухав, що хлопці хочуть його зрадити, і втік, забравши з собою листа Клю-Клю, до тієї знайомої бабусі, яка напоїла

Мацюся молоком, коли виганяли вовка з зоологічного саду. Бабуся зразу пізнала Мацюся і разом з сином, який приїхав з далеких країв, щоб забрати матір з собою, сховала втікача в себе.

А ковбасник давно вже повідомив поліцію про Мацюся, власне, зробив це не він, а його дружина. Так і так, мовляв, Мацюсь був у них, украв сардельки та ковбасу і втік. Але в поліції не дуже-то повірили цьому, бо чимало людей приходило з вигадками про Мацюся, бажаючи дістати нагороду. Та коли надійшов лист від хлопців, що Мацюсь жив у сирітському будинку,— і знову згадували про сардельки,— це вже скидалося на правду. Префект поліції перелякався не на жарт, бо доповідав раніше вищому начальству, що Мацюся немає в столиці. Тепер він знову почав улаштовувати облаву за облавою. А у в'язниці водночас знайшли підкоп.

Тим часом Мацюсь пише листа до Клю-Клю, що ладен поїхати з нею. Але як це влаштувати? У Клю-Клю був собака. КлюКлю отруїла того собаку й закопала тайкома вночі, а всім сказала, нібито хоче забрати опудало собаки до свого краю. Столяр зробив скриню, а тоді прийшов бабусин син, начебто для того, щоб зробити опудало собаки. А насправді він приніс у мішку Мацюся. Поклали Мацюся до скрині і, ніби то було опудало собаки, переправили до поїзда.

Як натерпівся Мацюсь, як страждала його гордість, важко розказати. Коли Клю-Клю приїхала до нього в клітці з мавпами, то все ж таки в клітці, а не в мішку, і як жива мавпа, а не як здохлий собака. До того ж Клю-Клю була тільки дочкою короля, а не королем.

Тепер утекти було вже неважко, бо за Клю-Клю ніхто не стежив. З газет Мацюсь дізнався, що лорд Пукс зібрав королів на острові Фуфайка. Мацюсь надумав дістатися туди, а Клю-Клю поїде до свого краю. Клю-Клю купила човна й замість того, щоб сісти на корабель, який чекав на неї, разом з Мацюсем попливла на човні. У відкритому морі їх заскочила буря. А навіть невелика морська буря небезпечна для звичайного човна. Та й важко сказати, чи не почнеться з малої велика буря.

Два дні пливли вони бурхливим морем. Третього дня Мацюсь висадився на острові, а Клю-Клю попливла далі. Сумно було Мацюсеві розлучатися з Клю-Клю, але що ж робити? Ну, а на острові легко вже було залізти під стіл, бо поліції тут не було: на островах навіть королі в безпеці.

Звісно, змарнів Мацюсь. А чого б йому мати добрий вигляд?

— Погостюй у мене, Мацюсю,— просить сумний король.

— Гаразд. Краще в рибальській хаті, ніж у королівському готелі.

Випили вкупі чаю, але розмова не клеїться. Кожний має що сказати, однак говорить мало.

— Що це таке — *votum separatum*, дискусія? — питає Мацюсь.

— Ех, Мацюсю, не засмічуй собі голову дурницями. Все це вигадано, аби дурні могли на нарадах удавати з себе мудрих.

— А лорд Пукс мудрий?

— Королі бояться Пукса. І — не думай, Мацюсю, що кажу я це, аби піддобритися,—

лорд Пукс тебе боїться. Він сам про це тобі сказав.

— А що означає: оволодіти ситуацією?

— Власне, це означає, що ти їх за чуприну тримаєш. Тепер усе від тебе залежить. Єдиним твоїм ворогом є молодий король, але його не люблять інші. Зрештою, молодий король міг вирішувати, коли нас було троє; але тепер, знай про це,— ти можеш розраховувати на тридцять чотири голоси. Буде так, як захочеш.

— Пізно вже,— сказав Мацюсь, спершись головою на руку,— я вже нічого не хочу, анічогісінько.

— Мацюсю! — скрикнув вражено сумний король.— Я не пізнаю тебе. Ти не маєш права так говорити. Завтра ти можеш здобути королівство й корону. Ти називаєш тхорами тих, хто в огні битви вивісив білий прапор. А ти, вождь і король, напередодні бою, який має принести тобі перемогу,— сам себе зраджуєш, і не тільки себе, а свої реформи, свою працю й боротьбу — всю справу дітей. Схаменися, Мацюсю. Подумай: ще один цей день, останній.

Сидить Мацюсь, сперши голову на руку. Зітхнув тяжко раз, другий.

— А нащо мені ті перемоги? — запитав пошепки.

Тобі не потрібні, Мацюсю. Але на твої перемоги чекають діти всього світу. Вони вірять тобі. Ти обіцяв. Назвався королем-реформатором. Тобі рук опускати не можна.

Підвівся Мацюсь, узяв вудку, подався на берег моря. Та думки його, мабуть, були важкі, бо, хоч риба підпливала до самісінького берега, жодної до вечора він не зловив.

Розділ дванадцятий

Засідання було дуже бурхливе. Кожен говорив щось своє, всі були схвильовані, лише Пукс спокійно кутив свою люльку.

— У нас дві різні справи,— озвався нарешті лорд Пукс.— Одна — це справа Мацюся та його королівства, а друга — справа дітей. Якщо Мацюсь поверне собі королівство, діти не вгамуються. Буде великий неспокій у всьому світі й велике безладдя в школах. От уже королевич Гастос очолив похід дітей, то що ж буде далі? Діти можуть обрати Мацюся своїм королем або вимагатимуть, щоб у кожному королівстві було двоє королів: один для дорослих, другий для малих. Що тоді робити нам? Отже, треба наперед вирішити, чи хочемо ми дати дітям права і які саме.

— Права? — grimнув цар Пафнуцій.— Якби мій син наважився пристати до бунтарів, я спустив би йому штани й всипав би таких прав, що він надовго запам'ятав би! Тепер взагалі пішла дурна мода — не бити дітей. А треба бити і, як не допоможе, ще раз бити. Треба бити рукою, а не допоможе — різкою, коли ж і це не допоможе — ременем.

Всі дивляться на Мацюся, а він мовчить.

— Хто хоче взяти слово? — питає лорд Пукс.

— Я інакше зробив би,— каже король Орест.— Бити немає сенсу, бо покараний зразу ж забуває про таку кару. Найкраще — не дати їсти. Коли залишиться без сніданку чи обіду й відчує голод, то зрозуміє, що треба слухатись. Панькатися з дітлахами — безглуздо. Хай посидить у темній комірчині, хай набереться страху — зразу ж йому вивітряться дурні думки.

— Ніяких прав дітям давати не можна,— докинув і своє король, приятель жовтих.— Діти легковажні, не розуміють багато чого, не мають досвіду. Дав Мацюсь дітям права, і дивіться, що вони накоїли. Звелили дорослим ходити до школи, самі все поспували. Бити дітей не треба, бо це тільки озлобляє їх, морити дітей голодом — іще більше свинство, бо діти можуть захворіти й виростуть кволими людьми. А треба пояснити їм, що вони повинні почекати, поки помудрішають.

— Прошу слова,— озвався сумний король.— Я не погоджуюсь з моїми попередниками. Мацюсь дав дітям забагато прав одразу. Треба це робити поступово. Діти повинні мати гроші, щоб могли собі різні речі купувати. Коли й купуватимуть іноді дурниці, то й дорослі ж не завжди витрачають гроші розумно. Можна давати дітям позички, а коли підростуть, хай повертають. Бо зараз діти схожі на жебраків. Про все мусять просити, мусять підлабузнюватись до дорослих і чекати, коли в тих буде добрий настрій. Зрештою, вже й зараз діти мають більше прав, ніж колись. Адже колись батько міг убити дитину, а тепер ні. Дуже бити дітей теж заборонено. І не посилати до школи заборонено. Отже, давайте обговоримо, які ще права дати дітям. Діти не гірші за дорослих.

— А звідки ваша королівська величність знає про це, коли у вас немає дітей? — іронічно запитав молодий король.

— Прошу слова,— сказала королева Кампанелла, яка, довідавшись, що Мацюсь перебуває на нараді, зразу ж приїхала на острів.

Але не встигла Кампанелла ще й слова сказати, як усі почули крик. І такий жахливий, наче когось вогнем пекли. Перший схопився з місця Бум-Друм і кинувся до вікна. А за ним решта.

— Зрада! — вигукнув хтось і хотів схопити Бум-Друма. Та було вже пізно: Бум-Друм вискочив через вікно. Зрештою, це й не допомогло б, бо не встигли замкнути двері, як до залу увірвалися дикуни й почали в'язати королів.

На чолі дикунів була Клю-Клю.

— Ти вільний, Мацюсю,— сказала вона.

— Я закриваю засідання! — крикнув зв'язаний і вже без люльки лорд Пукс.

Мацюсь пізнав дикунів. Професор казав йому колись, що вони найдикіші серед усіх дикунів. Чудові веслярі, але такі дикі, що навіть Бум-Друм боявся їх і дозволяв приїжджати до себе в гості лише небагатьом. Та й зараз Бум-Друм, якому вже не треба було прикидатися другом молодого короля, незадоволено скривився, й, хоч говорив тихо, проте було видно, що він страшенно гнівається на Клю-Клю.

Та не можна було гаяти ані хвилини. Адже одні дикуни вже складають на купу зв'язаних по п'ятеро королів, інші зносять пов'язаних службовців готелю й вартових острова. Перед Мацюсем стали троє дикунських генералів і чекали наказу.

— Що це все означає? — спитав Мацюсь у Клю-Клю, яка сумно стояла біля нього, тоді як Бум-Друм відійшов, аби взяти участь у великому військовому танці, що його розпочали дикуни.

— Зробила я дурницю, Маціюсю, але не гнівайся. Я боялася, що королі заподіють

тобі якесь лихо, коли швидко не прибуду на поміч. Небезпека вже минула, але могло бути зле.

Військовий танець дикунів тривав три години. Тим часом Бум-Друм, Клю-Клю й Мацюсь виносили з підвалів готелю горілку, вина та лікери.

— Коли закінчатся танці,— сказав Бум-Друм,— я пильнуватиму за порядком, а ви роздавайте воїнам по півкелиха міцного. І в кожен келих Мацюсь хай вкидає одне зернятко, а ти, Клю-Клю, три зернятка.

Бум-Друм дав їм по торбинці з зернятами, схожими на горох.

У Мацюся вже руки терпнуть, а Бум-Друм усе порядкує: одних посилає до Клю-Клю, інших до Мацюся. Більше до Клю-Клю, і Мацюсь догадався, що найдикіших Бум-Друм посилає до своєї дочки.

— Коли це скінчиться? — запитує Мацюсь і щоразу з більшим сумом думає про безлюдний острів. Хай роблять, що хочуть: сваряться, миряться, дають і забирають права, аби тільки робили це без нього.

Нарешті, випито останній кухоль оцту (бо не вистачило й пива), кинуто останнє зернятко...

Розділ тринадцятий

З переляку вмерла королева Кампанелла. Дикуни перепрошують Мацюся, жалібно ридають. Мовляв, не знали, що таке може статися.

Справді, Клю-Клю не пояснила їм усього. Вони гадали, що йдуть на запеклу війну й мають поспішати, що здобути перемогу буде важко — з кожних десяти загине дев'ять... Тепер за наказом Мацюся найдикіших дикунів поклали сонних у човни й відіслали на батьківщину. Лишилося тільки сто — найвідданіших КлюКлю. Наказав Мацюсь розв'язати королів — їх слухняно розв'язали. Дикуни поважають Бум-Друма, люблять Клю-Клю, ну а Мацюсь їхній найясніший король...

Сумне було наступне засідання. Навіть лорда Пукса глибоко вразила смерть Кампанелли.

— Прошу вшанувати загиблу королеву вставанням.

Всі підвелися.

— З процедурного питання,— підносить угору два пальці Бум-Друм.

Що скаже Бум-Друм?

— Білі королі,— починає Бум-Друм.— Мої брати-дикуни завдали вам шкоди. Це так. Але не я несу за це відповідальність, а ви. Адже ви побудували собі гарні палаци, а про вас ніхто не дбає. Я вимагаю, щоб на цьому засіданні обговорювалась справа не лише білих, а й чорних дітей. Якщо нам, старим, погано, то принаймні хай буде добре нашим дітям.

Лорд Пукс підсумував:

— У нас тепер чотири справи: перша — справа білих дітей. Друга — Мацюсева справа. Третя — справа королівства померлої Кампанелли. Четверта — справа чорних дітей.

Але промови не клеїлися. Королі нервували. Найбільше непокоїла їх присутність

ста дикунів. Щоправда, перед готелем тепер стоїть варта, а вночі та варта змінюватиметься. Однак, хіба можна бути певним, що не прибудуть нові дикуни, а може, навіть і ті самі? Які за таких умов можуть бути дебати?

Хай Мацюсь скаже, що він хоче, й вони пристануть на все. По-перше, вони вдячні Мацюсеві за порятунок, по-друге, ці дикуни щомиті можуть стати на оборону Мацюся. Хоч у них нема вогнепальної зброї, але стріли й списи, напевне, отруйні. Зрештою, чого королів має так обходити Мацюсева справа? Сумний король — Мацюсів друг. Друг жовтих королів, напевно, віддасть усе, що забрав, аби тільки Кіта-Ківа захотів з ним погодитись, а молодий король, який найбільше винен, хай віддасть батькові корону, бо не вміє керувати.

Кожен так собі думає, але чекає, що скаже Мацюсь.

А Мацюсь мовчить.

"Бідолашна королева Кампанелла,— думає король Мацюсь.— Я був невдячний. Стільки вона мала через мене клопоту, а тепер вона вмерла. І чому я не правив так, як інші королі? Жив би спокійно, не було б воєн і лиха. Це я в усьому винен".

Нарешті нетерплячий король Альфонс Бородатий зажадав, щоб Мацюсь сказав, чого він хоче.

— Чи ваша королівська величність бажає взяти слово? — запитує в Мацюся лорд Пукс.

— Охоче, але на знак жалоби по королеві Кампанеллі пропоную відкласти засідання до завтра.

Незручно було відмовляти. Королі погодились, хоч із невеликим бажанням. Оскільки на острові не було труни, вони поховали королеву Кампанеллу в ящику з-під вина.

Мацюсь зустрівся з Клю-Клю під миртовим деревом.

— Сердишся на мене, Мацюсю?

— Люба Клю-Клю, не я, а ти повинна сердитись. Коли б не я, то жила б ти собі спокійно в краю Бум-Друма. Через мене довелось тобі подорожувати в клітці з мавпами, через мене сиділа ти в ув'язненні. Через мене почала думати про ті нещасні реформи.

— Мацюсю, що ти мелеш? Адже це найбільше щастя — жити, працювати й боротися, щоб краще було на світі.

Мацюсь зітхнув:

— То працюй, Клю-Клю.

— Ну, а ти?

— Поїду на безлюдний острів.

— Навіщо? — скрикнула вражена Клю-Клю.

— Це моя таємниця.

Не хотів Мацюсь знеохочувати молоду Клю-Клю, проте все сказав сумному королю:

— Я гадав, що діти добрі, тільки нещасливі. А насправді діти злі. Не хочу, аби ви думали, ніби я боюся чи мені набридло. Хай це лишиться між нами. Не знав я досі

дітей, а тепер знаю, Діти злі, дуже злі. І я злий. Злий і невдячний. Поки боявся міністрів, церемоніймейстера, гувернера та ще декого, був слухняний і сидів тихо... А як став справжнім королем, наробив дурниць і тепер страждаю. І не лише я страждаю, а й багато невинних людей.

Мацюсь ударив кулаком об стіл, підвівся, заклав руки за спину й почав ходити з кутка в кут.

— Діти злі, несправедливі, злостиві, брехливі. Коли якесь дитя кволе, або трошки косить очима, або руде, або кульгаве чи горbate — з нього зараз же знущаються. Кричать, глузують: сліпий, кривоніжка, горбань. Десятилітній насміхається з семилітнього, дванадцятилітній не хоче гратися з десятилітнім. Коли у котрогось щось є, то в нього або видурюватимуть, або його обманюватимуть. Порядніший дитині заздрять і мстять. Дужому хлопцеві, що вміє добре битися, все дозволено, а на лагідного й тихого ніхто й уваги не звертає. Розкриєш кому свою таємницю, то згодом про неї знають усі. Діти люблять з усього сміятися, кожного зачіпати, дражнити. Коли йдеш вулицею — зачіпають. Багато серед дітей і злодіїв. Коли щось позичиш кому, то не віддадуть тобі, а ще й скажуть: "Забирайся геть, відчепися, бо затоплю в зуби". Кожен з хлопців любить хвалитися. Кожен хоче бути першим. Сваряться старші з молодшими, хлопці з дівчатками. Тепер я розумію, чому не пощастило мені з дитячим парламентом. Та й як могло пощастити? Тепер я розумію, чому був добрий, поки мав сардельки, а потім хотіли мене зрадити. А ще й називали себе лицарями Зеленого Прапора. Діти ще гірші за дикунів. Але ж дикуни неосвічені. Я не хочу повертатися до білих. Коли мені набридне жити на безлюдному острові, піду в край Бум-Друма і там залишусь назавжди.

Мацюсь забув, що сумний король його слухає, й говорив сам до себе. Хотілося висловити вголос ту велику скорботу, яка лягла йому на серце.

І коли заговорив сумний король, він здригнувся від здивування.

А сумний король пояснював Мацюсеві, що не можна йому знеохочуватися. Кожний реформатор переживає важкі хвилини, коли здається, що все вже втрачено. Але це неправда: серед поганих дітей є й добрі, є брехуни й правдиві, є хвальки й скромні, задикуваті й тихі, лагідні. Немає тільки порядку серед дітей, і чемні діти терплять від нечемних. Тому треба дати дітям права, щоб вони могли жити правильно. І Мацюсь почав це робити, та кинув. Затявся Мацюсь, бажає їхати на безлюдний острів, ну й хай їде. Але хай не зрікається жодного з своїх королівських прав.

— Мацюсю, благаю тебе, зроби так, як я раджу, бо інакше пошкодуєш.

Розділ чотирнадцятий

Перший гарматний постріл пролунав о другій годині двадцять хвилин ночі. Канонада тривала до третьої години. Вистріляно триста шістдесят снарядів. Потому екіпаж трьох військових кораблів висадився на берег, щоб покінчити з дикунами. Але не тільки всіх дикунів було розшматовано на дрібні частки, а й убито трьох білих королів і п'ятеро легко поранено. Один снаряд, коли корабель трохи нахилився, влучив у лівий флігель готелю. З корабля важче цілитись, бо його гойдає хвиля. У лівому

флігелі готелю мешкали найменш важливі королі, але будь-яка втрата завжди неприємна.

Бум-Друм і Клю-Клю зникли. Одначе їх, мабуть, піймають, бо дев'ятнадцять кораблів мали наказ об'їжджати море між Африкою та островом Фуфайка й розстрілювати всі човни з дикунами.

Так помстилися білі королі за смерть Кампанелли. І Мацюсь теж хай не думає, що запанував над цілим світом. Гарний був би світ під урядуванням Мацюся!

На таємному засіданні королі надіслали телеграму з наказом морському флоту прибути до них на порятунок. Не забули додати, щоб, крім військових, прибув і один корабель торговельний з харчами, бо дикуни з'їли всі запаси невеличкого острова й випили все з підвалів готелю. А засідати на нарадах і їсти саму тільки рибу, та ще й після такого переляку,— це не для королів страва.

У королів був чудовий настрій. Що було, те минулося, а все-таки пережили вони цікаві хвилини; тепер до кінця життя можуть розказувати, як у боротьбі з дикунами вони мало не наклали життям. Історія про них не забуде. Про давніх королів стільки цікавих військових пригод розказано: то хай і про теперішніх напишуть.

— Чи не можна записати до протоколу, що троє королів убито й п'ятеро поранено не від гарматного пострілу, а так, у бою?

— Протокол підробляти не можна,— сухо відказав лорд Пукс.

— Це не підробка. Коли б не дикунський напад, то не було б у нас і жертв.

Лорд Пукс не відповів. Похмурий, він відкрив засідання.

— Королі,— сказав молодий король.— Нагадую, що я просив не називати Мацюся королем. Прошу за це проголосувати.

— А я прошу проголосувати, аби молодого короля називати лише престолонаступником, оскільки вчорашні газети повідомили, що піддані примусили старого короля знову надягти корону,— спокійно озвався Мацюсь.

Вибухнула суперечка.

— Годі сваритися.

— Не марнуйте часу.

— Якщо присікуватися за дурниці, то цьому кінця-краю не буде.

— У мене синок народився.

— Мені треба робити операцію апендициту.

— Моя тітка захворіла.

— Сьогодні ввечері від'їжджаю. Годі цих нарад.

— Мацюсь чи король Мацюсь, байдуже: хай скаже, чого він хоче.

— Так, Мацюсь...

— Король Мацюсь... Хай скаже...

— І кінчати нарешті!

Так галасують королі один поперед одного.

Пукс узяв книжку з протоколом суду над Мацюсем і читає:

— На сторінці дванадцятій записано, що столиця відбирає в Мацюся трон і корону,

але нижче дописано: "З постановою зграї розбійників і тхорів, які зрадили край,— не погоджуюсь. Я є і залишаюсь королем Мацюсем Першим". На сторінці тисяча сорок третій, дванадцятий рядок зверху, записано в протоколі так: "Один з підписаних на папері про позбавлення корони кинувся на землю, обняв Мацюсеві ноги й, плачучи, кричав: "Любий королю, пробач мені мою підлу зраду". Бачимо, зрештою, з протоколу,— вів далі Пукс,— що ані сам Мацюсь, ані навіть ті, хто його зрадив, не перестали вважати Мацюся за короля. Отже, король Мацюсь Перший Реформатор може взяти слово й оголосити свої вимоги.

Стало так тихо, що чути було далекий шум моря. Королі чекали, що Мацюсь вимагатиме дуже багато, і їм доведеться торгуватись. Одначе не було меж їхньому здивуванню, коли Мацюсь сказав:

— Я, Мацюсь Перший, багато в чому винен. Через мене чимало людей загинуло, розірвано дикими звірами, ба навіть отруєно. Моя прабабуся Сузанна пішла в монастир, а я хочу їхати на безлюдний острів. Владарювати не хочу, проте королем лишаюся. Відібрані в мене землі вимагаю повернути назад. Коли молодий король опиратиметься, хай забере свій порт і не робить мені ласки. Я повертаю кордони, які були при моєму батькові, щоб не казали, ніби я змарнував землю предків. А народ хай вибере президента.

— А що для дітей?

Мацюсь насупив брови, закусив губу, мовчить.

— Може, я за Мацюся відновім? — втрутився сумний король.— Я його друг і знаю, що він думає. Мацюсь страшенно втомився. Він бажає подумати в спокої над тим, що бачив і пережив, а як відпочине на безлюдному острові, розкаже все на новій нараді королів.

— Чудово! — кричать зраділі королі.— Король Мацюсь втомився, йому треба відпочити. Але й нам належить відпочинок, і ми стомилися; треба нам повернутися додому, побачити, що там діється, бо міністри, певно, не можуть керувати без нас. Крім того, кістки нам болять — адже ми стільки годин були зв'язані вірьовками й лежали купками.

Лорд Пукс не був задоволений. Але він був мудрий. Бачить, що нема порядку: всі підхопилися з місць, гелгочуть без дозволу, всі разом, так що навіть у протокол не можна занотувати як слід. Але що вдієш? Панував він над ситуацією, а тепер уже не панує: королі його не бояться.

— Але ж, ваші королівські величності, треба проголосувати.

— Не морочте нам голови, пане лорд, ми беремо Мацюся на торговельний корабель і вкупі поснідаємо на прощання.

Беруть королі Мацюся попід руки, провадять його на корабель.

Мацюсь трохи опирається, але незручно йому відмовлятися, коли так просять. Всі такі задоволені, так його люблять, ну зовсім як друзі.

Скільки разів Мацюсь зустрічався з королями чи міністрами, взагалі з старшими, ті завжди намагалися показати, що він дитина, а вони дорослі. А тут уперше ставилися до

нього як рівні. Колись, якщо хтось ставився до нього добре, Мацюсь не знав, чи воно так насправді, чи його просто бояться; а тепер він бачить, що його люблять і зовсім не гніваються.

Гадається Мацюсеві, що королі таки добрі люди. Наче вперше бачить він їх. Ніякої тобі церемонії, ані етикету. Сміються, біжать наввипередки з пагорка. Король Мальто вдає з себе дикуна.

— Мацюсь повинен з нами на прощання випити. То нічого, що він малий, зате меткий. Що тут гадати. Коли хтось став реформатором, то вже він не малий, а великий. Хай живе король Мацюсь!

На торговельному кораблі на королів уже чекали понакривані столи, заставлені пляшками з вином і коньяком, ромом та лікерами. Повні полумиски смачних страв, повні кошики всіляких фруктів.

Садять королі Мацюся на чільному місці. Наповнили чарки:

— За здоров'я Мацюся!

Оркестр грає державний гімн. Усі п'ють, їдять, і Мацюсь разом з ними. Тільки вип'є, зараз йому доливають.

Хай живе Мацюсь Перший!

— Хай живе Мацюсь Великий!

Цілюються з Мацюсем королі, просять називати всіх їх на ім'я.

Паморочиться Мацюсеві в голову, але почуває він себе страшенно весело. Співає й танцює з усіма.

— Сам скажи, найдорожчий Мацюсю, чи не приємніше дружити з білими королями? Як відпочинеш на безлюдному острові, повернешся до нас. Житимеш, як усі королі, весело, безтурботно. У давнину потрібні були війни, бо королі жили в замках, оточених мурами, і їм нудно було. А тепер у нас повно-повнісінько розваг. Вип'ємо за вічну дружбу.

Випили.

— Вип'ємо за реформи.

Випили.

— Вип'ємо за права для дітей.

Знову випили.

Але не було між ними лорда Пукса й молодого та сумного королів, які лишилися в залі засідань і писали протокол. І страшенно сварилися сумний король з молодим. Той хоче так, а цей хоче інакше.

— Не хочу так! — волає молодий король. — Хай буде, як вирішив Мацюсь.

Бачать, що не дійдуть згоди, і кожний написав свій власний протокол.

— Хай Мацюсь сам вибере, який захоче, і підпише.

Гаразд. Сіли в човна, плывуть до торговельного корабля; а там усі п'яні. І Мацюсь теж. Ні з ким не можна ні про що домовитись.

Схопили їх королі, обіймають, цілують, дякують, що написали протокол. То співають, то починають плакати, скаржитися, що їх мало не винищили дикуни, що

сумний король гордує ними й не хоче випити.

Вихопили протокол у молодого короля — підписали, так він їм сподобався. Потім підписали протокол' сумного короля; і так годиться.

— Чи варто сваритися через дурниці? Навіть краще, коли королі щось поплутають. Адже потім міністри матимуть заняття, щоб усьому дати лад.

Віват, хай живе протокол! Віват лорд Пукс, що довів засідання до кінця! Віват молодий король! Віват сумний король! Любімося! Хай живе Мацюсь Реформатор!

Розділ п'ятнадцятий

Тепер моя розповідь буде зовсім іншою. В тієї хвилини, що Мацюсь висадився на безлюдному острові, одразу все змінилося. Коли досі щось було так, то тепер зовсім інакше. Начебто Мацюсь тепер зовсім інший, нечебто все це йому сниться чи снілося досі, а тепер він тільки-но прокинувся. Дивується Мацюсь. Дивується, що так одразу все змінилося.

Не цікавлять його ані королі, ані трон, ані дикуни, ані діти, ніхто його не цікавить. Хай собі роблять що хочуть. Той колишній Мацюсь, який вів війни, вигравав і програвав битви, був ув'язнений і втік з в'язниці, переховувався й знову тікав — це мовби хтось інший, про кого Мацюсь чув, чи, може, й знав його, аде дуже давно.

Сидить Мацюсь над морем, кидає у воду камінці. Такий гарний колір у води. Так тихо й гарно навколо. І так йому добре. Нікого Мацюсь не боїться, ні перед ким не криється, ні з ким не розмовляє і не думає, що буде завтра.

"А може, справді все мені тільки снілося". Ні, все було, але дуже давно. Ні, не так. Було недавно. Тільки що з того? Нічого. Мацюсь зовсім інший, ніж був. І дивно, що так довго лишався таким і не знав, що може бути іншим. А який же Мацюсь насправді; чи гордий король-реформатор, чи тихий і задумливий добровільний вигнанець безлюдного острова — Мацюсь-філософ?

Мацюсь став філософом, тобто людиною, яка про все думає, але нічого не робить. Філософ не ледар, мислення — теж праця, навіть важка праця. Звичайна людина бачить жабу, але це її не обходить. А філософ думає: "Для чого створені жаби? Адже вони неприємні".

Звичайна людина, якщо її хтось зачепить, починає сердитись, б'ється або лається; а філософ думає: "Чому ця людина так любить інших дратувати?"

Звичайна людина, коли побачить, що в когось є якась дорога річ, то або заздрить, або намагається й собі таку придбати, а філософ думає: "Чи може бути так, щоб у кожного було все, що він хоче?"

Так, власне, було й з Мацюсем.

Сидить він над морем, кидає камінці у воду, наче нічого не робить, а голова в нього працює:

"Що відбувається в голові, коли людина думає? Для чого людина спить? Як це так засинаєш, що не можеш побачити, коли заснув? І що це таке, коли людині щось сниться? Як людина помирає? Навіщо людина росте й старіє?"

"І дерево живе. Дерево теж росте, старіє, хворіє. Бідолашне дерево не може

сказати, що йому болять".

"А чи море теж живе? Хіба ні? Але в морі є риба. І знову дивно: людина не може дихати й помирає у воді, а риба задихається й помирає в повітрі".

"Коли люди не мали аеропланів, тоді лише птахи могли літати. Це дивно: мушка могла літати, а людина — ні. І виходить, що муха мудріша від людини. Та й тепер муха лазить по стелі, по стіні, по шибці, а людина зразу впала б і розбилась би".

"Чи канарка співає словами, чи ні? Чи канарки знають, що співають інші поміж них?"

Багато різних питань народжується в Мацюсєвій голові, але він намагається сам відповідати на них. І виходить так, що Мацюсь водночас є начебто учнем і вчителем. І так навіть краще. Колись у минулому Мацюсь запитував в іноземного вчителя або в капітана, і вони нібито пояснювали йому все, але ніколи не могли зробити це так добре, як тепер він тлумачить сам собі.

Взагалі Мацюсь наче не сам тут живе. Якби був сам, то дуже нудився б. А він зовсім не нудиться. Розмовляє сам із собою так, наче в розмові бере участь багато людей. Бо що означає мислити?

"Певно, в голові кожної людини є чимало маленьких чоловічків і кожний з них щось інше знає і щось інше каже. Часом вони навіть сперечаються, одне одного поправляють або дають одне одному поради. Наприклад, Мацюсь нараз пригадує, про що давно забув. То, мабуть, чоловічок у його голові спав, а тепер прокинувся й розмовляє. Дивно все це, адже чоловічки ці маленькі. Проте мурашки теж маленькі, а живуть, ще й, виявляється, дуже розумні".

"А може, то не чоловічки, а такі собі машинки, пружинки чи що інше? Ні, це було б гірше; машинки з мертвого заліза, люди їх виготовляють на фабриках. А це живі чоловічки".

"Так, приміром, у крові існують якісь маленькі істотки, що їх можна бачити через збільшувальне скло. І в воді є хробачки, яких неозброєним оком не видно. То, може, люди ще не виготовили таких скелець, через які можна побачити цих найменших чоловічків".

"Може, вони існують і в серці? Люди думають, що то кров у серці стукає, а то чоловічки літають. Може, вони навіть мають крильця? І як у серці вбирається більше сумних чоловічків, то стає сумно, якщо більше веселих — весело?"

"Тоді можна зрозуміти, чому один раз людина робить щось мудре, а іншого разу дурниці".

Думає Мацюсь то так, то інакше, але намагається, щоб усе узгоджувалося.

Точно нічого не знає, тобто наче справжній філософ, який теж багато думає, а нічого до ладу не знає.

Сидить Мацюсь над морем, кидає у воду камінці й думає. А потім підводиться, йде до лісу. Там є мурашник. Мацюсь сідає на пеньок, дивиться на мурашок. На мурашник так само приємно дивитися, як і на море. кине Мацюсь листочок або кусок кори й дивиться, як мурашки, такі малесенькі, тягнуть це собі додому. Візьме обережно

мурашку, покладе собі на руку, дивиться, як вона крутиться, хоче втекти, а Мацюсь раз у раз підставляє їй палець. Мурашка гадає, що то висока гора, гадає, що вже подолала десять верст, а це всього лише Мацюсева рука.

Посидить Мацюсь над мурашником, а потім виносить на повітря клітку з канаркою. Повісить клітку на гілляку, відчинить дверцята й дивиться та слухає. Але канарки безлюдного острова — вільні лісові пташки — не розуміють канарку з клітки. І не люблять її. Коли Мацюсь випустив канарку з неволі, лісові почали бити, ще й дзьобати її. І хто знає, може, задзьобали б Мацюсеvu канарку до смерті, якби він не оборонив її. Мацюсь не бачить різниці між ними. І це пташка, і то пташки. Його канарка жовта, й ті жовті. І однаково співають. А, мабуть же, є таки різниця, коли птахи пізнають одне одного і не люблять. Мацюсева канарка боїться вільних пташок. Пострибає з сідала на сідало — заспіває. Лісові послухають і щось відповідають. Канарка зупиниться у відчинених дверцятах, покрутить голівкою, заспіває так, наче радиться, що робити. Вже нахилиється вперед, щоб вилетіти. Та ні — повертається. Або вилетить на клітку, посидить трохи, проте видно, що їй якось дивно, незвично. Така вона неспокійна, що годі й казати. Стріпує крильцями, голівкою кумедно крутить. А лісові про щось з нею говорять. Не знає Мацюсь, чи то сваряться, чи тільки запитують, хто вона така. Однак Мацюсь починає трохи догадуватись. Мабуть, заздять, що в неї золота клітка, але й глузують, що Мацюсева канарка літати забула.

"Звикне,— думає Мацюсь.— Напевно, моя канарка може багато чого навчити їх".

А лісові знають чимало такого, чого не знає Мацюсева канарка.

Дивний світ, але дуже цікавий.

Начебто нічого Мацюсь не робить, а відчуває себе дуже заклопотаним і не має часу. Коли надходить вечір, не хочеться Мацюсеві лягати в ліжко.

Сяде він перед будиночком і дивиться на зірки. Мовби вперше бачить їх. Схоже на те, що зірки такі ж великі, як і наша земна куля. Чи там теж є люди, бджоли, мушки, мурашки? А людина така невимовно маленька в порівнянні з великим морем і такою кількістю зірок.

Пробував Мацюсь і лічити зірки, але це йому не вдалося.

Розділ шістнадцятий

Мацюсів острів складається з двох частин. Західна частина гориста, але не дуже. Три пагорки, галявинка біля самісінького моря, а з лівого боку висока гора, трохи навіть скеляста. Біля тієї гори затока, а острів там вузький і заріс лісом. Тут впадає до моря річка із східної частини острова, значно ширшої, зарослої дуже густим лісом. Там ховаються давні жителі острова, що вціліли від хвороб. На галявинці — приміщення покинутої школи, в якому живуть Мацюсь і полковник Дормеско. Варта мешкає в колишньому будиночку купця. Варта потрібна для охорони та послуг королеві Мацюсю, а Дормеска з огляду на давні заслуги все-таки помилували, бо справа втечі коронованого в'язня закінчилася вдало.

Недалеко від острова, на скелі, стримить маяк, який тимчасово не світиться, бо зіпсований.

Раз на тиждень на острів прибуває кораблем пошта — газети й листи та все інше. Листів небагато, газет Мацюсь не читає,— почасти тому, що не хоче, почасти, що не має часу. Навіщо йому нові відомості, коли в нього сила-силенна давніх, які треба докладно обміркувати? Починає Мацюсь нове життя, але, щоб усе було справді гаразд, йому треба збагнути те, що відбувалося тоді, коли він був королем-реформатором.

Любить Мацюсь купатися в морі. Часом стане над затокою, починає роздягатися. Раптом — ні. Не буде купатись. Чому: чи вітер, чи вода холодна? Ні, сонце світить, надворі так, як і вчора. Лише Мацюсь сьогодні інший.

Любить Мацюсь веслувати. Сяде в човен, швидко-швидко працює веслами, і чим більше руки болять, тим ліпше, тим приємніше йому.

Та іноді гляне на човен і дивується, що вчора веслував. Якби пливти і знати, що до чогось припливеш, тоді варто мучитись. Але кружляти морем і повертатися на те самісіньке місце — смішно й безглуздо.

Любить Мацюсь ловити рибу. А то раптом жаль йому стає спійманої рибки. Хай би сиділа собі в морі. Нащо її кривдити? А якби оце риба спіймала Мацюся на гачок і затягла в море?

Бувають хвилини, коли Мацюсь страшенно гнівається на себе. Був королем, наказував усім — і його слухались. А тепер навіть с о б і не може наказати. Хіба ж важче наказувати собі, ніж іншим. Мабуть, тут треба мати міцну волю. А міцна воля — це наче військовий міністр. Тільки Мацюсь не знає досконало, як військовий міністр впливає на своїх генералів і полковників, так що в його війську завжди порядок. Але треба й Мацюсеві збудувати у власній голові міцну фортецю, щоб його думки слухались. Проте не знає Мацюсь, як наказувати неслухняним думкам. А не знає тому, що мало вміє, мало знає.

Написав Мацюсь до сумного короля, щоб той вислав йому якнайбільше книжок. Треба Мацюсеві перечитати всі на світі книжки. Поклав Мацюсь на столі годинник і дивиться, чи швидко читає, чи може за день одну книжку прочитати. Адже рік має триста шістдесят п'ять днів. Отже, за рік Мацюсь може прочитати триста шістдесят п'ять книжок.

$$365 \times 2 = 730$$

За два роки сімсот тридцять.

$$365 \times 3 = 1095$$

За три роки тисячу дев'яносто п'ять.

$$365 \times 4 = 1460$$

За чотири роки тисячу чотириста шістдесят.

Мало. Скільки тих книжок на світі?

Зітхнув Мацюсь: страшенно багато в нього роботи.

Сидить Мацюсь над аркушиком паперу, на якому зробив множення, і нічого вже йому не хочеться, навіть шкодує, що попросив сумного короля прислати книжки. Та раптом як торохне кулаком по столі, як крикне:

— Геть!

Аж налякана канарка застрибала в клітці.

Геть думки, які знеохочують його. Він не знає, який вигляд у його думок в голові, йому байдуже, чи схожі вони на чоловічків, чи є у них крильця, очі та вуха,— тепер мусять його слухатись і край! Він, Мацюсь, є володарем власних думок. Він буде наказувати, він повинен мати міцну волю.

І буде так, як він хоче.

На злість сумним думкам Мацюсь буде веселий.

Три дні не купався, не веслував, тільки тинявся з кутка в куток.

Хіба це добре?

Ані хвилі зволікання — марш!

І ось Мацюсь веселий, радий біжить до моря. Купається, плаває вдвічі більше, ніж раніше, сідає в човен, пливе вдвічі далі від берега, майже до самісінького маяка. Почуває себе дужим, веселим і здоровим. Знає, чого хоче й для чого живе. Почне читати — все знатиме.

Чудова річ — книжка. Все, що наймудрішого вигадали люди, записано в книжках. Іноді людина все життя, сто років думала, а потім записала свої думки. Мацюсь за годину перечитає і вже знатиме їх. Якась людина давно померла, а думки її живуть у книжці. Книжка мовби розповідає, мовби радить. Навіщо мучитись самому, коли можна мати в книжках сто вчителів і порадників?

Перестав Мацюсь бути королем, бо зараз не хоче, але за рік, може, знову захоче стати королем. Отже, він повинен підготуватися, повинен усе вміти й знати. Вивчить він міста свого краю, всі права й параграфи, знатиме життя королів, учених. Прочитає книжки про зірки й про дітей. Знатиме не лише те, що знають діти, але й те, що знають дорослі.

Видерся Мацюсь на верхівку найвищої гори — серце йому калатає, а він дивиться в далечінь, на море, дихає глибоко — почуває себе щасливим.

А повернувшись додому, Мацюсь записав до щоденника:

"Гартувати волю — це означає робити те, чого не хочеться робити. Король повинен уміти наказувати собі..."

Розділ сімнадцятий

МАЦЮСІВ ЩОДЕННИК

Мацюсь веде щоденник. На обкладинці він намалював будиночок, пальму, в далині гору й море, кілька орлів і захід сонця. Внизу написав: "Мій щоденник на безлюдному острові Білого Сатани. Про що я думав і що робив".

На першій сторінці знов малюнок, але невдалий, бо Мацюсь квапився. А під малюнком записано сім книжок, які Мацюсь бажав би прочитати:

1. Щоб була книжка, в якій описано всі науки, аби можна було вибрати найпотрібнішу й найцікавішу з наук — і вже з неї починати.

2. Щоб була книжка про королів, де написано, які вони були, коли мали десять років або дванадцять.

3. Щоб була така сама книжка про великих винахідників, мандрівників і розбійників

— різних розбишак.

4. Щоб була книжка з усіма казками чорних і жовтих дітей.

5. Щоб була книжка, тільки дуже груба, про бджіл і мурашок, про різних звіряток.

6. Щоб була книжка про різних людей на світі: які є порядні й непорядні, скільки є ледарів і працьовитих, веселих і сумних, злих і добрих, таких, які набридають і не дають спокою, і чи можна зробити так, щоб люди не билися, не сварилися, не набридали іншим.

7. Книжка, де записано мудрі права, які можуть лишитися, і дурні, які треба змінити.

Хотів би також прочитати книжку, як дресирують диких звірів: левів, тигрів і т. д.

Думав сьогодні, що вода може бути водою, та виявляється, коли вона гаряча — перетворюється на пару, а коли холодна — стає льодом. Отже, невідомо, чим є вода насправді: парою, водою чи льодом.

Може, так само буває і з людиною — адже вона теж різна.

Був сьогодні в лісі. Хотів обійти весь острів, але далеченько. Висадився на тому боці. Здається мені, що бачив людину. А може, то була мавпа? Начебто щось крикнула і втекла.

Здається мені, що навіть герой інколи лякається. Чи є на світі людина, яка ніколи, ну, ніколи, ані разу не злякалася?

Сьогодні мій день народження. Сумний король надіслав привітання й підзорну трубу. Я дивився в підзорну трубу на місяць. Бачив на місяці гори. Однак лісів немає.

Не знаю, чи минуло мені одинадцять, чи дванадцять років. Пробирав думати так, нібито я вже дорослий. Знаю, що расту, але не можу повірити, що буду великий або старий. Все якесь таке дивне.

Н е д і л я

Була велика буря на морі. Дуже хотілося взяти човен і спробувати, чи зможу веслувати. Але Валентин сказав, що не дозволяє. Та й на горі було гарно. Блискавиці й такий гуркіт, такий грім! Здається, мають полагодити маяк, бо якби сьогодні плив корабель, то маяк йому був би дуже потрібний.

С е р е д а

Чи люблю я батьків, чи ні? Чи можна любити мертвих? Чому я сирота? Стільки дітей мають батьків, а в мене нема.

Якби батько жив, усе було б інакше. А мами я майже не пам'ятаю. Фотографія дуже стерлася, проте я не засмучуюсь. Так навіть краще. Адже коли мама не живе, то і її фотографія теж має бути трохи стертою.

З охорони мені найбільше подобається Валентин. Сам ніколи не заговорить, а коли спитати його, то так зрозуміло завжди відповідає. І чудово тлумачить сни. Снівся мені якось аероплан — Валентин сказав, що це означає небезпеку. І справді, я посковзнувся і мало не впав зі скелі. Так приємно сидіти на камені над самісіньким проваллям. Валентин уміє плести сітки. Сітка краще, бо не ранить. Можна знову випустити рибу у воду. А рибки так радіють, бо гадали, що їм уже немає порятунку.

Валентин учить мене грати на скрипці. Хоч би трохи навчитися! Сяду на своєму камені й гратиму.

У сиву давнину люди світили скіпками (так як Бум-Друм). Потім з'явилися свічки, згодом — гасові лампи, ще згодом газові, а тепер є електрика. Чи вигадують люди ще щось краще?

Як роблять винаходи? Може, з книжок?

Знову довго думав, як людина мислить. Може, й немає в голові чоловічків, але чи це не байдуже? Але хотілось би побачити. Вчора стежив, як почав засинати, але заснув і не знаю як. Спитати б у Валентина, та чомусь соромно.

Дорослі не соромляться, а діти страшенно соромляться. Може, тому, що з них часто глузують.

Хай би ненадовго, хоч на один день, на один день, на три години поїхати й глянути на свого столицю! Трохи походити в палаці, в парку, в місті. Пішов би на цвинтар, на могилу батьків.

Тут тепло й небо дуже гарне. Та коли якось насунули хмари, мені було приємніше. Бо таке моє небо. І пальми гарні, та мої дерева начебто знайомі, а пальми чужі.

Найбільша моя помилка та, що я був гордий.

Чи король може любити всіх людей, чи тільки хоче, щоб його хвалили, і тому лише добрий?

Чи можна любити тих, кого не знаєш? Я хотів би, щоб дітям було добре, але хотів також, щоб вони знали, що це все зробив король Мацюсь Реформатор.

Прикро мені було, що я малий, ото ж і хотів показати, наче й малий може зробити багато. Знав, що дорослі сердяться на мене, але мусять слухатись.

Завів я такий зошит:

"П о м и л к и м о г о к о р о л ю в а н н я".

І другий:

"Р і з н і п л а н и, к о л и б я з н о в у б у в к о р о л е м".

Дормеско сказав:

— Людина не повинна думати, треба тільки слухати накази й вчасно їх виконувати. Якщо я даю наказ, то хочу бути певен, що його вчасно буде виконано.

— Але король повинен усе розуміти й думати, які давати накази,— відповів я.

— Король — це що інше,— погодився Дормеско.

Чи дорослі теж можуть бути не дуже розумні?

Чекаю й чекаю, а пошта не надходить. Щось, певно, сталося.

Не писав цілий тиждень.

Приїхав сумний король. Дивувався, що я не читаю газет. Я сказав, що колись читав, та що з того? Він погодився й додав, що краще читати книжки.

Сумний король дуже лагідний зі мною, але я не розумію його розмов, і мені не дуже добре з ним.

Якось він сказав:

— У минулому, мій Мацюсю, тільки-но ти щось подумав — одразу ж і робив. Тепер

вирішив лише думати і нічого не робити. А людина повинна мати одні думки для себе, а інші для людей.

Якось так виходить, наче людина повинна брехати. Знаю, що не так воно, але не розумію. Мабуть, малий я ще.

Знову довго не писав.

Читаю, вже трохи граю на скрипці. Хотів би грати так, як сумний король, або принаймні так, як Валентин.

З книжками сталося інакше, ніж мені здавалося. Після прочитаного думаю ще більше. У книжках багато чого є, але не все. І знання треба самому вкладати собі в голову.

Незабаром зможу допливати до маяка. Бачив там у підзорну трубу двох дітей. Одне зовсім маленьке: мабуть, ще не вміє розмовляти. А друге трохи старше, але теж мале.

Колись я дивився через огорожу на Фелека та його забавки. Залізна огорожа королівського парку відокремлювала мене од дітей — і я був сам. Тепер море відокремлює мене від дітей — і знов я сам.

Розділ вісімнадцятий

Поплив, нарешті, до маяка. Колись він учився писати, щоб зуміти скласти листа до Фелека, тепер день у день щораз далі запливав у море, аж поки, врешті, досяг маяка.

Прив'язав Мацюсь човна й попрямував у глиб острова. Дорогою зустрів дітей. Хлопчик веде за ручку маленьку біляву дівчинку, яка швиденько дріботить ніжками.

— Тату! — гукає дівчинка, простягає ручки й біжить до Мацюся.— Тату! Ходи сюди! Аля вихована!

Спіткнулася дівчинка об камінь чи корінь — бух на землю і ну плакати.

Хлопчик, певно її брат, допомагає дівчинці встати, поправляє платтячко. А вона знову виривається, ще блищать на обличчі сльози, а мала вже знову сміється, чимчикує до Мацюся й гукає:

— Тату!

Братик став, дивиться, що з того буде. І Мацюсь зупинився — не знає, що робити. Так йому хотілося допливти до дітей, а тепер стоїть безпорадно.

— Ходи-но до дідуся! — каже мала.— Ходи-но! Аля вихована. Дідуньо там. Ходи-но, тату.— А сама смикає, тягне Мацюся.

Страшенно прикро, коли треба щось сказати, а не знаєш що.

А дівчинка тягне, шарпає обох, радіє й гукає:

— Дідуню, дідуню! Дивись — тато!

Доглядач маяка примружив очі, всміхається, погладжує бороду. Такий любий — схожий на лікаря.

— Вітаю королівського гостя! — каже він і шапку зняв з голови.— Мабуть, король Мацюсь хотів узнати, чому маяк не світиться? Уже все налагоджено: сьогодні засвітимо. Давно вже поплив би я попросити в короля Мацюся пробачення за темряву, але от... з оцим далеко не попливеш.

Мацюсь лише тепер помітив, що в доглядача маяка тільки одна рука.

— Другу руку одібрало в мене море. Але море хороше: за руку дало мені оцю парочку.

І Мацюсь дізнався, що старий доглядач маяка був колись моряком і під час корабельної аварії втратив руку. Наставили його до маяка. Рік тому, після бурі, хвиля викинула на берег двойко дітей: старий ледве виплекав їх. І що найдивніше: хлопець не випустив з рук малятка, хоч сам був непритомний.

— Хлопця я назвав Альом, а дівчинку Алею. Хто вони — не знаю. На мові корінних жителів острова Альо означає син моря, а Аля — дочка моря. Діти ці, певно, з півночі. Південні мови я знаю всі потроху, але з хлопцем аніяк не міг порозумітися.

Аля нетерпеливо крутиться і поглядає то на дідуса, то на Мацюся.

— Тату! — знову гукнула вона й засміялася.

— А бачиш, дурненька,— озивається старий.— Хіба не казан я тобі, що тато повернеться? От і маєш свого тата.

— Це зовсім не тато,— сказав, насупивши брови, Альо.

— Для тебе, може, й не тато, а для Алі тато.

— І для Алі не тато, а Мацюсь.

Мацюсеві стало прикро. Знову не знав він, що сказати. А старий дивиться на дітей і задоволено усміхається.

— Ну, після подорожі треба трохи попоїсти,— каже він.

І старий запросив Мацюся до свого помешкання. Шкодував Мацюсь, що нічого не привіз для дітей. Але цей перший візит тривав недовго.

Аля ще двічі плакала: раз, коли не дозволили їй пити гарячий чай, а вона не хотіла чекати, і вдруге, коли Мацюсь від'їжджав.

— Не їдь, тату. Аля хоче тата.

І знову не знав Мацюсь, що робити, коли Аля вхопилася за нього й не пускала від себе.

Вечоріло, а Дормеско не любить, коли Мацюсь пізно повертається з прогулянок. Одного разу навіть, коли Мацюсь дуже довго засидівся на скелі, три дні потому його відпускали тільки з вартовим. Це було не покарання, а просто Дормеско хотів бути певний, що Мацюсь не заподіє собі нічого лихого. І то ще добре, що Дормеско не знав про деякі пригоди, з яких Мацюсь виходив живий-здоровий, хоч могло бути значно гірше.

Чудово було, коли Мацюсь повертався з маяка. Плив він наче в квітах із золота.

Але добре зробив Мацюсь, що не пообіцяв дітям приїхати наступного дня, бо так йому руки боліли, наче тоді, коли вперше взявся за весла.

Лише на п'ятий день вирушив Мацюсь у дорогу, але цього разу він докладно обміркував свій візит. Передусім взяв подарунки: крутиголовку, лото, пачку пряників, цукерки, вітрячок і м'ячик. Потім обміркував, що скаже на привітання й що скаже, коли Аля знову не відпускатиме його назад.

Веслував Мацюсь поволі, перепочивав, щоб не дуже стомитися. Попередив полковника Дормеска, що повернеться тільки ввечері, і взяв провізії на цілий день, аби

не голодувати.

Діти радо привітали Мацюся. Сумно їм було на самотній скелі. І старий моряк зрадив Мацюсевому приїзду. Знову розповідав він своєму новому слухачеві про колишні мандри, а Мацюсь згадував про війни.

Альо сидить на камені й слухає, Аля стоїть біля Мацюся, спершись руками об його коліна, й заглядає в очі, щоб краще розуміти. Видно, що не розуміє, бо ставить дуже наївні питання.

— А кулі — це такі м'ячики? — питає Аля.

Вона гадає, що війна — це гра в м'яч. Пояснює їй Мацюсь, що ті м'ячики залізні і вбивають людей.

— А Мацюся-татуса убили? — знову питає Аля.

Тепер уже Аля називає його Мацюсем, але додає ще й слово татусь. І це подобається Мацюсеві, хоч він і сам не знає чому.

— Аля хоче на війну,— копилить губки дівчинка і от-от заплаче.

— Війна дуже далеко,— каже старий моряк.

— Аля хоче далеко.

— Аля ще маленька.

— Аля велика, Аля хоче на війну.

— Війна спить,— каже тоді дідусь.

— Війна спить? — пошепки повторює Аля й притуляє палець до вуст.— Ти-и-и-ихо, війна спить, м'ячик спить, лялька спить.

Мацюсь здивовано дивиться на Алю й намагається пригадати, чи, коли сам був малий, теж так мало розумів.

Повертаючись, Мацюсь думав про Алю. Маленька вона, пальчики в неї манюсінські, і так мало що розуміє. А прикро, коли розумієш мало. Бідолашна Аля. Так дивиться, коли Мацюсь щось оповідає, наче хоче все зрозуміти очима. І зразу ж починає плакати. Маленькі діти, певно, тому й плачуть, що не можуть чогось зрозуміти, а їм від цього прикро. Мацюсеві шкода Алі. Треба вигадати для неї якусь казку.

І от Мацюсь складає казку для Алі:

— Війна спить-спить. Війна заплющила оченята і спить. Аж раптом вона прокинулась...

Ні, треба скласти іншу казку.

І чого це дідусеві спало на думку сказати, наче війна спить? Але ж це брехня, а брехати не можна й негарно. А може, й не брехня? Бо й справді, війна начебто прокидається після сну, коли раптом рушають війська, починають стріляти гармати, а перед тим була тиша.

Витяг Мацюсь весла з води й відпочиває. Світло маяка осяває море. На небі зорі, навколо тиша.

"Які права можна дати найменшим дітям?" — думає Мацюсь, але не знаходить відповіді.

Коли він ховався в сирітському будинку, бачив там маленьких дітей. Старші погано

ставились до них: били їх, глузували з них. І Мацюсь тоді не любив малюків: вони повсякчас плакали. Але, може, тому вони й плакали так часто, що не мають ніяких прав і все їм заборонено? Один депутат сказав у парламенті: краще, щоб не було малих дітей. Але ж вони повинні бути, бо коли виростуть, то стануть великими.

"Я хочу бути королем дітей,— думає Мацюсь,— але нічого не знаю про малюків. І сам забув, коли був маленький. Мабуть, і дорослі все забули, тому й не хочуть дати дітям права".

Знову береться Мацюсь за весла й страшенно дивується, що острів уже близько, а руки йому зовсім не болять.

— Завтра читатиму цілий день, а післязавтра знову до Алі й Аля. Треба відвезти їм малюнки.

Розділ дев'ятнадцятий

Погано, коли людина, прокидаючись зранку, не знає, що робитиме протягом цілого дня. Отже, неодмінно треба скласти план, бо інакше нічого не хочеться робити й стає страшенно нудно. Тому-то Мацюсь і склав план дня й план тижня.

Через день він плаватиме до дітей на маяк, але тільки на півдня. Читатиме щодня по чотири години. Щоденник теж писатиме щодня. Годину гратиме на скрипці. Крім щоденника, писатиме спогади й занотовуватиме помилки свого королювання. Годину Мацюсь малюватиме, бо це йому дуже потрібне. Навчиться фотографувати. У полковника Дормеска є фотоапарат і грубелезний альбом з фотографіями. Дормеско всюди, де тільки був, робив знімки. Всіх знайомих і всі війни зібрав він докупити й тому добро пам'ятає все. А Мацюсь страшенно багато забув.

І відвідини до дітей з маяка тепер зміняться. Мацюсь навчатиме дітей. Досі було так, нібито він одвідував їх, аби лиш привезти щось. Тільки-но вийде Мацюсь із човна, Аля простягає руки до його кишені, шукає цукерки. Альо, старший, соромиться й чекає мовчки. Аля забирає все, що для неї і не для неї, та ще й питає:

— А ще? Дай.

І Мацюсеві неприємно, бо він думає, наче привіз мало подарунків, хоч на острові і в самого не так-то й багато їх. Інша річ, коли він жив у столиці й міністр торгівлі купував усе, що просили діти.

Отож і виходить, наче не на Мацюся чекають, а на подарунки. І якби Мацюсь нічого не привіз, то й сам не потрібен був би.

І от Мацюсь надумав, що навчатиме дітей: Аля навчить писати й читати, а що робити з Алею, не знав. Привіз він їй малюнки, а вона швиденько й не уважно переглянула їх і просить уже чогось іншого. Пригадав Мацюсь, що, коли сам був маленький, королева-мати розказувала йому казки, складала будиночки з камінців, з піску чи з глини, влаштовувала садочки з квітів і про це, власне, оповідала казки. Часом малювала йому різні речі. Пригадав Мацюсь, що матусині малюнки навіть краще йому подобалися і розумів він їх краще, ніж ті, що в книжках. Королева-мати співала йому, гралася з ним в піжмурки. Але це було дуже давно, і Мацюсь багато чого забув.

І збагнув Мацюсь, що треба знати дуже багато, коли берешся навчати мале дитя. З

Альо йому буде куди легше.

Так воно й сталося. Альо швидко навчився читати. Вже читає: пасок, пісок, Петро, перо,— й пише, правда, не дуже гарно й тільки олівцем, проте вміє прочитали написане. Лічба посувалася ще краще. Альо навчився вже лічити до ста, і Мацюсь міг тепер грати з ним в доміно чи в лото. Тільки Аля тоді страшенно заважала їм. Кладе будь-що і сердиться, коли їй забороняють.

— Дивись, Алю,— каже Мацюсь.— Тут одна крапка, а тут п'ять. Тому ти повинна прикласти таке самісіньке доміно.

У Алі є й одиниця, й п'ятірка, але вона хапає дві двійки і кладе їх, та ще й сердиться.

— Дивись,— пояснює Мацюсь,— тут же дві крапки. Ну, полічи. Одна крапка й ще одна-дві.

— Одна, дві,— повторює Аля.

Начебто погоджується з Мацюсем, та нараз розкидає все й починає сердитись:

— Бека тато, бека Альо, Аля не любить. Аля до дідуся.

І біжить скаржитись доглядачеві маяка, що її, мовляв, скривдили.

Ще гірше з лото. Аля хоче виграти і швидко закриває цифри. Альо вигукує чотирнадцять, та Алю це не обходить. Добре ще, коли вона одну цифру закриє, а то розсердиться, прикриє всі й кричить, що виграла.

Не краще й з малюванням. Аля замаже олівцем папір і каже, що вже намалювала, аби їй дали чистий аркушик. А кілець і рисочок ніяк не хоче малювати.

Мацюсь і Альо змушені ховатися від неї, але не дуже заховаєшся, коли нема куди. І часом їм просто уривається терпець. Бігати швидко Аля не вміє, тому падає і плаче. Найкраще вона любить слухати, коли щось розказують. Тоді Аля дивиться й навіть рота розкривав: певно, думав, що так краще зрозумів.

Мацюсь розмовляв з Алею так, як і з канаркою. Не дивуйтесь, Мацюсь часто розмовляв з канаркою. Посадить пташку на палець і запитує, чи пам'ятав вона королеву й короля, їхній палац у столиці, Стася, Геленку, Клю-Клю. А канарка час від часу крутить голівкою, нібито киває, що пам'ятає або не пам'ятає. Часом щось цвірінькне у відповідь, а часом заспіває. І хтозна, що вона розуміє й що відповідає.

Так само розмовляв Мацюсь і з Алею.

Канарці він каже:

— О, тепер я зміню канарочці воду, насиплю свіжого піску, знов буде в неї чисто. Зараз дам канарочці свіжих листочків.

Алі Мацюсь каже так:

— Тепер Аля витре носика, щоб був чистий. Тепер Аля дасть олівець, бо треба намалювати маяк — буде гарна картинка. Аля віднесе малюнок дідусяві. Адже Аля слухняна, дідусь радітиме. Він скаже: "О, Аля вихована, Аля принесла дідусяві малюнок".

І так щодня, одне й те саме. Проте Аля не нудиться, уважно слухає й не заважає.

"Такі маленькі діти повинні теж мати права",— думав Мацюсь. Тільки ніяк не може

збагнути, як зробити, аби їм було весело, аби вони не заважали гратися й вчитися старшим дітям.

Тепер Мацюсь розумів, чому король Пафнуцій, та й взагалі дорослі, такі сердиті на дітей. Мабуть, діти так само заважають дорослим, як старшим дітям заважають малюки. І, певно, дорослі також думають, що діти нічого не знають.

Аля не завжди бігала, кричала і вигукувала: "Тату, дай Алі!" Часом вона бувала зовсім тихою. Подивиться, подивиться кудись далеко, а потім зітхне. Або візьме Мацюся за руку й довго, пильно дивиться йому в очі, а тоді знову зітхне. Або нараз здригнеться, начебто злякалась чогось, або почне віддавати все Мацюсеві й примовляє: "На, на, на". А коли все роздасть, розведе руками й радісно гукає: "Нема, нема нічого!" І радіє, ляскає в долоні, сміється й підстрибує.

"Маленькі діти,— записав Мацюсь до щоденника,— схожі на первісних людей".

І задоволений Мацюсь, що може вільно придивлятися до маленької дитини. Адже коли він був у сирітському будинку, то тільки-но підійде до малюків, як старші уже починають глузувати, що Мацюсь, мовляв, грається з малими. Мовляв, він дурень. І кепкують, вигадують різні дурниці, аби навмисне перешкодити й зіпсувати гру.

Тепер Мацюсь робить, що хоче, бо живе на безлюдному острові.

Лише одне непокоїть Мацюся: не всі малі діти такі, як Аля. Пригадує Мацюсь, як під час першої війни відпочивала їхня частина в селі поблизу фронту. Солдати розташувалися в хатах по четверо, по п'ятеро. Мацюсь мешкав тоді два тижні в одній хатині, де хлопчик такий же, як Аля, маленький, так само, як Для, белькотів, але було те маля дуже тихе — цілими днями сиділо біля печі й мовчки дивилося на все, лише зрідка щось промовляючи. Не плакав малюк, не крутився, не заважав іншим, тільки був дуже сумний. Мацюсь навіть подумав, що таким мав бути сумний король у дитинстві.

І в сирітському будинку діти були різні. Одні знічев'я плакали, але тихенько, деякі ревли, хоч і без сліз, інші щомить бігали скаржитися, ще інші починали битися. Одного разу Мацюсь бачив, як двоє малюків билосся, й навіть подумав, що це схоже на війну. Часом б'ється двоє маленьких дітей, а часом б'ються цілі народи. І так само, мабуть, і з тих, і з тих сміються ті, хто сам не б'ється, а тільки спостерігає бійку.

Як дивно — люди такі різні, такі зовсім не схожі одне на одного. Стільки різних речей і стільки різних людей треба пізнати. І певно, тому так тяжко бути реформатором.

Мацюсь, наприклад, зовсім не знає старших хлопців. Вони перші виступили проти його реформ. Дітей у Мацюсєвому віці старші хлопці обзивають "щенятами". І вдають з себе дорослих. Розказують одне одному таємниці, не дозволяють іншим підслухувати. Повсякчас б'ються, страшенно зарозумілі і горді, до молодших звертаються лише тоді, коли хочуть щось позичити або взяти. А часом беруть без дозволу, і коли нагадаєш їм про це, то ще гримають. Неприємні вони й грубі. Навіть коли жартують, то або насміхаються, або щось на зло роблять, або вдарять так, що довго болітиме. Якось один позичив у Мацюся перо, навіть ввічливо попросив. Та коли Мацюсь перед уроком нагадав, що перо йому самому потрібне, той хлопець вилаяв його й навіть замахнувся,

аби вдарити. А потім учитель вичитував Мацюсеві, що той без пера прийшов на урок.

Розділ двадцятий

До Ради П'яти

Короля Мацюся Першого Реформатора.

Безлюдний острів Білого Сатани

З а я в а № 43

Прошу Раду П'яти замінити охорону острова. У вартових удома є дружини й діти, і їм неприємно лишатися тут на самоті. Варта каже, що сидить уже п'ять місяців, і цього досить. Мої охоронці не в'язні, а мусять жити на безлюдному острові — це несправедливо. Дуже мені прикро, що люди страждають через мене.

Тому ласкаво прошу замінити варту на нову. І прошу, щоб новою вартою були не дорослі, а старші хлопці. Єсть тут човен, можна купатися, влаштовувати вилазки, й нікому не буде нудно. А згодом вони теж зможуть виїхати.

З пошаною

К о р о л ь М а ц ю с ь Р е ф о р м а т о р .

Печатка охорони острова.

Заяву короля Мацюся читав і не бачу

перешкод до виконання його прохання.

П о л к о в н и к Д о р м е с к о .

Дата поштового штемпеля.

Спершу Мацюсь сердився, що про будь-яку дурницю повинен писати заяву до Ради П'яти Королів, які стали мовби опікунами Мацюся-вигнанця. Але згодом звик, і так, здається, навіть краще. Занотовує в зошит, що треба, потім пише заяву, віддає полковникові, полковник прикладає печатку, стверджує, що згоден,— і першим же кораблем надсилає.

Сорок дві заяви про різні речі надсилав Мацюсь, і жодного разу йому не відмовили. Навіть револьвер у нього є, бо він не в'язень, а добровільно виїхав на острів.

Тепер Мацюсь просить про заміну варті й страшенно цікавиться, кого пришлють.

Та на другий день після написання заяви спіткало Мацюся велике горе: раптово здохла канарка. Канарка була вже стара, а останнім часом стала млява, сумна, не співала. Неохоче виходила з клітки й не купалася в мисочці. Більше розкидала дзьобом їжу, ніж їла. Мацюсь бачив усе це, але гадав, що нічого поганого не станеться.

Після смерті пташки Мацюсь пригадав, що останнього вечора вона була особливо сумна. Розкривала дзьобик і мружила оченята, наче задихалася. Стовбурчила пір'я, ніби їй було холодно. Мацюсь хвилювався — чи не захворіла канарка. А вона, виявляється, давно вже хворіла.

Ось тепер лежить застигла, ніжки випростала, вся ніби закам'яніла. Лише голівка сіпається: одне око розплющене, а друге заплющене.

Взяв Мацюсь дзьобика в рот, дмухає, пестить голівку, біжить до Валентина, але бачить, що вже пізно.

"Тепер уже нема в мене нікого",— сумно подумав Мацюсь і заходився ховати

пташку.

Вирізвав Мацюсь із золотого паперу корону, аби видно було, що це королівська канарка. Вибрав невеличку коробочку, обклеїв її зеленим папером. Вистелив усередині ватою, листям — і поклав канарку. Забрало це в нього чимало часу, бо не хотів Мацюсь, щоб хтось бачив. Соромився людей. Але який тут сором? Канарку йому дала мама, яка вже померла; стільки років прожила канарка в батьковому кабінеті; а батько теж давно помер. Отже, це канарка-пам'ятка. А пам'ятки шанують не лише королі.

Змайстрував Мацюсь катафалк з двох коробочок. Прив'язав шнурочок. Загорнув усе в папір і вийшов на подвір'я. Подався на гору, що височить над берегом моря. Йде віддати останню шану товаришеві свого вигнання. Коли минув половину дороги і ніхто вже не міг його бачити, поставив Мацюсь катафалк на землю, поклав на нього труну і потягнув цей тягар, невеликий для рук, але важкий для серця.

Відшукав Мацюсь гарне, рівненьке місце під деревом на верховині й викопав ножем яму. Адже колись шаблями копали могили для загиблих у бою. І захотілося Мацюсеві ще раз глянути на канарку. А може, станеться чудо? І чудо справді сталося, тільки інше. Коли Мацюсь нахилився, щоб востаннє глянути на канарку, а коробочка стояла вже в ямі — раптом залунала пісня канарки, напрочуд гучна й довга. І Мацюсь не зрозумів, чи то співала приятелька померлої, чи та, що раніше билася з нею, а тепер так сумно перепрошувала її.

Закопав Мацюсь коробочку, з камінців зробив надгробок і чомусь знову згадав про батька і матір. Згадав, що їхні могили далеко звідси. І сам не знаючи, як і чому, нагорнув Мацюсь іще дві могилки, а потім подумав трохи і влаштував іще одну — для Камнанелли.

Тепер Мацюсь часто ходив на гору над морем, грав на скрипці й годинами думав про війну королів, про те, що сумний король, певно, знову посвариться з молодим королем, що нова варта, мабуть, дуже кривдитиме його, і йому буде тоді гірше, набагато гірше, ніж тепер.

Нарешті причалив корабель до острова й вартовим оголосили, що вони повертаються додому. Тільки тепер Мацюсь зрозумів, як страшенно сумували його охоронці. Завжди спокійний, Валентин перекинув чайник з окропом, розбив фарфорову статуетку, що стояла на столику в Мацюся, загубив ключ від комори, і обід запізнився на годину. Те саме було й з іншими. Квапляться, метушаться, хутенько лаштуються в дорогу.

О п'ятій годині дня прислав полковник Дормеско ординарця:

— Чи ваша королівська величність дозволять аудієнцію?

Увійшов Дормеско в мундирі (весь час він ходив у халаті), виструнчився. Що це має означати?

— Я прийшов скласти вашій королівській величності прощальний рапорт.

— Що, і ви мене покидаєте?

— Ось наказ.

І подав Мацюсеві папір, усе ще стоячи струнко.

Мацюсь прочитав, глянув на порожню клітку канарки й відчув такий сум, наче там, на горі, над морем, виросла ще одна могила.

Добрий, ввічливий Дормеско: на всі Мацюсеві прохання погоджувався, завжди все підписував йому.

Що буде тепер?

Розділ двадцять перший

Начальником варти призначили ротмістра уланів, маркіза Амари. Молодого, енергійного, дуже гарного, його було вислано сюди за те, що він понад усе любив, битися на поєдинках і вилаяв генерала. Крім двох дорослих писарів та ординарця, Амари привіз з собою десятеро хлопців на заміну варті.

В рапорті Амари доповідав:

"Згідно з бажанням вашої королівської величності привіз десятеро підлітків для особистої вашої охорони і за наказом Ради П'яти очолив командування охороною острова".

Мацюсь підписав: "Читав".

Усе змінилося. Одразу. Хлопці оселилися в кімнаті поряд з Мацюсем. Амари лишився в будиночку, де досі мешкала варта. Канцелярія комендатури щодня надсилала Мацюсеві по кілька різних папірців. Це були накази, циркуляри, різні правила, які Мацюсь мав читати й підписувати. Могли його збудити серед ночі й навіть шукати в лісі:

— Документ з комендатури до вашої королівської величності.

Два дні Мацюсь терпів, на третій день викликав ротмістра до себе.

Той негайно прийшов, але, не привітавши Мацюся, перший сів на стілець і запалив цигарку.

— Пане ротмістр,— сказав Мацюсь, вражений його нечемністю,— я викликав вас у службових справах.

— Тоді я прийду згодом, коли ваша королівська величність одягне військовий мундир.

І Амари хотів був іти. Кров ударила Мацюсеві в голову.

— Я не одягну мундира,— сказав він здавленим голосом,— і кажу вам, що ніяких документів ні читати, ані підписувати не буду. Я не в'язень, і ваша опіка мені не потрібна. Полковник Дормеско...

— Полковник Дормеско виїхав,— сухо урвав його Амари.— Полковник Дормеско не тільки не лишив ніяких документів чи рахунків, але навіть не подумав, щоб скласти план острова. Полковник Дормеско не міг навіть відповісти на питання, чи цей безлюдний острів справді є безлюдним. Полковник Дормеско не виконав жодного обов'язку своєї служби. Відповідний протокол уже складено, і я його надсилаю до Ради П'яти. Всі бажання вашої королівської величності, відповідні до наказу, я виконуватиму, справи спірні надсилатиму до Ради П'яти; ваша королівська величність має право скаржитися до Ради П'яти. Я брати прикладу з полковника Дормеска не буду. Маю честь!

Мацюсь лишився сам. У сусідній кімнаті пролунав стриманий сміх.

"З мене сміються,— подумав Мацюсь.— Ну гаразд!"

Щогодини Амари надсилав папір на підпис, Мацюсь відсилав його назад. Не читає, не підписує. Вранці й увечері приходять Амари з запитанням:

— Як здоров'я вашої королівської величності?

Мацюсь не відповідає.

Скликав Амари варту на військові справи. Ординарець запитує:

— Чи ваша королівська величність піде на справи?

Мацюсь відповідає коротко:

— Ні!

Так тривало п'ять днів, аж поки прибув корабель. На цей раз приїхали різні ремісники: будуть ремонтувати приміщення для ротмістра. Лунає в лісі стук сокири. Рубають, розпилюють. Ротмістр будує ганочок перед будинком, альтанку і ще якусь споруду. Люди бігають, Амари вигадує щось, лається — метушня, біганина порушують Мацюсів спокій.

Потай вибирається Мацюсь з дому: тепер стократ дорожчі стали йому могилки на горі, човен, уроки з Альом та Алею, самотні прогулянки в лісі й скрипка.

Мацюсь розуміє, що це тільки початок, але спокійно чекає, що буде далі. Амари начебто забув про нього, проте канцелярія працює: бачить Мацюсь у вікно, як двоє писарів, схилившись над столом, до пізньої ночі щось пишуть. Папери, які надсилають йому на підпис, щоразу стають довшими. Мацюсь їх не читає.

Їжа щодень стає гіршою, Мацюсь майже голодує. Раніше, бувало, він тільки часом зірве кілька фініків чи фіг, а тепер без бананів і фініків Мацюсь не зміг би вижити. Аж одного разу йому зовсім не дали обіду. І щонайгірше, почув Мацюсь з сусідньої кімнати таке зауваження:

— Вони сваритимуться, а ми здохнемо з голоду.

Постукав Мацюсь у двері: це був умовний знак, що він викликає ординарця.

— Чи дали вам обід?— питає Мацюсь.

— Доповідаю вам, що вже три дні кухня не видає нічого. Ротмістр без підпису вашої королівської величності не має права будь-що видавати.

Мацюсь одягнув військовий мундир і викликав ротмістра.

— Прошу прислати мені на підпис усі папери канцелярії комендатури.

— Слухаю, ваша королівська величність.

За п'ять хвилин принесли Мацюсеві на підпис наказ на обід. Мацюсь підписав.

Ще за десять хвилин у сусідній кімнаті пролунало тричі "віват!" і брязкіт ложок.

За мить принесли обід і Мацюсеві, але він його не прийняв. Не хотів їсти, та й, зрештою, не мав часу. Читав папери.

Холодний піт зросив Мадюсеві чоло. Побачив він скаргу на полковника Дормеска.

"Нічого я не знаю,— пише Амари.— Не знаю, скільки має бути стільців, столів, ліжок, простирадел, тарілок і ножів. Не знаю, де поділося надіслане сюди мило, молоко, цукерки, книжки та іграшки. Доповіли мені, що в дітей доглядача маяка є

чимало крадених речей короля Мацюся. Жодної квитанції, жодного рахунку. Будиночки брудні та обшарпані, шкідливі для здоров'я. Варта розбещена, робила, що хотіла..."

Було тут і три скарги на Мацюся. Але ці скарги було складено так, нібито ротмістр дбав про здоров'я королівського вигнанця:

"Здоров'я короля погане. Він знервований і пригнічений. Не хоче ані читати, ані підписувати папери комендатури острова, чим перешкоджає роботі. Не дозволяє провадити навчання з вартою".

Друга скарга:

"Король відпливає човном на далекі прогулянки. Повертається стомлений і роздратований. Ходить на гору, звідки можна впасти і вбитися. Блукає по лісі, в якому багато диких звірів, гадюк, а можливо, й люджерів".

Третя скарга:

"Король дозволяє варті галасувати до пізньої ночі. Їхні крики чути по всьому острові. Вони заважають працювати робітникам, украли пилку й дві сокири. Коли зважити на те, що з хлопцями в такому віці взагалі важко дати раду, то не знаю, що буде далі".

Хлопці й справді страшенно галасували, курили цигарки, лаялися, сварилися й билися, так що Мацюсь не міг ані грати на скрипці, ані спати вночі. Кілька разів він хотів зауважити їм, але подумав, що вони заспокояться самі.

Він не розмовляв з ними, не знав навіть, як їх звати. Знав лише, що ім'я ординарця — Пилип.

Пилип був дужим хлопцем, але неприємним. Начебто аж надто слухняним: з'являвся на кожний виклик, по-військовому обертався на каблуках, якимось запобігливо дивився в очі. І хоч ніяких неприємностей не траплялося, одного разу Мацюсь, коли став спиною до Пилипа, побачив з тіні, як Пилип погрозив йому кулаком і показав язика. Мацюсь не був певний, що це справді так — може, йому тільки здалося. Адже навіщо хлопцеві робити це? Нікого більше в кімнаті не було, та й зрештою, за що він мав погрожувати Мацюсеві? Мацюсь часто чув, як за дверима Пилип заспокоював своїх приятелів:

— Тихо, лобуряки! Заважаєте королю спати.

І Мацюсь дивувався, що Пилип так кричить, коли знає, що навколо все чути. Та й вимовляв він якимось так дивно "коррроль", наче глузував чи заздри́в, чи що...

Тепер Мацюсь намагався якнайменше сидіти в кімнаті, якнайменше бувати біля дому. Він або обсаджував квітами могилки на горі, або плив до маяка, або сидів над морем і думав:

"Треба щось робити. Треба написати до Ради П'яти. Але як? Не може ж він писати, що бажає, аби все було, як і досі, бо скажуть, що він сам не знає, чого просить. Треба з тими хлопцями поговорити: сказати, що хоче їх узнати і полюбити. Але це брехня: він не хоче їх любити, навпаки— хоче позбутися. Навіщо ж ховатися? Вони огидні. Курять цигарки й навмисне, через замкову шпарку, дмухають у Мацюсєву кімнату. І Мацюсь

чує їхнє шепотіння та приглушений сміх. Краще б уже галасували, ніж шепотіли й сміялися з нього, бо Мацюсь чує крізь двері то "король", то "він", то "Мацюсь". Аж раптом Пилип крикне на весь голос:

— Заспокойтеся, бешкетники, корррроль хоче спати! Коррролго не можна заважати, коли він хоче сппати!"

Розділ двадцять другий

Усе змінилося. Одразу.

Наступним кораблем знову прибуло кілька дорослих: замірятимуть острів, складатимуть план. Приїхало дві жінки, які все креслитимуть. Завітав лікар, оглянув Мацюся, записав щось на папірець і тим же самим кораблем відплив. Почалося спорудження ще одного будиночка, спеціально для канцелярії. Привезли труби, на яких уміли грати писарі, ремісники та двоє хлопців з варти. Оркестр грав, ротмістр, землемір та дві жінки танцювали. А Мацюсь, лежачи в ліжку, плакав.

Страшенно шкода Мацюсеві полковника Дормеска, бракує йому й Валентина, що вмів пояснювати сни. Так Мацюсеві сумно й зле, що, коли б не діти з маяка та не могилки на горі,— одягнувся б, пішов би до густого лісу і розшукав би дикунів, які — Мацюсь знає, що вони є,— десь ховаються.

І раптом почув Мацюсь, ніби щось лазить по ковдрі: "Мабуть, миша".

Ні, це було звірятко трошки більше за мишу, з маленьким хвостиком, руде, з білими лапками. І — що найдивніше — те звірятко мало на шиї ланцюжок з якоюсь гиркою. Ні, то не гирка, а горіх. А в горішку був лист від Клю-Клю.

"Любий Мацюсю,— писала Клю-Клю,— серце мені підказує, що тобі зле на безлюдному острові. З білими я тепер не бачуся, бо відбувається велика війна. Бум-Друма вбито. Лишилася і я сиротою, як ти".

Далі докладно писалось, як слід вкласти відповідь до горіха, як його заклеїти, щоб папір не підмочило, коли щуреня пливтиме через море.

Мацюсь збагнув, що не звірятко править Клю-Клю за поштового голуба. У своїй відповіді він заспокоїв Клю-Клю, що йому добре, що він не знає іще, чи залишиться далі на острові, і просив, аби вона йому часто писала.

А на горі в Мацюся з'явилася ще одна могилка.

— Одна, дві, три, чотири, п'ять,— полічив Мацюсь могилки, сів на човен і поплив до Алі.

Напрочуд лагідні були з ним сьогодні діти. Нічого він їм не привіз, бо не хотів просити в ротмістра, який зранку був чогось сердитий і всіх лайав. Проте Альо подарував Мацюсеві гарну черепашку, Аля дала кругленький камінець. І Мацюсь подумав, що це будуть добрі пам'ятки, бо він більше ніколи не припливе до дітей.

Аля жодного разу не заплакала, не капризувала. Альо прочитав казку "Червона шапочка" і лише раз помилився. Страшенно не хотілося Мацюсеві повертатися назад. Хай би ті на безлюдному острові робили, що хочуть, а він лишився б тут.

Але повернувся Мацюсь, а в кімнаті на нього чекає Амари.

— Ах, як це добре, що ваша королівська величність повернулися. Я непокоївся. Гей,

Пилипе!

З'явився Пилип і став струнко.

— Варті стати біля канцелярії, зрозумів? Кімнату замкнути на ключ, ключ віддати мені, зрозумів? І якщо комусь з ваших спаде на думку підслуховувати під дверима мою таємну розмову з його королівською величністю, то живцем шкіру здеру, зрозумів? Кроком руш!

Пилип вийшов до сусідньої кімнати, шшурх — вийшли всі; Пилип віддав ключ.

— Любий кузене,— почав ротмістр,— я бажаю жити з вами в злагоді. Хочу просити у вас пробачення.

Амари впав на коліна перед Мацюсем.

— Прошу встати,— сказав Мацюсь,— я не люблю, щоб переді мною ставали навколішки. Я нічого не розумію.

— Дорогий мій кузене, я правнук Ельжбети Навіженої, рідної тітки Генріха Запального. Ми родичі, тому сумний король дозволив мені приїхати сюди. Я буду слухняним, мов ягня. Я не видав обіду вашій королівській величності, любий кузене, бо хочу, щоб рахунки були в порядку. Але я одержав таємний наказ, і тепер ми будемо жити дружно. Королю, якщо мені не пробачиш, то дивись.— Маркіз Амари приклав до скроні револьвер і хотів був стріляти.

— Ну гаразд,— крикнув переляканий Мацюсь,— я теж хочу жити з кузеном у дружбі.

Амари кинувся Мацюсеві на шию. І Мацюсь відчув, що ротмістр п'яний. Погоджується Мацюсь на все, мовляв, шкода йому кузена, але він хоче, щоб той чимшвидше пішов геть.

— У моїх жилах королівська кров. І за що я так мучуся? Я мусив піти на поєдинок, бо мене образили. Мусив вилаяти генерала. А що ж я такого сказав? Ну, що він "лисий дурень". Бо й справді дурень. Ну, скажи, любий мій кузене, сам скажи, хіба він не дурень?

— Дурень,— погоджується Мацюсь.

— А чи міг я не піти на поєдинок, ну, скажи, ваша королівська величність?

— Ні, не міг.

— То чого ж мене сюди вислали?

І він знову прикладає револьвера до скроні.

— Ось, отут у мене таємний наказ від сумного короля:

"Кожне Мацюсєве бажання — все одно, що моє власне". Отут у мене таємний наказ... Ні, це не той. Бо є в мене ще один наказ... О, ось тут. Це наказ молодого короля: "Надсилаю лікаря, щоб він оглянув Мацюся і написав, ніби Мацюсь збожеволів, тоді ми оголосимо це, і всьому буде край". Так, мій дорогий кузене, отаких-то друзів маємо ми, королі.

— Молодий король був моїм ворогом, а не другом,— заперечив Мацюсь.

— Ну гаразд, хай так, але Клю-Клю... ні, не Клю-Клю, а цей голодранець з маяка вдає з себе друга, а сам украв стільки іграшок. Дві крутиголовки, паяцика, чотири

книжки, шість кольорових олівців. Хто за це платитиме? Я бідняк, хоч у моїх жилах королівська кров. А честь не дозволяє мені не заплатити. Уб'ю Дормеска й сам застрелюся.

— Дорогий кузене,— каже Мацюсь, щоб заспокоїти Амари,— я сам подарував усі ці речі.

— Ваша королівська величність благородні. Ваша королівська величність криється переді мною, але я все знаю. Ці лобуряки-хлопці галасують і не дають спати вашій королівській величності. Курять цигарки, та ще й такі смердючі цигарки. І через замкову шпарку дмухають дим сюди. І навмисне кидають мух у королівський чай, і впускають блохи в ліжко вашої королівської величності. Вони ж украли дві сокири й півфунта цвяхів. А хто за це відповідає? Я! Я! Я! Злидень! Праправнук королеви Ельжбети.

Ледве вдалося Мацюсеві забрати револьвер у Амари. Поклав Мацюсь Амари на своє ліжко, а сам впустив через вікно варту, аби тихенько віднесли ротмістра спати, бо в ротмістра, мовляв, болить голова.

Сидить Мацюсь і відчуває велику втому. Про скільки речей одразу дізнався він. Отже, в чаї в нього так багато мух, бо йому навмисне їх кидають. Отже, лікар приїжджав для того, щоб потім оголосити Мацюся божевільним. Зрозуміло тепер, чому Мацюся кусають блохи. І відомо тепер, що ротмістр має платити за все, що зникає.

Гаразд, але хто платить за життя Мацюся, котрий нічого не робить? Подорожі, кораблі, маяк — усе це, певно, дорого коштує.

А чи справді Амари Мацюсів кузен?

І чи не можна сховатися на такому острові, куди б не приплив жодний корабель, не прибігло жодне щурення, де можна було б лишитися самотнім, цілком самотнім?

Зрозумів Мацюсь одне: довго на цьому безлюдному острові він не залишиться. Коли в ув'язненні Мацюсь вирішив тікати, то й серце йому калатало, думки ширяли в голові, він квапився, боявся, що втеча не вдасться. А тепер зовсім інакше. Йому навіть не спадає на думку, що втеча може не вдатися. Мацюсь цілком спокійний. Побачить, почекає ще трохи, може, щось зміниться.

Поклав Мацюсь на стіл черепашку від Аля й камінець від Алі. І одразу забув про все. Така гарненька черепашка, мабуть, єдина така на світі. Знає Мацюсь, що на березі тисячі черепашок, але цю дав йому Альо й сказав: "Це тобі за те, що ти мене вчиш". І цей звичайнісінький камінець також єдиний на світі. Дала його Аля й усміхнулася — і до камінця, і до Мацюся. В усьому світі немає такого камінця, який заховав би в собі усмішку маленької Алі.

Сидить Мацюсь, хоч уже й ніч. Узяв перо й записав у щоденнику:

"Я гадав, що ротмістр лихий, а він просто дуже бідний. Якби молодий король сказав усе, що думав, і якби я сказав усе, що думаю, може, не були б ми з ним ворогами".

І далі додав:

"Є різні люди на світі".

Поклав Мацюсь голову на стіл і заснув.

Розділ двадцять третій

Мацюсь не розмовляв з вартовими тільки тому, що не знав, як до них заговорити. А він хотів жити з ними так, як жив колись із Фелеком.

І ось одного разу випадково Мацюсь зустрівся з найспокійнішим і найпоряднішим хлопцем з варті. Цей хлопець, як і Мацюсь, часто ходив на берег моря, і не для того, щоб ловити рибу, а так, аби посидіти трохи.

Отож зустрілися вони раптово носом до носа й стали на вузькій стежці.

— День добрий,— сказав Мацюсь.

— Добридень.

— Гарно в лісі.

— І тихо.

— Колись на всьому острові було тихо. Це тільки тепер так сталося. А ви любите тишу?

— Люблю.

— То чого ж у вас завжди такий гармидер?

Питання, певно, було не з приємних. Хлопець не відповів. Не хотів обмовляти товаришів.

— Як вас звати?

— Стефан.

— Мій батько теж називався Стефаном.

— Знаю, вчив я історію.

Слово за словом дізнався Мацюсь від хлопця багато чого цікавого.

У Стефана бідні батьки. Батько саме не мав роботи, отож Стефан і виїхав на острів, щоб допомогти родині. Важко працювати він не може, бо хворіє на серце. Всі гроші надсилає батькові.

— Сумуєте?

— Трошки. Та яка користь з сумування. Так треба.

— Ну, а інші?

— Не знаю до ладу. Один сирота — був у військовому оркестрі. Другий — Кравчук. У сім'ї дев'ятеро малих дітей: обсіли злидні. Третій хлопець — із села. Хотів учитися, приїхав до міста, але нічого не добився. В четвертого — лихий вітчим, вигнав хлопця з дому. Про інших нічого не знаю.

— Послухайте, Стефане, ви курите цигарки?

— Не курю.

— А дим вас не душить, коли інші курять?

— Так, трошки,— закашлявся Стефан.

— Коли хочете, можете спати в мене.

— Дякую вашій королівській величності, хай уже буде, як є.

— Чому?

— Хлопці дошкулятимуть. Скажуть, що підлизуюся...

— Ну, то й хай кажуть.

— Ні, дякую вашій королівській величності.

І хлопець хотів був іти. Сумно стало Мацюсеві:

— Чого ви тікаєте?

— Та-а-к. Коли побачать, дошкулятимуть.

— А хіба зараз не дошкуляють?

— А чого б це? — майже гнівно кинув Стефан. І пішов собі геть.

Прикро стало Мацюсеві, жаль йому хлопця.

Що робити?

Додому повертатися не хочеться, в лісі сумно, а над морем вештаються хлопці з варти.

"Поїду до Алі",— вирішив Мацюсь.

Подався на берег, хотів сісти в човен, коли бачить — немає весел. Біжить Мацюсь до комендатури:

— Весла зникли.

— Зараз знайдемо,— каже ротмістр.— Покликати сюди варту.

— Що ви хочете робити, пане ротмістр?

— Пики бити!

— Я забороняю.

— Тоді — не буде весел.

Повернув Мацюсь додому, похнюпив голову, знітився.

— Ваша королівська величність, я знайшов весло, тільки одне, там, у кущах,— каже Пилип.

— А друге?

— Другого нема. Та я поспитаю й знайду.

— Слухай-но, Пилипе, може, ти взяв весла?

— Я-а-а? — здивувався Пилип.— Я-а-а? Хай мене грім поб'є, щоб я з цього місця не встав, ваша королівська величність.

І чим більше той клянеться, тим більше Мацюсь упевнений, що це саме Пилипова витівка. Пилип метушиться, бігає, розпитує всіх, а ввечері горлає в сусідній кімнаті:

— Це ти, Стефане! Зажди, злодію! То я маю через тебе страждати? То мене мають лаяти?

Слухає Мацюсь: може, Стефан хоч словом озветься. Ні, мовчить.

А наступного дня зник човен. Зірвався з ланцюга і — в море. Хто ж знайде човна в розбурханому морі? Чекають, певно, Альо і Аля — ні, не приїде Мацюсь. Не приїде ні сьогодні, ні завтра. Повернувся Мацюсь у кімнату, наготував торбинку в дорогу. Ось тільки попрощається з горою і вночі вирушить. Що має бути, хай буде.

Сходить Мацюсь на гору, але відчуває якийсь неспокій. Може, знову сталося якесь лихо? Поспішає Мацюсь, майже біжить. Так воно і є — застукав на гарячому: Пилип розкидає ногами дороги для Мацюся могилки.

Раптом сталося те, чого Мацюсь ніяк не міг згодом збагнути. Запаморочилось йому в голові, сяйнуло перед очима, рука стислася в кулак, ударила. Пилип схопив Мацюся

за руку, відсахнувся, та Мацюсь поцілив його в обличчя. І сам відчув удар. Бризнула кров. Тільки тоді обидва схаменулися:

— На,— дав Мацюсь Пилипові носовичка.

Спухле Пилипове обличчя мало лагідний вираз. Хлопець весело всміхнувся. Похитав головою.

— Не гадав я, що королі вміють так молотити.

Мацюсь знав, що це вступ до тривалої розмови, й чекав.

— Коли так, то я вже скажу. Тепер байдуже. Ну, я пускав дим, я зіпсував годинника, я мухи — цілу пригорщу — в суп укинув, я човна й весла вкрав. Дошкуляв, мстив тобі, але й з мене знущалися.

— А я що тобі зробив поганого? — спитав Мацюсь.— Навіщо ти мені дошкуляв?

— Хіба я знаю. От сердило мене, що один — король, а другий — злодій.

— Слухай, Пилипе, ти не сердишся, що я тебе бив?

— Е-е-е, та що це за бійка... Тільки от у носа не слід бити.

— Я не знав. Пробач. Слухай, Пилипе, я хочу тебе попросити: не знущайся з Стефана.

— А хай борониться. Чого він такий тюхтій? Дошкуляють йому, а він нічого. Це дратує.

— Він слабий, кашляє.

— Ну то й що? Адже говорити може? Хай тоді язиком борониться. А то виходить, наче він гордий. Ніби зовсім на мене не зважає.

— То ти не хочеш обіцяти, що не знущатимешся з нього?

— Гаразд, хай буде так!

І вони подали один одному руки.

Розділ двадцять четвертий

Лишив Мацюсь записку ротмістрові, щоб його не шукали. Адже він не бранець, не в'язень. Може робити, що йому заманеться. Для Ради П'яти так буде навіть краще. Вони позбудуться витрат. Амари повернуться додому. Хай усі думають, що Мацюся немає живого.

І Мацюсь вирушив у далеку путь. Темної ночі йде він світ за очі. Взяв з собою лише найпотрібніше. Напрямок у лісі вибрав такий, щоб не могли розшукати його. Простує близько річки, але не берегом, щоб часом його не помітили.

А ліс густий-густий. Тут Мацюся не знайдуть. Досить тільки скочити на п'ять кроків у гущавину і не озиватися, то й нізащо не піймають.

Скільки вже Мацюсь пройшов,— не знає. Де треба продиратися між чагарниками, просувається повільно. Де дорога краща, йде жвавіше. Зрештою, не поспішає. Адже він вільний і безпечний. Мабуть, немає на острові ні диких звірів, ні отруйних змій. Голоду він не боїться, бо знає з прочитаних книжок, які плоди поживні, в яких рослинах сік солодкий, які гриби їстівні, які корінці на смак схожі на моркву й салат.

Спати на деревах зручно, навіть приємніше, ніж у ліжку. Дерева обвиті ліанами, і густі гілки та листя створюють мовби висячі, зручні, зелені й запашні матраци. І впасти

не можна, хоч би уві сні з боку на бік повертався. Щоправда, одного разу Мацюсь упав на м'які куші й трохи подряпав руку.

Йде Мацюсь, іде, не поспішає. Якось цілий день провів на одному місці. Кілька разів учувалися йому голоси переслідувачів над річкою. А раз здалося, наче сурмить сурма. Ну що ж, коли хочуть, хай граються з ним у піжмурки. Як набридне, то повернуться назад.

Першого тижня Мацюсь занотовував, скільки днів перебував в дорозі. А потім перестав, бо навіщо це? Хай собі спливає день за днем...

Аж ось Мацюся знайшло поштове щурення. Зрадів Мацюсь і здивувався: таке маленьке створіннячко, а яке мудре. Мабуть, на щурення хтось напав у дорозі, бо одну лапку в нього було перегризено, і звірятко шкутильгало. Мацюсь промив і перев'язав йому рану.

"Любий Мацюсю,— писала Клю-Клю.— Я вислала сто поштових горішків, але не одержала відповіді. Коли ти перебуваєш не дуже далеко, то повинен був отримати вже десять листів, бо наші жерці кажуть, що на кожних десятеро щурів дев'ятеро гинуть у дорозі — їх жеруть акули, коли щури пливуть морем, або роздирають звірі. І лише один з десятих дістається туди, куди його послано. Напиши, де ти зараз і чи потрібна тобі допомога. І не вішай щуреняті горішка, поки воно само скаже, що відпочило й хоче повертати назад. Війна з білими ще триває. Навіки твоя Клю-Клю".

Отож лікує Мацюсь поштове щурення і чекає, коли воно скаже, що готове вже в дорогу. А щурення вдячне Масюцеві за лікування. Хоч і болить звіряткові, коли рану промивають, але воно лиже Мацюсеві руку й так оченятами кліпає, мовби дякує. І Мацюсеві не хочеться відсилати маленького друга. Тепер він начебто не самотній у лісі безлюдного острова.

Мацюсь заправляє солодким соком воду, кришить листя, корінці й овочі — готує суп, на смак схожий на компот з груш і яблук, а щурення тим часом сидить на задніх лапках, паче білочка, й пильнує, чекає. Вкладається Мацюсь спати, а щурення задки залазить йому в рукав: вистромить носика й так ним поводить, наче телеграфує щось Клю-Клю.

З Мацюсем щурення мандрує сміливо, іноді сідає йому на плече. А на привалі поводить страшенно обережно. Тільки-но щось шелесне — щурення одразу зникає, ховається під листя, а згодом вистромлює носика, ніби питає, чи можна вийти з схованки.

Нарешті лапка в щуреняті загоїлась. Написав Мацюсь листа до Клю-Клю, заклеїв його в горішок і повісив щуреняті на шию. Запищало бідолашне і так сумно глянуло, що Мацюсь одразу зняв йому ланцюжок з шиї. Певно, нема ще в нього сили на дорогу, а може, відчуло якусь небезпеку. І ніяк Мацюсь не пригадає, чи перше щурення так само просило, аби його не відсиляли. Звісно, Мацюсь не звернув минулого разу на це уваги. Бо не шанував тоді звіряти. І спало Мацюсеві на думку, що коли не шанувати малого, то нічого воно й не скаже. А коли шанувати, то навіть камінь і черепашка можуть заговорити. Адже з камінцем від Алі та з черепашкою від Аля Мацюсь розмовляє, то й

щурення, певно, може говорити, бо так носиком водить, так водить навколо. І сяйнула Мацюсеві думка послати щурення до маяка.

Та раптом щурення чогось занепокоїлось. Уночі крутиться в рукаві, чмихає, вдень бігає, підстрибує на трьох лапках, їсти не хоче. Мовби каже, що вже відпочило й хоче рушати. І надіслав Мацюсь листа до Аля й Алі, написавши, що в нього вкрали човна і що він змушений був їх покинути. Ввечері того ж дня одержав відповідь, але трошки замочену, бо горіх було погано заклеєно. Лише кілька слів пощастило прочитати: "Шкода... вчуся сам... шукали... чекаємо".

Поцілував Мацюсь той аркушик паперу, сховав його вкупі з матусиною фотографією і останнім листочком салату, який їла перед смертю канарка (в одному місці знати було навіть сліди дзьобика), та з черепашкою і камінчиком.

Щурення не заспокоїлося: хіба це йому дорога — всього кілька миль? Крутиться, пищить і шукає горішка. Гаразд, вирядив його Мацюсь до Клю-Клю. Самому стало сумно, і подався він понад річкою вгору.

І ось Мацюсь дістався до невеличкого лісового озера, де зустрів диких мешканців острова. Посередині цього озера лежав острівець, на якому трое дикунів набирало воду шкаралупою кокосового горіха. Мацюсь не злякався, а навіть зрадив, коли побачив цих людей. Замахав білою хусточкою до них, а вони тільки дивляться й дивуються.

Лише на третій день сів один з них на дерев'яну колоду й, дуже незграбно штовхаючи її кием, приплив до Мацюся.

Парламентер цей привіз бляшаного гудзика, горілого сірника, шмат чорної нитки й корка від пляшки. Мацюсь збагнув, що це дикуни надіслали викуй, аби він не чіпав їх.

Так познайомився Мацюсь з дикими мешканцями цього острова й лишився жити серед них. Дикуни полюбили Мацюся, піклуються про нього, не дозволяють нічого робити, а самі працюють багато. Лежить Мацюсь цілими днями й тільки думає про різні дива на світі.

Міркує він і про Амари, й про Стефана, й про Пилипа. Надумав записати щось у щоденник, але в нього зостався лиш один чистий аркуш і тільки половинка олівця. Тож не можна писати будь-що. Треба заощаджувати папір, а не так, як те дитя в школі, що може намазюкати дурницю на цілій сторінці чи вирвати аркуш на кульки або на голубів. Міркує Мацюсь, але не пише. "Чи Амари був добрий, чи злий? Чи Пилип може виправитись? Чому ці люди, серед яких я живу, теж дикі, але не людожери? Навіть луків і стріл у них немає". І нарешті записав у щоденнику:

"Є люди спокійні й неспокійні".

Дормеско був спокійний, Мацюсева мама спокійна. Той хлопчик, якого Мацюсь бачив під час війни у хаті, спокійний. Дикуни, серед яких він зараз живе, теж спокійні. Спокійні й церемоніймейстер, і канарка, і Кампанелла. А неспокійний був Фелек, неспокійний Амари й Аля, Пилип і навіть молодий король. І Мацюсь неспокійний. І Клю-Клю. Неспокійні люди провадять війни, а спокійні мусять їх слухатись. Тому сумний король, хоч він і спокійний, змушений був воювати.

І поштове щурення неспокійне, але не таке, як лев. Щурення хоче приносити користь.

І Мацюсь теж.

І записав Мацюсь у щоденник:

"Неспокійна людина може бути доброю або лихою. Якщо на світі буде багато людей неспокійних і добрих, то це чудово. Якщо ж буде більше неспокійних і лихих, то це погано".

Але не знає Мацюсь, що б сталося, якби всі люди були спокійні, якби взагалі не було неспокійних людей на землі. Тримає Мацюсь зошит на колінах, послинив олівець, та не знає, що записати. А мешканці острова сидять навколо, пороззявлявши роти, дивляться на нього, нібито розуміють, що він робить щось дуже важливе. Бояться навіть очима кліпати, аби не заважати. І Мацюсь такий їм вдячний і так їх страшенно жаліє.

Розділ двадцять п'ятий

Бум-Друм не знав, чим закінчилася нарада на острові Фуфайка. Почув лише, ніби Мацюся вислано на безлюдний острів, але й гадки не мав, що той виїхав туди добровільно. Тому Бум-Друм страшенно розсердився на білих королів і оголосив усім їм війну. До нього пристали племена з півночі й півдня, з заходу й зі сходу.

І помчали гінці з краю в край, через ліси, річки, пустелі та гори:

— Всі племена, до зброї!

Жінки зостануться дома, щоб піклуватися про старих і дітей, а всі чоловіки — в дорогу.

Звісно, білі королі швидко довідалися про цю війну. Спершу вони злякалися, але згодом трохи підбадьорилися й домовились, хто скільки має дати воїнів і кораблів. Поважні королі дали по п'ятнадцять тисяч чоловік, а такі собі середні — по п'ять та десять.

І от почалась битва.

Навіть не битва, а жахлива різанина. Багато загинуло дикунів, серед них і Бум-Друм.

Але на цьому війна не скінчилася. За чоловіками пішли в бій жінки.

І почалася друга битва. В історії її названо "Битвою чорних жінок".

Та білі королі злякалися, що жертв буде занадто багато. Адже чорношкірі потрібні білим королем. Завдяки чорним є какао, фіги, фініки, більйардові кульки з слонової кості, каучук, страусові пера, рицина, ваніль, папуги, гарні черепашки, гребінці з черепашок. Рицина, щоправда, не дуже приємна, зате приємно грати в більйард, носити капелюшки з страусовими перами, а коржики з ваніллю так просто чудові. І білі королі вирішили припинити війну. Але саме тоді сталося найжахливіше: Клю-Клю скликала до бою негритянських дітей. Повторюю, це було найжахливіше, бо діти нічому не могли зарадити — вони навіть не дійшли до моря. Понад половина з них загинула в дорозі.

Та раптом у таборі серед голодних, хворих, зневірених дітей, коли вже здавалося, ніби ніщо їм не допоможе, — з'явився Мацюсь, якого викликала Клю-Клю.

Ще перед битвою жінок Клю-Клю одержала поштового горіха й зразу ж вислала чотирьох гінців викрасти Мацюся з безлюдного острова. Поштове щурення привело

гінців до Мацюся. Двох гінців дорогою з'їли акули. А двоє щасливо дісталися до острова. Згідно з наказом Клю-Клю вони висадилися з човна за п'ять миль до землі і пливли під водою, дихаючи через очеретяні трубочки. Боялася Клю-Клю, щоб їх не схопила варта, бо вона вважала, що Мацюсь ще досі перебуває в неволі.

Бідолашний, бідолашний Мацюсь. Як неохоче залишав він свою безпечну схованку, як шкода йому було від'їжджати од своїх друзів-дикунів. Але що вдієш: щось дуже погане відбувається на світі через нього. І кличе його Клю-Клю, аби порадитись, як чинити далі. Коли вже він нічим не зміг допомогти Бум-Друмові, то все-таки має певні обов'язки перед Клю-Клю та вірними друзями-дикунами.

Два тижні тривало лаштування в дорогу. Треба було зіпсувати маяк, щоб уночі панувала темрява. Це виконали гінці. Потому зробили весла, заховали їх разом з човном на березі моря й незабаром вирушили в дорогу.

Залишив Мацюсь засмученим дикунам бляшану коробочку, фарфоровий келих, чотири малюночки, перстень, пряжку від пояса й збільшувальне скло. Ті довго не йняли віри, що Мацюсь насправді залишає їм стільки скарбів.

Ніч була темна.

— Як вам вдалося зіпсувати маяк? — питає Мацюсь.

— Це дуже просто. Акул біля острова немає. Пливли ми під водою, вистромивши очеретяні трубочки, через які дихали. На березі дві години чекали, поки доглядач маяка не пішов з дітьми ловити рибу. Ми перетяли дріт там, де ти нам наказав. А на столі поклали твій лист.

Мацюсь написав старому листа, бо побоювався, що той підозрюватиме в шкоді Аля і сердитиметься на хлопця. А так скаже, наче це щурі перегризли електричний дріт, і ніхто нічого не знатиме.

Ніч була темна.

Море спокійне.

Мацюсь сів біля керма, а гінці-негри на веслах. Якщо все йтиме гаразд, то втікачі за два дні допливуть до материка, а там уже на них чекають королівські слони.

Ніч темна. Так тихо і добре пливати. І пригадує Мацюсь довгі дні, проведені на острові, й розуміє, що хоч було йому тут сумно, проте почував він себе щасливим.

Розуміє Мацюсь, що тепер не житиме спокійно, не матиме часу дивитися на мурашок, кидати камінці в море й розказувати казки маленькій Алі.

На нього чекає важка праця і хтозна-скільки злигоднів.

Розділ двадцять шостий

Завели Мацюся до королівського намету. І хоч був він стомлений дорогою, проте Клю-Клю мусила одразу ж розказати йому, що, власне, сталося. Та, зрештою, Мацюсь побачив це на власні очі. Табір нещасних дітей має жахливий вигляд. Дітям нічого їсти. Всюди плач і зойки хворих. Дітям несила йти далі, а лишатися на місці — це означає загинути. Хто міг, давно вже втік з табору, а решта чекає, що скаже Мацюсь.

— Пригадуєш, Клю-Клю, як ти ганяла білочку на дереві? — питає Мацюсь. — А пригадуєш, як Антекові зуби вибила?

— Пригадую,— каже Ключ-Ключ, а сама навіть не всміхнеться.

Якщо весела вдачею людина раптом стає сумною, то це особливо прикро.

Мацюсь і Ключ-Ключ довго мовчать.

— Скільки дітей у таборі?

— Тепер уже й сама не знаю. Деякі загинули дорогою, деякі розбіглися.

— Як ти гадаєш: витримаєте ще тиждень?

— Мусимо.

— То от що. Не можна гаяти час. Я повинен якнайшвидше дістатися до міста, де є телеграф. Викличу на допомогу білих.

— А чи погодяться вони?

— У нас немає іншого шляху.

— Роби, Мацюсю, що хочеш. Бо я вже зовсім безпорадна.

Коли негритянські діти побачили, що Мацюсь залишає їх, вони страшенно стурбувалися.

— Рятуй нас! — плачуть.

— Не покидай нас! — кричать.

Виліз Мацюсь на дерево, щоб його всі бачили, і каже:

— Не бійтеся. Я повернуся з допомогою. Вам доведеться чекати тиждень, а може, тільки три дні. Чим швидше вирушу я в дорогу, тим швидше прибуду з підмогою.

І діти повірили. Заспокоїлись, а дехто почав навіть співати, та не дуже голосно, бо де той голос у голодного. І Мацюсеві аж моторошно стало, коли він побачив, як йому вірять. Адже найгірше, коли даєш слово щось зробити, а сам не переконаний, що це вдасться.

Дитячий табір розташувався поблизу великої африканської річки, і Мацюсь знав, що в гирлі є порт білих, та й трохи ближче трапляються міста, де має бути телеграф. Поплив Мацюсь за течією швидко-швидко. Стали йому в пригоді мандрівки на маяк. Тепер він відчув, який став дужий, і зрозумів, чого переміг Пилипа. "Я загартований!" — подумав Мацюсь.

І хай Мацюсь голодний, стомлений, і сон змагає його,— він мчить, мов на крилах, наче за ним женуться. Мацюсь сам не знає, чи то страждання негритянських дітей, чи то чесне слово, дане їм, допомагають йому. Мчить Мацюсь на своєму човні, мов вихор. Після півдня лише трохи затримався, щоб підживитися лісовими плодами, й знову в дорогу. Адже на нього чекають.

Трапилося з Мацюсем в дорозі дві пригоди: раз задрімав він трохи, і човен плив сам. Течія віднесла його до берега, і тут Мацюсь мало не попався в пашу до гіпопотама. Добре, що весла уві сні не випустив. Другий раз мало не перекинув човна, коли наскочив на величезного крокодила. Якби в цьому місці Мацюсь шубовснув у воду, даремно б негритянські діти чекали на допомогу.

Аж ось і місто білих над річкою. У місті є пошта. Є гарнізон. Є телеграф. Телеграфіст був іще вдома. Його чепурненький будиночок стояв у садочку поблизу річки. Подумати тільки: там таке лихо, стільки дітей гине, а тут люди живуть собі

спокійно й нічого не знають. Телеграфіст поливає квіти на клумбі, а навколо нього бігає в білому платтячку маленька весела дівчинка, наче Аля, і їсть хліб з медом.

— Ви телеграфіст?

— Я, а що?

— Прошу зараз же надіслати телеграму.

— Зараз, мій соколе? Ще немає дев'ятої. Мені треба полити квіти, поки не почало пригрівати сонце.

— Але я не можу чекати.

Справді, Мацюсь не може чекати. Ось зараз він упаде й засне. І спатиме, може, сто років. А там діти чекають.

— Я король Мацюсь.

— Король Мацюсь?

— Дві ночі не спав... Там гинуть діти. Потрібна допомога.

Телеграфіст ставить на землю поливальницю. Мацюсь хапає її в руки і виливає воду собі на голову, щоб відсвіжитися.

— Швидше, бо я засну.

— Ну гаразд уже, гаразд.

Аж тут дружина:

— Михалю, ти ж не снідав.

— Я зараз повернуся.

— Випий хоч молока.

Але Мацюсь тягне телеграфіста за руку.

— Швидше.

— Та йду вже.

І телеграфіст поспіхом зав'язує собі краватку.

Нарешті, вони біля апарата.

— Ну, а далі що?

— Не знаю,— зітхнув Мацюсь.— Як тільки надійде відповідь, зараз же розбудіть мене.

Бачить телеграфіст, що Мацюсь уже спить.

— Ой лишенько!

Він дзвонить до поліцмейстера, та поліцмейстер іще спить, бо вчора був на балу в губернатора.

Тоді телеграфіст надсилає до коменданта порту телеграму:

"Вранці о восьмій прибув білий хлопець, невідомий, брудний, обшарпаний, страшенно втомлений, каже, що він король Мацюсь, що помирають якісь діти. Потрібна допомога. Він сидить і спить. Наказав розбудити, коли надійде відповідь".

За півгодини відповідь надійшла:

"Негайно перевірити. Викликати губернатора. Посилити охорону, нікуди без нагляду хлопця не пускати. Чекаю повідомлень".

За п'ять хвилин ще одна телеграма:

"Чекаю повідомлень. Король Мацюсь утік з безлюдного острова. Перевірити, чи справді Клю-Клю оголосила війну чорних дітей. Де розташовано її табір? Телеграму подав секретар Ради П'яти".

За п'ять хвилин апарат знову стукає:

"Чи Мацюсь прибув з табору чорних дітей? Якщо так, то де той табір? Скільки там дітей? Що їм треба? Секретар Червоного Хреста".

І ще за п'ять хвилин:

"Негайно повідомити, в якому стані прибув Мацюсь: чи здоровий він. Сумний король".

— Розірватися мені, чи що, дідько його бери,— сердиться телеграфіст, бо вже дзвонить телефон від поліцмейстера.

— Що робить той хлопець?

— Снить.

— Де спить?

— На лавці.

— Чи дихає?

— Дихає.

Знову дзвінок:

— Говорить губернатор.

— Показалися, чи що? Я ж не снідав! То за цілий день жодної телеграми, то — наче світ горить. Хіба в людини чотири руки?.. Гей, ти, хлопче, король Мацюсь, чи як тебе! Дихаєш? Пам'ятай, що треба дихати. Поліцмейстер наказував.

І знову до апарата. А тут під вікнами вже стоять солдати з карабінами наготові. Вбігає перелякана телеграфістова дружина:

— Тікай, стрілятимуть! Дитина в плач.

А Мацюсь спить — ані поворухнеться.

Губернатор порівнює Мацюсеvu фотографію з сплячим хлопцем.

— Мабуть, це він. Щоправда, фотографія минулого року. А хлопці в такому віці швидко ростуть. Та чого б він, зрештою, мав брехати? Телеграфуйте, що це Мацюсь.

І в далекий світ біжить по дротах повідомлення:

"Здається, це справді Мацюсь. Добудитися його не можна. Що тільки розплющить очі, то й знову спить. Прибув на човні сам. Я послав по лікаря, щоб привести Мацюся до пам'яті".

Лікареві вдалося розбудити Мацюся. Опритомнів Мацюсь, зрадів телеграмі Червоного Хреста, продиктував відповідь:

"Треба багато ліків і харчів. Діти хворі й голодні. Поспішайте, бо всі вигинуть. Дітей багато. Скільки — не знаю. В таборі затримався лише на кілька годин, бо страшенно квапився. Був серед ночі. Благаю про порятунок для нещасних. Можете робити зі мною, що хочете, але їм повинні допомогти. Король Мацюсь".

Лікар приклав трубку до Мацюсевих грудей, вислухав його серце й сказав:

— Дайте йому, панове, спокій. Хай спить. Інакше може початися запалення мозку,

й тоді буде гірше — він молотиме всілякі дурниці, й нічого ви не дізнаєтесь.

Мацюсеві дали склянку молока, роздягли його й поклали в ліжку. І він спав цілий день, а прокинувся аж об одинадцятій годині вечора.

Розділ двадцять сьомий

Повідомлення надходили приємні.

Чотири кораблі з провізією вже в дорозі. І хоч проти течії пливати важко, за два дні вони, може, будуть у місті, де зупинився Мацюсь. Один шпиталь відправляють сьогодні: поїдуть двоє лікарів і чотирнадцять сестер-жалібниць. Разом з шпиталем надішлють телеграфний апарат, щоб з самісінького табору можна було давати повідомлення.

Того ж дня Мацюсь написав відозву до білих дітей:

"Любі брати й сестри, білі діти! Зараз випала слушна нагода довести, що ви добрі. Якщо хтось хоче мати права, повинен переконати всіх, що в нього в розум і добре серце. Бідолашні чорні діти в скрутному становищі, тож доведіть, що ви хочете їм допомогти. У вас в гарні платтячка, ви їсте смачні харчі, граєтеся й ходите до школи, поливаєте квіти, маєте хліб з медом. А чорні діти хворіють і помирають з голоду. Кажу вам правду. Бував я в різних краях, на різних війнах. Бачив силу-силенну нещастя. Але все це ніщо порівняно з табором чорних дітей. Вони найнещасніші, бо малі й хворі. Пospішайте з допомогою.

К о р о л ь М а ц ю с ь П е р ш и й".

Кораблі були невеликі, тому й харчів привезли мало. Але для початку й це добре.

Важко змалювати радість негритянських дітей, коли повернувся Мацюсь. Кораблі було вивантажено швидко, і вони негайно рушили назад по нові запаси.

Мацюсь хотів спершу нагодувати найменших, та Клю-Клю порадила підживити спочатку старших, щоб вони могли їм допомагати. Молоко й інші продукти зберігалися в бляшаних коробках, і нічого не треба було готувати. Було надіслано також дуже смачні білі солодкі сухарі, бо діти хворіли на шлунок.

Порядок у таборі був зразковий. Ніхто не штовхався, не бився, не лаявся. Сніданок тривав цілий день. Надвечір було обладнано телеграфну станцію, і Мацюсь надіслав телеграму до Червоного Хреста про те, що чорні діти вдячні за сніданок. А вночі прилетіли два літаки, в яких прибули лікар і найпотрібніші ліки.

Коли за два тижні в табір навідалися відповідальні представники Червоного Хреста, їм не вірилося, що чорні діти ще недавно були в такому жалюгідному стані. Та ряди могил за табором переконали їх, що тут сталося лихо.

Працювали вже аж три шпиталі. Але чорні діти витривалі й міцні, вони швидко видужали, і тепер у двох шпиталях їх тільки купали й стригли. А в хірургічному шпиталі проколювали дівчаткам вуха, щоб вони носили сережки.

Вчитель гімнастики організував оркестр духових інструментів і навчав дітей європейських танців. Чорні діти виявилися такі здібні, що вже за місяць у таборі відбувся перший футбольний матч.

За короткий час було зроблено чимало.

— Що ж, Клю-Клю, ти задоволена? — спитав Мацюсь.

— А ти хіба ні?

Мацюсь зітхнув. Він зрадив, що допоміг негритянським дітям, але шкода йому й безлюдного острова і — правду сказати — тужив він за білими дітьми. З кожною поштою надходять йому листи з вітчизни. То той, то той напише, що радіє з повернення Мацюся, радіє, що він здоровий і працює. Але тут же запитує: "Чому до своїх не повертаєшся?"

Написала Іренка, що "лялька аж до стелі" розбилася. Написав Антек, що йому зле. Написав Стасек, що лишився на другий рік, бо вчитель арифметики несправедливо поставив йому двійку. А внизу Геленка дописала: "Чи пригадуєш, Мацюсю, як ми билися за грибок?"

Що тут казати: кожного тягне додому. Любі маленькі негри, приємно Мацюсеві, що врятував їх і допоміг їм. Але тепер хай Клю-Клю веде далі розпочату справу, бо вона вже досвідчена й дасть собі раду, а Мацюсеві слід повертатися додому.

Хоч би на один день. Походити по столиці, побачити королівський палац і парк. Так давно він їх не бачив.

Отож Мацюсь у справі допомоги чорним дітям лаштувався в мандрівку до Європи. Він поїде на нараду з королями, може, ще щось зробить, аби більше не було воєн.

Сів Мацюсь на корабель. Грає оркестр. Діти стоять на березі річки з прапорами, співають, вигукують: "Хай живе!" — рідною Мацюсевою мовою.

Пливти Мацюсеві зручно. В нього чудова каюта, спить він на матраці. Щастя знову всміхнулося йому.

Аж ось уже й порт. Мацюсь оселився в готелі.

— Що мене знову спіткає? — запитує він себе, мовби знає, що це ще не всі його злигодні.

І тому Мацюсь не здивувався, коли раптом вночі якихось двоє незнайомих у масках заткнули йому уві сні вуста рушником, хусткою зав'язали очі, загорнули в плащ і босого вивели з готелю.

Швидко помчав автомобіль з Мацюсем. "Молодий король наказав мене викрасти,— догадався Мацюсь.— Я в його руках".

Цей справді було так.

Розділ двадцять восьмий

Справді так було.

Молодого короля примусили віддати загарбані в Мацюся землі; навіть порт залишили Мацюсеві. А що найважче — молодому королю було наказано повернути батькові трон і корону.

Коли хтось злий і дужий, то б'ється й робить, що йому заманеться. А коли хтось злий і кволий і несила йому щось зробити — то вигадує тоді плітки. У школі таких учнів називають "плетунами", проте королів називають не плетунами, а інтриганам.

Хотів молодий король влаштувати інтригу, начебто Мацюсь збожеволів. Але це йому не вдалося. Увесь світ побачив тепер, що Мацюсь спритний хлопець і набагато помудрішав на безлюдному острові. Так чудово зарадив собі, так швидко допоміг

чорним дітям.

Дорослі тепер частіше казали, що дітям треба дати права. В деяких школах заведено стінні газети. У кількох містах влаштовано клуби для дітей. Вчителі радились, як бути, щоб учні у класі сиділи тихо, щоб їх не бити лінійкою по руках, не м'яти їм вуха, не ставити в куток. Знову дозволили продавати Мацюсеві фотографії. А за зелений прапор лише лаяли, проте в тюрму не садили. А дехто навіть подекував, що нічого поганого не сталося б, коли б у дітей був свій король.

У місті Кікікор відбувся перший з'їзд школярів — по одному представнику від кожної школи країни. Цей з'їзд став справжнім парламентом.

Отож молодий король-інтриган побачив, що все летить шкереберть. Адже тепер він не король, а лише престолонаступник, а батько старий на все погоджується. І молодий король зібрав таких же, як він, інтриганів, і почали вони потай радитися, що робити з Мацюсем. До зграї молодого престолонаступника належали шпигун, генерал, полковник, начальник в'язниці, двоє адвокатів, дружина міністра й кілька звичайнісіньких лобуряк. Це вони й викрали Мацюся й під чужим ім'ям кинули у в'язницю.

В'язниця, в яку кинули Мацюся, була старою, зруйнованою фортецею, призначеною для найзапекліших злочинців. Тут лише двічі на рік давали каву, а то — тільки воду й чорний хліб. Ніяких прогулянок, лише важкі роботи, найчастіше підземні. Під час праці заборонялося розмовляти. За кожне слово били один раз різкою. Десять слів — десять різок, сто — сто.

Праця під землею скидалася на роботу у вугільній шахті. Довгий підземний коридор, по якому треба кошиками виносити вугілля. Але те, що винесли в одному кінці коридора, в другому інша група в'язнів знову зносила назад. Кожен в'язень бачить, що це марна робота, і працювати йому ще важче. А наглядачі підганяють батогами.

У цій в'язниці Мацюсь познайомився з найгіршими людьми, які тільки зустрічаються в світі. Нічого певного про них він не знав, бо розмовляти заборонено, але досить було глянути на їхні страшні обличчя, щоб про все здогадатися. Кожен інший на Мацюсевому місці помер би від страху, але Мацюсеві довелося стільки бачити в своєму житті, що він не боячись ходив з ними на підземні роботи.

Наглядачам у цій в'язниці платили вдвічі більше, ніж деінде. Адже важко наглядати за такими злочинцями, треба дуже пильнувати їх, та й неприємно жити вкупі з ними. Та й взагалі не дуже хто хотів йти сюди за наглядача; десь половина, мабуть, були такі, які вийшли з середовища колишніх в'язнів. І ці були найсуворіші. Вони знали всі штуки в'язнів, і не можна було перед ними заховатися ні в чому.

Так опинився Мацюсь у страшному пеклі, покинувши край зелених пальм і чудових птахів. Опинився там, де немає жодного листочка, де навколо лише чорний вугільний пил. Мацюсь, якийдихав повітрям моря й лісів, повинен був працювати в задушному підземеллі й спати в кам'яній норі на мокрій цеглі. Мацюсь, який не гірше за Клю-Клю вміє лазити по деревах, плентається тепер крок за кроком, тягнучи на ногах важкі

кайдани. І замість шелесту листя чує свист батога, замість пісень канарки — найогиднішу лайку. Там він їв солодкі— банани, соковиті плоди, а тут хліб із затхлою водою.

Злочинці страшенно здивувалися, коли побачили Мацюся. Один аж не витримав:

— Скільки ти людей убив, що тебе сюди посадили?

І вже хотів Мацюсь відказати, коли інший в'язень застеріг:

— Не відповідай, малий, бо за кожне слово дістанеш різку!

— А ти не втручайся, не здохне він од кількох різок.

Виникла сварка, мало не дійшло до бійки. А наглядач записує на табличці, скільки слів сказав кожний. А оскільки точно важко полічити, то кожному додав кілька зайвих. І записав Мацюся, хоч той нічого не сказав;

Носить Мацюсь свого кошика й дивується, що той кошик такий легкий. А це в'язні замість вугілля кладуть йому куски легкого торфу і лише зверху насипають трохи вугільного дріб'язку. А в кінці коридора інші беруть у нього кошика, і, вдаючи, ніби він важкий, несуть і висипають. А якось увечері один в'язень дав Мацюсеві щось чорне в руки й сказав пошепки:

— Тільки сховай добре.

— Що це? — запитав Мацюсь.

— Цукор,— таємниче кинув в'язень.

Це була грудка цукру, але така чорна, мов сажа. Мацюсь знав, що не їстиме її, але сховав на згадку.

Коли ввечері Мацюсь прийшов до канцелярії, куди його викликали на різки, один в'язень знову тицьнув йому щось у руку: це була засушена квітка конюшини. Довго придивлявся Мацюсь, поки здогадався, що це таке. В'язні жаліли його й дарували, що хто мав найдорожче. А з канцелярії вже лунали крики тих, кого карали. Зрештою настала Мацюсева черга.

— Йди-но сюди, сучий сину! — крикнув наглядач і, схопивши Мацюся за комір, однією рукою підняв його вгору, а другою взяв ремінного батога. Замкнув двері й додав: — Як скажу тобі "кричи", то кричи: "Ой, болить!" Зрозуміло? Не битиму я тебе. Тільки пам'ятай, щоб не виказав мене. Скидай сорочку, швидко. Ну, кричи!

— Ой, болить!— зойкнув Мацюсь.

А наглядач ударив нагайкою по лавці.

— Як тебе звати, бідолахо? — і знову стьоб нагайкою по лавці.

— Ой, болить! — верещить Мацюсь.— Звати мене Мацюсь. Ой, болить, болить!

А наглядач, що вдарить по лавці, то й малює на плечах у Мацюся червоною фарбою такі великі смуги, начебто від ударів.

— Ой, болить! — горлає Мацюсь, бо знову наглядач ударив по лавці й знову намалював йому на плечах смугу червоною фарбою.

— Тепер кричи тихо, наче вже знесилів. А далі знепритомнієш. Твоє щастя, що сьогодні нема начальника, бо не завжди такі штуки вдаються. Ну, а тепер уже тихше. Заплющ очі.

Він узяв Мацюся на руки й, наче зомлілого, виносить до камери.

Ввечері начальник в'язниці перевіряв камери.

— А тут хто?

— Цей малюк, новий в'язень. Зомлів, коли його били.

— Покажись.

Скинули з Мацюся сорочку — показує він плечі при тьмяному світлі ліхтарика.

— Не зашкодить: звикне. Кайдани можна йому зняти: по втече.

Зареготав і вийшов.

— Гей, хлопче! каже Мацюсеві сусіда по камері.— Не прикидайся, адже тобі не болять.

— Ой, болять! — зойкнув Мацюсь, боячись підступів.

— Дурієш: тебе тільки розмалювали. Наглядач заборонив тобі про це казати. Але то лише для начальника. Інакше ніхто б тут і року не протягнув. Вдаються до різних фокусів. Для кволих і хворих є легкі кошики й фарба замість різок. Проте з голосу розпізнають, хто насправді кричить. Чимало ти знаєш, як тут побудеш. За що тебе сюди кинули?

— За великий злочин. Я хотів дати дітям права, і через це багато людей загинуло.

— Скільки — троє, четверо?

— Понад тисячу.

— Так-так, мій синку. І я був колись малим хлопчиком, ходив до школи, а батько, коли повертався з роботи, приносив мені цукерки. Ніхто не народжується в кайданах. Люди самі накладають на тебе оці залізяки.

І мовби на підтвердження тих слів, в'язень брязнув кайданами.

Останньою думкою Мацюся, коли він засинав, було: "Як він дивно це сказав. Сумний король каже приблизно так".

Розділ двадцять дев'ятий

Була в Мацюся така вдача, що ніде не почував він себе погано, аби тільки міг побачити щось нове. Отож і перший тиждень минув для нього швидко, хоч ув'язнення було дуже важке. Наглядач кричав на нього "сучий сину" і грізно розмахував батоном, проте не бив. Кайдани з Мацюся зняли, і він навіть трохи соромився, що став винятком. І злочинці йому тепер видаються не такі страшні. Якщо котрийсь вилається, зараз же інший озветься: "Сорому не маєш, при дитині лаєшся". Ліплять злочинці щовечора з хліба різні штуки і дарують Мацюсеві.

— На, поросся недорізане, грайся.

Хліб треба довго жувати, щоб він став зовсім м'яким, а тоді вже ліпити, що тільки заманеться. В'язні найчастіше ліпили квітки. За це Мацюсь роздав їм у неділю свою порцію цигарок. Мацюсеве життя стало якесь таємниче, але приємне, бо, хоч ніхто нічого не казав, Мацюсь знав, що його люблять.

"Бідолашні люди,— думає Мацюсь,— а тільки дуже дивні".

І їхні бійки були дивні — поб'юються, заюшаються кров'ю, а нема ні в кого злості: начебто з нудьги чи з журби б'ються.

— Одна доля нас б'є,— почув якось Мацюсь.

Довго думав, лежачи на тапчані, що це означає.

За тиждень Мацюся перевели в кращу камеру, де стояла грубка і було Менш холодно. Смішним може показатися, що кращими називалися камери з грубками, яких ніхто ніколи не палив. Проте приємніше, коли стоїть собі така грубка в кутку, і ти сподіваєшся, що, може, колись її напалять. Дехто з в'язнів, щоправда, крав по вуглинці, і коли збиралася пригорща,— а це могло тривати протягом місяця — запалював ту грубку.

Раз на тиждень в'язням дозволялося розмовляти протягом двадцяти хвилин. Найчастіше розмовляли про каву.

— Подейкують, ніби цього року мають давати по три грудочки цукру.

— Ось уже років з десять так кажуть. Може, й мають давати, але самі жеруть, хай їм грець.

Одного разу начальник в'язниці виїхав у службових справах на тиждень до столиці. Начебто нічого не змінилося, але всі радіють:

— Начальник поїхав.

А що з того? Так самоносять кошики з вугіллям, так само кайданами бряжчать, так само нагайка свище й не можна розмовляти. Навіть так само кличуть щовечора на різки до канцелярії; а проте почувають себе нібито вільніше. І в Мацюсеві зажеврила надія.

Надвечір кинувся наглядач до Мацюся!

— А ти що, гадаєш, може, кращий? Думаєш, що дитина? Тут немає дітей, тільки злочинці. Кайдани йому зняли, то він, лобуряка, вже й губи копить! До канцелярії!

Знову кричав Мацюсь: "Ой, вже не буду, ой, болить, болить!", знову лавці перепало, аж гуркотіло навколо. Знову наглядач сказав зомліти з болю, але відніс Мацюся не до камери, а до своєї домівки.

— Слухай, малий, тільки не бреш, — чи це правда, що ти король?

— Король.

— Мені то байдуже, король ти чи ні. Головне, що схожий ти на мого синочка, який помер недавно. Єдине щастя мав я в цьому собачому житті, та й те втратив. Ну, тікай під три вітри, розумієш, бо як ні, то...— І за звичкою, наглядач хльоснув нагайкою в повітрі,— бо як ні, то знай, що тут кожний після року хворіє на сухоти, а за два роки ноги витягає. Зрідка хто п'ять років проживе, і тільки шестеро витримало тут років з десять. Але то дядьки, мов дуби, а не такі горобенята, як ти. Ну, тікай, сучий сину, кажу тобі, як рідний батько.

Наглядач вийняв з скрині одяг свого померлого одинака, переодягнув Мацюся, тричі поцілував на прощання.

— Такі ж очі мав, сучий син, як у тебе, і таку ж гарненьку пику.

І старий заплакав.

А Мацюсь не знає, чи радіти йому з волі, чи щось робити, чи говорити. Так якось дивно йому стало, нібито його звідси виганяють, і він кинувся на шию наглядачеві.

— Забирайся геть! — відіпхнув його наглядач і стьобнув нагайкою по лавці, аж загуло.

Але втекти з камери простіше, ніж з тюрми, оточеної високим муром і ровом з потрійною вартою. Цілий тиждень ховав наглядач Мацюся в комірчині, під дошками, поблизу колишнього майданчика для військових вправ. Чотири дні просидів Мацюсь у сторожовій башті на тюремному мурі. Були саме місячні ночі, і втекти не вдавалося.

Згодом Мацюсь дізнався, що діялося після його втечі. Наглядач заявив у канцелярії, ніби Мацюсь помер під різками.

— І нащо було так бити те щеня? — скривився фельдшер.

— А лихо його знало, що він такий кволий.

— Треба було мене спитати. Хіба ти міг знати, коли ти не санітар? Коли тримають тут освічену людину, то, власне, для того, аби було з ким порадитись.

— Мені вперше дитину дали.

— Отож-бо й воно. Треба було запитати, як бити.

— Начальник бачив смуги на тілі й нічого не казав.

— Бо начальник не вчив медицини. Його справа пильнувати порядку, а за життя й здоров'я в'язнів відповідаю я перед королем і колегами. Так, мій любий, я вчив медицину в професора Капусти. Лисий він був, як коліно, а все від розуму. Колегам моїм, Вірхову і Дженнере, вже споруджено пам'ятники. А я що? Коли треба всипати різок, то й тоді не питаються — кожний діє на свій розсуд. А кому голову потім сушити, щоб папери були до ладу?

Фельдшер налив у склянку спирту, випив, хекнув і записав:

"Дня такого-то й такого-то оглядав померлого в'язня"...

— Як його звати?

Наглядач назвав вигадане ім'я, під яким Мацюся кинули в тюрму.

"...Зріст 1 метр 30 сантиметрів. Років — одинадцять. На шкірі жодного сліду побоїв і жодного синця не знайшов. В'язень гладкий, бо добре годували. Смерть сталася тому, що в'язень у дитинстві курих цигарки і був п'яницею.

Небіжчикові тричі щепили віспу і давали різні ліки з тюремної аптеки, але врятувати його я ніяк не міг".

Фельдшер знову випив півсклянки спирту. Розписався на папері й приклав дві печатки:

— На, бери. А наступного разу, якщо таке трапиться, то напишу звичайно: помер від побоїв. І матимеш халепу. Зрозуміло?

— Зрозуміло, пане професор.

— Ну, вже годі, годі. Випий і ти трохи.

— Красненько дякую, пане професор.

— Ніякий я не професор, а звичайний фельдшер, але вчився в професорів. Дві п'ятірки мав: з анатомії і з хімії. Воду й повітря під мікроскопом бачив. Сам професор мене екзаменував. А лисий був, як коліно...

Прочитав Мацюсь протокол, який йому наглядач приніс до башти.

— Читай, Мацюсю, а коли знову вдасться стати королем, то принаймні знатимеш, як люди мучаться.

Чотири дні провів Мацюсь у башті, де нічого не міг робити, а тільки слухав, як вітер виє крізь шпарки. А п'ятого дня приїхав начальник в'язниці. Зібрав усіх в'язнів і почав кричати:

— Коли до нас приїдуть і питатимуть, чи був поміж вас малий в'язень,— такий хлопчак, то скажете, що ні. Зрозуміло? Коли ж хтось розп'якає — скуштує двісті нагаїв. За мовчання матимете до кави на Великдень по чотири грудочки цукру кожному. Зрозуміло? Не хочу вас обдурювати: цей малий злочинець попав сюди випадково. Ми його вже перевели до іншої в'язниці. Отож кажу вам і нагадую, аби забули раз і назавжди, що він тут був. Зрозуміло? Або двісті нагаїв, або цукор.

— Що тут розуміти. Тільки легше все забути, коли щось вип'єш,— сказав найстарший в'язень.

— Ну гаразд: дадуть вам по чарці горілки.

Розділ тридцятий

— Не розказав я, що це була за пригода з викраденням Мацюся.

— Чого тут довго гадати,— сказали королі,— Мацюся викрав престолонаступник.

Молодий король вдав з себе ображеного.

— Якщо викрав, то шукайте. Правда: не любив я Мацюся. Але чи я один? І між неграми у нього були вороги. Скільки чорних через нього загинуло. Та й білі королі не всі його люблять. Орест сердиться на Мацюся, цісар Пафнуцій ненавидить Мацюся, бо не може прийти до пам'яті від пригоди на острові Фуфайка: втратив сон, часто хворіє і скаржиться на біль у голові.

Та розуміє молодий престолонаступник, що королі шукатимуть Мацюся. І хоч той тепер у тюрмі, проте його можуть знайти. Лише тоді зрадів молодий король, коли почув, що Мацюсь помер. Аж тепер нарешті буде спокій на землі!

А тим часом королі дізналися, в якому напрямку поїхав автомобіль з Мацюсем. Розпитують власника готелю, рибалок-перевізників, робітників порту, матросів.

Одна жінка бачила автомобіль, коли він завертав праворуч. За рогом затримався, бо лопнула шина. Поки невідомі снідали, якийсь малий хлопчак заглянув усередину до автомобіля, та його нагнали; жінка не знає, чи там хтось сидів. Нарешті королі напали на слід, де Мацюся переносили з автомобіля на човен. І ось дізналися навіть про те, яким кораблем плив Мацюсь. Та вся правда розкрилася завдяки простісінькому випадку.

Так часто буває: щось загубиш — шукаєш, шукаєш і не знаходиш. А то раптом,— уже й забув про нього,— воно знаходиться.

Один адвокат хотів написати наукову книжку про в'язнів цілого світу. Скільки в якій країні є в'язнів, за що їх засудили, як довго вони сидять, чи добре з ними поводяться, чи виправляються, чи не помирають. А є такий хороший звичай, коли хтось пише наукову книжку, то йому допомагають інші. Вже років з десять їздив цей адвокат по різних країнах світу, і йому скрізь дозволяли переглядати тюремні папери. Саме

тепер він працював у столиці молодого престолонаступника.

Тихий, у хмарі пилу від старих паперів, які цілими днями перегортає, ввічливий адвокат кожного запитує, чи не заважає часом, за все щиро дякує, сидить собі й пише, підраховує, переписує. Очі від читання йому зіпсувалися — носить дві пари окулярів на носі, але нікого не пізнає. На слугу каже: "пане директор", директорів департаменту хоче дати чайові, бо думає, що то слуга, перо часто вмокає в чай, який йому ставлять з жалю, оскільки зранку він нічого не їсть. Глузують з нього, насміхаються службовці.

— Дурень, гадає, ніби з паперів щось дізнається. У паперах завжди все до ладу.

А вчений адвокат нічого не чує — працює.

— Ласкаво перепрошую, чи не заважаю вам? Ще не читав я лікарських протоколів. Але перепрошую вас, бо, може,— у вас немає часу?

— Нічого. Гей, ти, дай там панові з чотирнадцятої шафи два пуди паперів. Оті запорошені.

— Щиро дякую. То нічого, що запорошені.

Секретар, знуджений роботою, кидає йому перед ніс пожовклі папери. Аж чхнув від пороку.

— Глибоко зобов'язаний вам, пане начальнику.

Та працювала у цьому тюремному відділі жінка, яка прийшла на роботу в новій кофточці, і, побоюючись, щоб не забруднилося її чисте вбрання, взяла, й замінила пожовклі папери найновішими, за останній тиждень, ще й сказала:

— Читайте краще, пане, оці — вони хоч чистенькі. Та й довідаєтесь, пане, що є зараз, а не як було сто років тому.

— Щиро вам дякую за турботу.

Саме в тій купі паперів лежав протокол про Мацюсеву смерть.

"Зріст померлого — 1 м 30 см. Років — одинадцять. В'язень у дитинстві курих цигарки й пив горілку".

У старого адвоката був син, теж адвокат, і батько написав йому в листі про свою цікаву знахідку, про те, що в такому жахливому ув'язненні помер такий малий в'язень:

"Знаєш, любий сину, як я радію, що таку цікаву річ зможу описати в моїй науковій книжці".

А в сина адвоката саянула раптом думка, чи не Мацюсь то часом. Що тут робити? Не дуже йому хочеться їхати далеко, проте, зрештою, вирушає в дорогу.

"Коли це підтвердиться, то я одразу стану найславетнішим адвокатом у світі".

Старий докладно переписав протокол. А син,— хай буде, що буде,— опублікував той протокол у газетах. Що книжка повідомить через десять років — газета оголосить за один день, негайно.

Я не маю змоги багато розказувати про одне й те саме, тому чимало пропускаю.

Молодий престолонаступник викручувався, як тільки міг. Показував папери, але до в'язниці нікого не пускав. Та що тут удієш. Старий король сам дав дозвіл.

Фельдшер викручується, в'язні — ні те, ні се, начальник в'язниці плутає. Видно, що справа нечиста.

Зрештою, про дещо допиталися. Але не про все. Світ дізнався, що Мацюся нема живого.

Ходили різні чутки. Кожен трохи щось знав, а трохи додумував.

А через те, що старого короля дуже шанували й не хотіли заподіяти йому сорому, пустили поговір, ніби молодого короля заплутали, та й, власне, не його самого, а якогось генерала. Адже Мацюсь, мовляв, захворів ще на безлюдному острові, а потім страшенно мучився в таборі чорних дітей і навіть заразився там якоюсь хворобою. Помер Мацюсь не в тюрмі, а в шпиталі, поблизу тюрми. В'язні просто поплутали Мацюся з сином ремісника, що ремонтував помешкання начальника тюрми. Був Мацюсь у в'язниці, але тільки один день.

Генерала, звісно, покарають, хоч він і не винний. Сталося непорозуміння. Молодий король надіслав телеграму, щоб "усунути перешкоду", а генерал зрозумів, нібито повинен викрасти Мацюся.

Власне, винен телеграфіст, бо не там, де треба, поставив кому.

Газети сварилися між собою, і кожна писала інакше про цю загадкову смерть.

"Вбивство чи нещастя? — запитувала найбільша в світі газета.— Перед нами тяжка таємниця. Від усього серця хочемо вірити, що король Мацюсь Реформатор помер власною смертю, що його не вбито. Цей малолітній король, мученик, перший король дітей, хоробрий лицар і захисник чорношкірих, все-таки був смертний, хоч і величний. Бурхливе життя могло підірвати його здоров'я. Він виблиснув, як велика зірка, й згас. Тяжка втрата, гіркі сльози, важкі зітхання. Але удар був би тяжчим, якби він загинув від рук убивць".

Друга газета писала:

"Чи не байдуже? Адже одне правда: Мацюся нема живого. Доки ми не були певні, все було важливе. Кожне нове повідомлення викликало надію чи сумнів".

Третя газета:

"Хай спочиває спокійно. Видатний борець, славетний лицар, орел і лев пустелі. У цьому негостинному світі він лишив нас самотніми".

Четверта:

"Король-сирота. Пам'ятаймо, що голова в золотій короні була головою дитини-сироти. Пам'ятаймо, що під пурпуровим королівським плащем билося журливе серце дитини-сироти".

Мацюсеві пробачили все. Коли одна з газет дозволила собі зауважити, що Мацюсь інколи допускався помилок у політиці, всі накинулись на редактора, і той протягом тижня боявся вийти на вулицю й не ходив до театру, щоб його не набили.

У школах дозволили збирати гроші на пам'ятник Мацюсеві;

Сімнадцять тисяч телеграм надійшло до Мацюсевої столиці:

"Висловлюємо співчуття народів в жалобі".

"У нещасті, яке спіткало вас, радійте з думки, мали такого короля".

"Ваш король домігся найбільшої перемоги: здобув серця усього світу".

Хтось, але вже не пригадую, хто саме, написав, що для вшанування Мацюся було б

добре запровадити в життя хоч одну з його реформ — дати дітям право, одне з тих, за яке він боровся. Але більшість назвала це дурницею: бо, справді, коли здійснити те, що хотів Мацюсь, то діти радітимуть. І це видаватиметься так, наче діти радіють, що Мацюсь помер. А хіба це гаразд?

Діти повинні сумувати, що помер їх оборонець. Та Мацюся й хвалять не тому, що він хотів дати дітям права, а тому, що був великим реформатором.

Розділ тридцять перший

Простує Мацюсь темним шосе до кордону своєї вітчизни. Але не радіє. Прислухається до настирливої думки, що ось, мовляв, і з в'язниці його вигнали. Мав дах над головою, мав хліб — чого ж наглядач змилостивився й примусив його тікати? Тяжке там життя, але чи не важче думати, що робити далі, ніж носити кошики з вугіллям? Працювати все одно треба, бо Мацюсь не хоче даремно, хліб їсти, хоч би й давали. А ховатися він мусить, бо не можна ж повсякчас провадити війни.

І, мовби у відповідь на свої думки, почув Мацюсь пісню соловейка. Став, сперся на огорожу й слухає. "Чому люди не такі, як пташки?"

Увійшов Мацюсь у корчму, трохи перекусив. Надумав і далі йти пішки. Невеликої суми грошей на дорогу вистачить. А повертатися до рідного краю босоніж і пішки — так якось приємніше. Зрештою, коли йдеш, якось краще думається в дорозі.

Про власну смерть Мацюсь дізнався з газети в містечку, повз яке проходив. Так краще. Принаймні його не шукатимуть.

Дорогою з тим і з іншим поговорить, підвезуть його трохи — бачать, що земляк. Тільки набридло Мацюсеві брехати.

— Я сирота. Повертаюся туди-то.

На решту питань відказує:

— Це довга історія.

І найцікавіші далі не розпитують.

Аж ось Мацюсь опинився на кордоні землі, де королював. Упав на коліна й поцілував землю, начебто вітав її чи просив пробачення. Затримав його прикордонник.

— Ти звідки?

— З світу.

— Куди?

— Додому.

— А де твій дім?

— Де мій дім? Не знаю.

— Є документи?

Пригадав Мацюсь, що наглядач в'язниці дав йому якийсь фальшивий документ. Подав той документ прикордонникові.

— Син наглядача в'язниці?

— Ні,— сказав Мацюсь з усмішкою,— син короля.

Го-го! Високого роду. Ну, рушай...

Прикордонник не повірив. А Мацюсеві байдуже. Стомився він. Стомлений і

голодний простує далі. Вже нема ні гроша. Весь його маєток — фотографія матері, така потерта, що лише Мацюсь може пізнати королеву. Весь його маєток — ота фотографія, черепашка, камінець, зачорнена грудочка цукру, недогризок олівця й зошит-щоденник.

Найнявся Мацюсь за пастушка. Тепер він Мартинек, пасе дві корови. Тиха худобина. Любить Мацюся. Люблять Мацюся й люди. Тихий, слухняний, послужливий і сумний; і найсумніший, коли посміхається.

— Мабуть, дитя зазнало великого лиха: з очей видно.

Стоять холодні ранки, а Мацюсь у полі корів пасе. Випадають дощі й град. Стоїть спека, аж язик пересихає. А Мацюсь мовби й не помічає нічого: своє робить.

Жодного разу не спокусився Мацюсь побігти до лісу по суніці, ожину чи інші ягоди, як це робили сільські хлопці. Жодного разу його корови не влізли в шкоду.

А найкраще пізнали Мацюся селяни-господарі, коли якась гарячка звалила багатьох з ніг. Кепська хвороба. Два дні морозить, кістки болять, аж стогнеш, у голові шумить, а кашель такий, що аж груди крає. Потому слабість велика — ледве ноги тягнеш. Один — тиждень хворіє, інший — довше, та в усьому селі хіба що Мацюсь і дня не пролежав. Кожного замінить, кожному допоможе, все вміє.

Селянин шанує здоров'я:

— На око — нікчема, панське дитя, а дужий.

Сподобався Мартинек господарям:

— Лишайся на зиму.

— Гаразд, лишуся.

З хлопцями Мацюсь розмовляє мало, бо хлопці, як завжди:

— А що, а як, а звідки?

— Гордий, не хоче розмовляти.

Пробують залучити його до своєї ватаги:

— Ходімо, дурню, на грушки. Садівник поїхав.

— Не піду.

— Боїшся?

— Не боюсь, але не хочу.

Хлопці свої корови Мацюсеві лишають, знають, що він догляне. Але пропонують плату.

— На грушку.

— Дякую.

— Подякуєш, як візьмеш. Чому не береш?

— Крадена вона.

Ну, якщо сам не бере, то певно, поскаржиться на них. Але не скаржиться.

— Рвав грушки, шибенику?

— Ні.

— А знаєш, хто рвав?

— Може, й знаю, та не скажу.

— Ну й штучка! Глядіть за цим приблудою, господарі. Тиха вода греблі рве.

І садівник грюкнув дверима.

— То що мені — йти? — питає Мацюсь.

— А хіба тобі в нас погано?

— Добре, але садівник сердиться на мене.

— Бо ти впертий. Треба сказати, хто крав.

Мацюсь зажурено посміхається.

Настала зима.

— Чи можна мені ходити до школи?

— Якщо тебе візьмуть, то ходи. Роботи зараз мало.

Йде Мацюсь до школи.

— Знайда прийшов!

Мацюсь не знав шкільних порядків. Заходить разом із хлопцями, сідає на парті.

— Це моє місце, я тут завжди сиджу.

Зганяють хлопці Мацюся з кожного місця — розважаються.

— Тебе записали?

— Куди записали?

Став Мацюсь біля стіни, а хлопці оточили його.

— От бовдур. Хай стоїть. Побачимо, що вчителька скаже. Дзвінок. Учні сидять — чекають.

Заходить учителька.

— Ти хто такий?

— Мартинек.

— Чого ж ти хочеш?

— До школи.

Учні зареготали. Вчителька розгнівалася.

— Хто його сюди привів?

— Ніхто. Сам прийшов. Корови пас улітку.

— І грушки крав.

— Знайда.

— Приблуда.

— Пройдисвіт.

А Мацюсь — мовчить, ніби й не про нього мова. "Пройдисвіт" — так, справді, півсвіта пройшов і проїхав.

Школярі галасують, а вчителька дивиться на Мартинека й намагається пригадати, на кого він схожий.

— Ти мене знаєш, Мартинеку?

— Вперше бачу вас.

— А я тебе десь уже бачила.

— Бо він приблуда.

— Вовкулака.

Клас регоче. І саме тоді вбіг директор школи, який вів урок у сусідньому класі.

— Що це за галас?

Схопив за вуха двох з першої парті, вигнав з класу, звернувся до вчительки:

— Пробачте, але я уроку не можу вести. В школі не повинно бути гармидеру.

Директор погрозив учням лінійкою і пішов.

А вчителька стоїть присоромлена,— от-от заплаче.

— Сідай, Мартинеку, на першу парту. Дайте йому книжку. Вмієш читати?

— Вмію.

Хтось подає Мацюсеві книжку догори ногами, щоб поглузувати.

Мацюсь читає виразно.

— Перекажи.

Мацюсь переказує прочитане своїми словами, але майже нічого не пропускає.

— Ти вчив історію?

— Учив трохи.

— Чув про Павла Переможця?

— Чув.

І розказує більше, ніж є в книжці.

— Візьми крейду й напиши завдання.

Мацюсь пробує — не може.

— Знаєш іноземні мови?

Хлопці здивовані. Вже не сміються, а зацікавлено дивляться на Мацюся. І особливо тихо стало, коли вчителька запитала Мацюся з географії.

— А можеш розказати про рослинний і тваринний світ жарких країн?

Мацюсь дивиться у вікно і нібито бачить усе те, про що розказує. Отакий вигляд у пальми, а такий — у ліани. Отакі плоди фігового дерева, а такі фінікові кісточки. Банани смачні. А такі от кокосові горіхи. Такий вигляд у носорога. О, отакенний буде той носоріг на зріст. Молоді менші, а бувають і ще вищі. Отакі лев, тигр, гієна, леопард, слон, крокодил, мавпи, папуги, канарки.

— Мабуть, сам усе це бачив,— кажуть хлопці.— Так з книжки не розкажеш.

Розділ тридцять другий

Мартинек тимчасово лишився в тому ж класі. Коли надолужить арифметику, то перейде до старшого.

Вчителька лагідно ставиться до Мацюся-Мартинека, але хлопців він чомусь дратує. Випробовують вони його і так, і так; то скажуть щось, аби він засміявся, то котрийсь штовхне його, щоб перевірити, чи вміє Мартинек битися, інший хоче заприятелювати, аби дізнатися, звідки він, хто такий. А може, розсердиться, а може, пустуватиме згодом, коли посмілішає.

— Ти не бійся. Вчителька нічого не зробить. Директор — то інше діло. А вчителька до-о-обра.

"До-о-обра",— казали так, наче жартували.

А між тими випробуваннями завжди хтось кине:

— Приблуда.

Один обзиває: "тиха вода", другий — "підлиза", третій — "панянка".

І Мацюсеві пригадалися його канарка з клітки та вільні пташки безлюдного острова. "Там було так само".

Все це бачить учителька, але думає, що діти згодом звикнуть. Та одного разу якийсь хлопчина навмисне залив Мацюсеві зошит чорнилом. Цього вже було занадто.

— Негідники! — гримає вчителька, аж червона від злості.— Чого ви до нього присікуєтесь? Він кращий за вас, більше знає, то ви йому заздрите?

— А чом нам заздрити? Хіба що на діряві чоботи? — озвався син багатія, який страшенно пишався своєю новою шапкою.

Був це задавака, ледар, але дужий, і хоч хлопці його не любили, проте боялися.

— А ви до нього ставитеся так, наче він цяця якась. Ну чого так дивишся?

— Бо маю очі,— відказав Мацюсь і ледь зашарівся.

— А я не хочу, щоб ти на мене дивився.

Здоровань підвівся з парти, підходить до Мацюся. Мацюсь устав, примружив очі.

— Ти очі не мруж, чуєш?

Мацюсь пригадав бійку на безлюдному острові,

— Ну, чого дивишся?

— Бо маю очі,— повторив Мацюсь і поклав руку на парту біля чорнильниці.

— Хочеш битися?

— Не хочу.

— Хочеш у зуби?

— Не хочу.

— То я тобі зараз дам.

— Не даси.

Учителька біжить на допомогу, але вже пізно.

Мацюсь давно не стригся, і волосся в нього було довге. Здоровань схопив Мацюся за волосся й кулаком щосили стусонув у груди. А потім ударив головою об парту.

— Б'ються, б'ються! — залементував клас.

Збігаються.

Ускочив директор — злий, просто жах. А найбільше сердиться він на вчительку.

— Що це за нові порядки? Працювати не можна. У класі мав бути тихо. Ви дозволяєте бійки під час уроку? Чи не занадто ви добрі? В мене вистачає клопоту з власним класом, а я ще маю ваших хлопців доглядати.

Мацюсь пильно слухає: насупив брови, руки заклав за спину. Вирішив, що повинен допомогти вчительці.

Клас нарешті заспокоївся. Після останнього дзвінка Мацюсь іде до канцелярії.

— Чого тобі? Хіба не знаєш, що до канцелярії заходити не можна? — гримнув на Мацюся директор.

Мацюсь пішов.

— Це надзвичайний хлопець,— каже вчителька.

— У вас усі надзвичайні,— глузує директор,— один відомий художник, другий

визначний математик. А всі вкупі надзвичайно розбещені лобуряки. Вже дві шибки цього літа висадили...

Мацюсь, заклавши руки за спину, прямує додому. Міркує. Аж ось підходить до нього той хлопець, якого директор назвав відомим художником.

— Ти не звертай уваги,— каже хлопець.— Вони відчепляться. Мені теж спершу дошкуляли.

— За що?

— Не люблять, коли хтось уміє що-небудь краще за них.

— Чому?

— Мабуть, через заздрощі. Не всі, звісно, лише кілька, та за ними тягнеться решта. Слухай, я картинку тобі намалюю. Хочеш? Що тобі намалювати? Ти так чудово розказував про дикі краї. Коли б іще раз розказав, то я намалював би тобі Мацюся на безлюдному острові.

І вони глянули один одному в вічі.

— Але ж Мацюсь помер?

— Ну то й що, як помер? Малювати можна. Чи дозволять твої господарі, щоб я прийшов до тебе ввечері?

— Запитаю: певно, дозволять. Вони добрі, мої господарі. Купили книжки і все інше. І чоботи, може, куплять.

— А диви, який той багач свиня. Має нову шапку, то глузує з дірявих чобіт. Добре, що ти з ним не бився. Його батько багатій. А той бовдур приндиться, бо знає, що батько приятелює з директором. Але ми його так натовчемо, що довго пам'ятатиме. Не в школі, а деінде злапаємо. Отже, не забувай про картинку.

— Дякую.

Йде Мацюсь, думає.

"Був королем — правив народом. А тепер не можу зарадити з одним класом. Виступав у парламенті й не соромився, а тепер соромлюся говорити до хлопців. Тепер я розумію, чому Стефан не хотів з ними заводитися. Найгірше, що вони дошкуляють і глузують... Знову казатимуть: "Приблуда, в дірявих чоботях". Ну, то й хай кажуть".

Наступного дня в Мацюся вже був готовий план.

На першому ж уроці він підвівся, попросив слова і каже:

— Я знайда, приблуда, у мене діряві чоботи. Коли ви не хочете, щоб я ходив до школи, можу не ходити. Адже вчителька не повинна мати через мене неприємності. Проголосуємо: якщо більшість не хоче — гаразд, не буду ходити. Не думайте, що я боюся. Може, хтось хоче битися? Будь ласка, але не в школі. Домовимось і битимемося при свідках. У вас так: якщо вчитель б'є — його слухають. Я ж думаю, що краще слухатись, коли не б'ють. І поки діти не перестануть битися між собою, то годі й думати, щоб їх не били дорослі. Знаю, можна інколи посваритися, але треба гуртом розібратися, чия ж правда. Отже, не треба одразу битися.

Під час промови Мацюся залунали голоси:

— О-о-о, як розміркував.

- Що це за лекція?
- Знайда хоче бути нашим професором.
- Божевільний.
- Хай забирається тетя.

І коли Мацюсь нарешті сказав, щоб підняли руки ті, хто його не хоче, більше ніж половина піднесли руки вгору. Тоді Мацюсь сказав так:

— Не думайте, що я не чую, як дехто бурмоче собі під ніс, і не роблю з того ніяких висновків. Я встав і кажу голосно, а ті знають, що неправда їхня, і тому бурмочуть собі під ніс. Отже, хто не хоче, щоб я ходив до школи, хай піднесе руку.

І ліс рук звівся вгору. Вчителька хотіла щось сказати, хотіла затримати Мацюся, але він схопив книжки та зошити й рвучко вийшов з класу.

Дорогою Мацюся наздогнав один з учнів і став просити повернутися, мовляв, сталася помилка — багато хто не зрозумів. Він, мовляв, теж підняв угору руку, бо думав, що треба підняти, аби Мацюсь лишився.

— От побачиш, що тобі вже не дошкулятимуть. Ми знаємо, хто проти тебе всіх підбурював. Ну? Повертайся, Мартинеку. Сам бачиш тепер, який ти гордий. Кажу, сталася помилка, а ти мовчиш. Диви, який ти.

Мацюсь ніби чує й не чує, що каже школяр. Жаль йому вчительки й шкода кидати школу. Але що вдієш? Коли його навіть з найважчого ув'язнення вигнали, то як могли прийняти в школі? Адже відомо: помер Мацюсь. То навіщо ж блукати йому між людей?

Повернувся Мацюсь додому, взяв із схованки щоденника й записав: "Життя гірке",— сказав Валентин. Тоді я не розумів, що це означає. Тепер розумію".

Розділ тридцять третій

Скандал. Ще й який! Ніби в Мацюсеві сидить щось таке, що, де б він не з'явився, зразу ж завдасть усім клопоту. Був королем — відомо, що діялось. Серед дикунів, серед королів, серед дорослих та дітей — усюди він щось починав, усюди змінював звичні порядки, ніби відкривав людям очі.

От і в тихому селі загуло, як у вулику. Утворилося дві партії: проти Мартинека й за Мартинека.

— Той приблуда казав у класі, що вчителя не треба слухатися, коли він б'є. Казав, що битиме всіх, у кого цілі чоботи й нові шапки. А вчителька наказує, щоб його попросили, аби ходив до школи. В одного учня зникло перо: це, певно, Мартинек поцупив, а сам удає ображеного.

Від дітей перейшло на дорослих. Одні хвалять директора, інші — вчительку. Мацюсеві господарі тримають Мацюсів бік:

— Тихий, слухняний, працьовитий, міркує, як старий. Мартинекова правда,— і край.

— Овва, які добродії: на язик добрі, а чобіт йому не купили. А той голодранець хазяйській дитині заздрить на нову шапку.

І починають намовляти один на одного: той п'яниця, той ледар, а той брехун.

— Який батько, такий син.

А були й такі, які казали, що взагалі краще без шкіл.

— Наука тільки розбещує дітей, одвертає від роботи.

— Нема ні пошани до старших, ані поваги до заможних і статечних господарів.

З тиждень отак вирувало в селі. Нарешті Мацюсь повернувся до школи. Ніби вчить арифметику, але не поривається до наступного класу. Повернувся Мацюсь ні покірний, ні гордий — такий, як був. Тільки що не сам тепер повертається додому, а з тим хлопцем, який гарно малює. І на одній парті з ним сидить.

Жодного разу Мацюсь іще не бився, але хлопці якось відчують, що заводитися з ним не варто.

А як же всі здивувалися, коли одного разу Мацюсь сказав, що хоче гратися в сніжки.

Мабуть, пригадав Мацюсь війну у королівському саду.

...— В кого тричі влучили — того вбито. Хто впав — захоплено в полон.

Мацюсь воює разом з іншими, але виходить так, наче він ватажок. Бо коли він щось каже, всі з ним погоджуються. І нікому ніколи Мацюсь не зауважить: "Ех, ти там багато знаєш", — а кожного вислухає і, коли той добре радить, одразу ж погоджується, а коли погано, то дещо змінить так, щоб вийшло добре, або розтлумачить, чому не можна.

— Виберімо генералів, — пропонує хтось.

— Нащо? — питає Мацюсь. — Зробімо краще так: хай кожен п'ять разів кине сніжку в ціль. Запишемо, хто добре влучав, й поділимося на дві рівні партії.

Хлопцям кортить розпочати битву, та все щось заважає: то відлига настане, то сніг надто сухий. А Мацюсь не квапиться.

— Краще зачекати, аби тільки все вдалося добре.

Учні із старшого класу хочуть пристати до них.

— Зараз ні: треба спершу самим спробувати.

Три дні тренувалися й зводили снігові вали.

Ніхто вже не називає Мацюся гордим. Усі люблять його. Він найбільше казок знає, та ще й яких дивовижних.

Зростає Мацюсева слава. І чим далі, то кожен дужче цікавиться, що він за один. Знають, ніби Мартинек син наглядача в'язниці, але де?

— Бачив, Мартинеку, злочинців?

— Чи правда, що можна по очах пізнати вбивцю?

— Чи багато ти подорожував?

Мацюсь спритно звертає розмову на щось інше.

— Слухай, скажи нам, нарешті правду.

— Що? — ніби не розуміє Мацюсь.

— Ну, хоч дай слово, що скажеш.

— Даю вам слово, що, як настане час, усе розкажу.

Ой, не хотів Мацюсь, не хотів, щоб той час наставав. Добре йому вдома й у школі — добре з дітьми. Такі всі любі. Щоправда, є кілька гірших, але й ті стараються виправитись.

— Гадаєш, не знаю, що я забіяка? Хочу стати іншим, але не можу. Кажу собі: з понеділка буде інакше. То хіба ж я винен, що мені не вдається?

А той любить зачіпати інших:

— Коли б я не стримував себе, то лихо було б усім. Сам не знаю чому, але люблю, коли хтось сердиться.

— Тепер уже нічого,— каже третій,— а коли б ти знав, яким я раніше був лобурякою. Чи то пес, чи курка, чи дід, чи кінь, чи дитина — всіх поцілю або каменюкою, або палицею. Ось глянь.

І показує на голові, на руках та на ногах великі й малі шрами.

— Дивись: тут мене кінь хвицьнув. Оце сокирою мало пальця не відтяв. А тут склом від пляшки — ох, кров так і цебеніла. А ось сюди собака мене вкусив, коли я хотів йому до хвоста прив'язати санчата, щоб покататися. Тепер я великий, розумію, а колись — ой лишенько!

Мацюсь радить і так, і так, кожному каже, щоб шанувався, щоб не журився: виправитись можна.

— Найголовніше — тверда воля. Але не зразу можна ту волю виховати, а поступово. Наприклад, хочеш допливти до маяка, та зразу не зможеш, бо втомишся, треба поступово тренуватися...

І Мацюсь починає розказувати про безлюдний острів, ніби сам там був і все бачив.

— Як ти гадаєш, Мартинеку, чи король Мацюсь справді був на безлюдному острові, чи тільки так писали газети?

Часто згадують хлопці короля Мацюся:

— Якби жив король Мацюсь, то директор не смикав би учнів за вуха.

— А отут почали будувати карусель для школярів...

— Пригадуєш шоколад? Але тільки три рази видали, і то не всім.

— А в столиці дорослі ходили до школи, а діти шмагали їх по руках і ставили в куток. Ото було життя!

Сміються хлопці, наче з веселої казки, а Мацюсеві стає дивно. І він замовкає. І зітхає. Відчуває, що минуть незабаром тихі, милі дні без турбот, без боротьби. Дещо Мацюсь відчуває сам, а дещо чує від людей, які читають газети.

А в газетах пишуть, що старий король помер і молодий знову посів його трон. Уклав молодий король союз з цісарем Пафнуцієм та двома жовтими королями. Виник заколот у війську, бо в країні була партія супротивників молодого короля, але той розстріляв бунтівників і заявив, що нікого не боїться. Каже, що королі його ошукали, коли забрали порт. Він назавжди посварився з сумним королем.

— Адже сам підписав угоду,— відказують йому королі.— А така угода називається трактатом, якого не можна змінювати.

— По-перше, не я підписував, а батько. По-друге, Мацюсь підписав на Фуфайці два таких трактати.

— Гаразд, хай так, але Мацюсь був тоді п'яний.

— А хто йому казав напиватися? Зрештою, одне діло, коли він жив, а інше, коли

його немає.

Міністри, послы, різні дипломати пробують умовити молодого короля, але видно з усього, що буде війна, і хтозна, чи не більша, ніж попередні.

"Війна спить",— пригадав Мацюсь слова доглядача маяка.

Війна спить, але кожного дня може прокинутись.

Отже, на уроці, коли вчителька опитувала учнів, Мацюсь навіть не знав, про що йдеться в класі, і ніхто не догадався, яке важливе питання обмірковує Мартинек у ту хвилину.

— Мартинеку, треба бути уважнішим на уроці,— лагідно зауважила вчителька.

— Гаразд, постараюся,— відповів Мацюсь.

Щораз дужчий неспокій огортав Мацюся. Він уже не бавився з дітьми, а серед ночі раз у раз зітхав. Господар зібрався був з ним до лікаря, мовляв, зурочили хлопця.

Аж ось війна прокинулась. І Мацюсь сказав у школі:

— Пані вчителько, більше я не ходитиму до школи. І вам, і товаришам за все дякую.

— А що сталося? — питають усі здивовано.

— Я мушу їхати до столиці,— веде далі Мацюсь, слова йому ледве вихоплюються з горла, а в куточках очей блиснули дві великі сльозини й поволі скотилися по щоках.

Тиша тривала довго. А Мацюсь стоїть біля парти, рукою тре чоло.

— Неправда, що король Мацюсь помер. Я, власне, і є Мацюсь Реформатор, тільки я довго ховався.

Новина була страшенно дивовижна — така, як казка,— проте усі повірили.

Справді, як вони могли так довго не догадатися самі? Звісно, це король Мацюсь.

Розділ тридцять четвертий

Пізня ніч. У королівському кабінеті тихо, тільки годинник цокає. Сидить Мацюсь за столом і ще раз перечитує лист до королів.

Хвилину тому скінчилася нарада з міністрами, на якій спільно складено відозву до королів усього світу.

"Ще не пізно,— пише Мацюсь.— Коли молодий король припинить війни, ми ще можемо домовитися. Годі проливати кров".

І далі:

"Якщо я повернувся з вигнання, де жив спокійно серед добрих людей, то зробив це тому, що не хочу війни. І хай тільки пощастить мені приборкати бурю, я хочу знов віддати корону, і хай народ вибере собі когось і разом з ним керує; я не хочу бути королем".

І ще далі:

"Хоч молодий король зичив мені зла, я не серджусь на нього. Скільки я навчився і скільки зрозумів за цей час! Не хочу хвалитися, але скажу, що хоч я і наймолодший серед королів, проте знаю більше від декого з дорослих. Адже діти не дурніші за дорослих, тільки не мають досвіду. Отож, я навіть вдячний молодому королю, що завдяки йому я здобув досвід і загартував волю. Молодий король знає генералів, а я знаю і солдатів. Молодий король знає порядних, я знаю і вбивць, молодий король знає

дорослих, я знаю і дітей. Молодий король знає людей, коли вони йому кланяються і кричать "віват!" — а я знаю, як живуть і працюють, як б'ються й миряться, як допомагають сиротам".

Мацюсь іще щось закреслює в листі, щось додає, аби краще було й зрозуміліше. На завтрашньому засіданні ще раз порадиться з міністрами і тоді надішле лист королям.

Міністри тепер нові. З старих лишився тільки військовий міністр, міністр освіти та юстиції. Але самі вони змінилися. Коли міністр освіти продавав газети, то познайомився з багатьма хлопцями і тепер має більше досвіду.

— Не дивно,— казав він під час перерви між засіданнями, коли пили чай,— не дивно, що хлопці погано поводитися. Одні, приміром, можуть сидіти спокійно, а інші — ні. Треба влаштовувати їм прогулянки, різні ігри, щоб діти могли бігати й стрибати. Бо інакше вони тікають із шкіл, продають газети, вештаються на вулиці й на ходу стрибають у трамваї.

І міністр юстиції менше тепер говорить про параграфи та книжки:

— Коли я був кондуктором, то так при звичаївся, що одразу пізнавав, хто вихований і платить за квиток, а за ким треба стежити, бо примудриться проїхати задурно.

Глянув Мацюсь на годинник. Простяг руку до листів.

— О, телеграма від Клю-Клю.

Клю-Клю хотіла б приїхати, але бракує часу. Її земляки вже починають споруджувати кам'яні будинки. Самих лише шкіл відкрито шістсот сорок. Радіє Клю-Клю, ох, як радіє, що Мацюсь живий.

І від сумного короля є лист.

"Тепер уже я не буду дурний,— пише сумний король,— не дам себе ошукати".

Підраховує Мацюсь, скільки матиме друзів, якщо не вдасться уникнути війни. І на всякий випадок записує різні думки для відозви до війська, якщо в цьому виникне потреба. Міркує, чи не запросити лорда Пукса: Пукс усе знає й дуже мудро провадив наради королів...

Було б добре написати до вчительки й доглядача маяка. Хай не думають, що Мацюсь про них забув. І раптом він злякався, пригадавши великі мішки з листами, які йому доводилось читати раніше.

Вийшов Мацюсь у сад. Місяць світить. Так гарно й ясно навколо. Мацюсь пам'ятає тут кожний куточок. Отут він з батьком їздив на поні, а тут у малині зустрівся з Фелеком. Де тепер Фелек? Отут пускали фейерверки, а ось ставок, у якому Мацюся шукали, коли він утік на війну. Начебто все так само, але водночас якось інакше.

"Чи це все так змінилося, чи я сам змінився",— думає Мацюсь. І враз йому страшенно захотілось покататися на ковзанах. Повернувся: ковзани лежать на тому самому місці, весь час там лежали. "Де я тільки не був,— думає Мацюсь,— а вони на тому ж місці лежать".

Їде Мацюсь у королівський сад і сам катається на ковзанах при світлі місяця. Має слухність міністр освіти: якщо довго сидиш, то треба потім рухатись.

Спав Мацюсь довго: на королівському ліжку. А коли прокинувся, запитав сам себе,

чи все те, що пережив він, було сном чи правдою.

Близько полудня відправлено листа до королів.

А королі вже знали, що Мацюсь живий, бо про це писали газети. Одні начебто радіють, інші не на жарт злякалися. Боялися, що Мацюсь знову почне щось витворяти. Та одразу ж заспокоїлись, коли прочитали Мацюсеву відозву. Зрозуміли, що він не хоче війни.

І королі кинулись до молодого короля, аби той негайно затримав військо, бо буде лихо, якщо він наважиться переступити кордон Мацюсевої країни.

А молодий король аж сказився від люті. Адже він хотів почати королювання з переможної війни, щоб народ його шанував. Бо народ уже давно не хоче короля. Правда, поки жив старий король, вони ще терпіли. Але досить цього добра. Усюди народи правлять самі, тож і вони хочуть жити, як інші.

— Цісар Пафнуцій мені допоможе,— сказав молодий король на військовій нараді.— Якщо я затримаю військо, то знову почнуться заколоти. Тож уперед!

Молодий король сподівався розбити Мацгося, поки інші королі вирішать, як діяти далі.

Генерали не дуже радіють, бо бачать, що їхні справи кепські, але не хочуть брати на себе відповідальності. Вся надія на Пафнуція. А Пафнуцій злякався жовтих королів. Адже й ті приєдналися до Мацюся.

— Стривай же, то це ти такий,— сердиться молодий король.— Обіцяв, а тепер зрікаєшся?

— То й зрікаюсь, а що ти мені зробиш? Оголосиш війну? Дуже я тебе боюся! Всі проти тебе, бо ти інтриган. Навіть твоє власне військо тебе, не любить.

А сам король нічого не вдіє, коли народ проти нього.

Бачать генерали, що їхні справи кепські. Зібралися на таємну нараду, без короля.

— Припустімо, що нам навіть вдасться перемогти Мацюся. Тоді на нас підуть війною інші королі. А з цілим світом не можна воювати.

Так міркує один. А другий:

— Ні, мої любі, не поб'ємо ми Мацюся. Мацюся любить його військо, а нашого короля не люблять. Ми нападаємо, а вони обороняються. Та ще й добре пам'ятають наше хазяйнування, коли ми того разу перемогли їх. Далися ми їм взнаки. Краще не говорити про перемогу, а подумати, що робити, коли програємо війну.

Аж тут підводиться якийсь огрядний генерал і каже:

— Ех, коли жодний з вас не має сміливості сказати, що він думає, то я скажу за всіх. Адже зібралися ми не для того, щоб обманювати один одного. Скажу відверто: зібралися ми на таємну нараду говорити не про перемогу. Про це можна було радитись разом з королем...— А сам аж сопе, аж очі йому рогом лізуть.— Зібралися ми на таємну нараду, щоб зрадити короля! Тож не марнуймо часу, бо інакше нас схоплять.

Генерали сердяться, що він так одверто сказав.

— Пане генерале, нема у вас права говорити за всіх. Те, що ви називаєте зрадою, хтось інший може назвати, власне, єдиним порятунком для короля.

— Ха-ха-ха,— сміється огрядний генерал,— а хіба король просив, щоб ми його рятували? Ні, панове, не треба прикидатися. Наша таємна нарада є зрадою.

— А що ж робити?

— Є два шляхи: або зв'язати молодого короля й відіслати до Мацюся, або покинути його, а самим вимітатися звідси якнайшвидше.

Генерали радяться, а молодий король уже дізнався про все. Та нічим не може зарадити: проти нього народ, солдати, генерали й усі королі.

Молодий король сідлає коня й мчить прямо до короля Мацюся.

Розділ тридцять п'ятий

Спинив молодий король коня перед окопами й почав махати білою хустинкою. Руки підніс угору — це означає, що він здається. Відвели його солдати до штабу полку, звідти до штабу дивізії. Розуміють, що полонений неабихто. Та лише в штабі армії пізнали, що це сам молодий король. І ось телефонують Мацюсеві до головної квартири.

Головною квартирою називається помешкання великих полководців і короля. Під час миру ті полководці й король живуть у палацах, а під час війни можуть жити й у звичайній хатині, але для гонору кажуть про неї, що це — квартира, та ще й головна.

Мацюсь наказав усім вийти з квартири й лишився віч-на-віч з молодим королем.

— Ваша королівська величність,— каже молодий король,— ви писали у відозві до королів, що вдячні мені, що завдяки мені набули досвіду й загартували волю. Ваша королівська величність не сердиться на мене. Отже...

Молодий король упав на коліна. І Мацюсеві стало прикро й соромно, що той боїться його й стає навколішки.

— Ваша королівська величність, підведіться. Я написав так, як думаю, і ніщо вашій королівській величності не загрожує. Я не буду мститися, а тільки боронитиму свій край.

І знову скликано міністрів на нараду. Хай передусім війська молодого короля повернуться додому. Молодий король залишиться в Мацюсевім палаці, потім буде видно, що вирішить народ.

Але ані військо, ані народ не чекали, що скаже молодий король. Військо зразу ж повернулося до свого краю, а народ оголосив республіку. Молодому королеві вирішено платити пенсію, щоб він не помер з голоду, бо працювати не вміє. Хай робить, що хоче, хай живе, де хоче; тільки заборонено йому вигадувати плітки та інтригувати.

Повертається Мацюсь до столиці, але не звертає уваги ні на вивішені прапори, ні на юрми народу, не слухає ані "віватів", ані гарматних салютів. Знає, що коли щастить, то всі шанують, а справжніх друзів пізнаєш тільки в біді.

Прямо з поїзда Мацюсь їде до парламенту й заявляє, що хай тепер радять самі міністри. А він прохає, аби йому підшукали місце, найкраще на якійсь фабриці.

— Хочу працювати на себе. Найму кімнатку, ходитиму до школи.

Просять Мацюся депутати парламенту, щоб цього не робив. Обіцяють йому платити пенсію щомісяця, хай живе у королівському палаці. Але Мацюсь не згоджується.

Зрештою, хай Мацюсь пише щоденники: що робив, коли був королем. Ці книжки

видрукують, і Мацюсь матиме чимало грошей. Адже таку книжку всі куплять, бо кожний любить читати про королів, про різні пригоди й про розбійників.

А Мацюсь — ні та й годі.

— Найму кімнатку, працюватиму на фабриці і вчитимуся в школі.

Один депутат парламенту мав цигаркову фабрику і захотів узяти Мацюся до себе. Адже коли всі дізнаються про це, то куритимуть тільки його цигарки. Та тут інший вихопився, дає місце Мацюсеві.

— У мене парфюмерна фабрика. На моїй фабриці гарно пахне.

Депутати забули про справи, які мали обговорювати, тільки виривають один у одного Мацюся й сваряться, просто жах:

— Ах ти шахрай,— горлає один,— на твоїй фабриці брудно!

— А на твоїй тісно і темно.

— А твої робітники такі виснажені, що ледве на ногах тримаються.

— А твої машини такі старі, що на них нічого робити не можна.

Та ось підвівся депутат-робітник і каже:

— Не сваріться, панове фабриканти, бо тут парламент, а не базар. Зробімо так: хай кожен дасть лад на своїй фабриці. Виберемо комісію, і ця комісія за місяць огляне всі фабрики: в кого буде найчистіше й найкраще, там Мацюсь і працюватиме. Виношу мою пропозицію на голосування.

— Я згоден,— каже Мацюсь,— але голосувати не треба, бо я піду туди, куди захочу.

Протягом місяця на фабриках аж вирує. Скрізь фарбують, чистять, ставлять нові грубки, щоб добре гріли, проводять електричну вентиляцію, будують нові вбиральні й душові. Майстри такі люб'язні, що аж любо глянути. І за місяць всі фабрики аж блищать. Адже кожний фабрикант хоче мати славу, що в нього працює король Мацюсь.

Проте парламентська комісія, оглянувши все, не знала, яку фабрику вважати кращою. А Мацюсь усміхається й каже:

— Щиро дякую, що ви так старалися. Та я сказав, що піду туди, куди захочу. І я вже підшукав собі місце.

І вибрав Мацюсь невелику фабрику на околиці міста. І почав там працювати. Та не знав Мацюсь, що коли працюєш на фабриканта, то не можна до школи ходити, бо бракує часу. Тому він домовився, що тимчасово працюватиме цілий день, а коли вже навчиться чогось, то намагатиметься швидше закінчити роботу й раніше повертатиметься додому. Всі погодилися, бо знали, що Мацюсь справедливий і не обдурить.

А тим часом Мацюсь найняв маленьку кімнатку на горіщі й живе там тихенько. Хазяїн поставив йому залізну грубку, й Мацюсь сам готує собі сніданок.

Багато клопоту мав Мацюсь у господарстві. То йому щітка потрібна, то каструлька, то цебрик, то те, то інше. Все треба купувати, а воно дороге коштує.

Встає Мацюсь раненько, стелить ліжко, чистить черевики, одяг, запалить грубку, воду нагріє, підмете кімнатку, горобцям крихти висипле, налле кави в баклажку на другий сніданок. Приємно, що все сам зробив. Швиденько чай вип'є — квапиться, бо

незабаром гудок фабричний. І знає Мацюсь, кого зустріне дорогою, що побачить. На сходах зустріне Янека, який іде до школи, й скаже йому: "День добрий". На подвір'ї візник чистить бричку. Сторож відмикає браму. З крамнички вибіжить собака й метляє хвостом, нібито й він знає, що треба привітати Мацюся.

Спершу набридали Мацюсеві сусіди. Стануть, дивляться, пальцями показують:

— О, Мацюсь іде.

— Дивись, то король Мацюсь.

Та такі вже роззяви на світі, що довго нічим не цікавляться. Вабить їх усе, що бачать уперше. Будь-яка дурниця їх зацікавить, але тільки на короткий час. Тож і ці швидко відчепилися — вже навіть не помічають Мацюся. Велике диво: такий самий хлопчисько, як і всі інші. Так само йде на фабрику з баклажкою, а ввечері засмальцьований повертається додому.

Зате порядні люди що далі, то більше шанують Мацюся. І часто старші робітники вітають його перші, а одна дівчинка щодня приємно всміхається й лагідним голосом промовляє:

— День добрий!

Мацюсь її не знає, не чув навіть її імені. Але враження таке, начебто він давно знайомий з нею й наче та дівчинка добра й лагідна.

Пробували на фабриці давати Мацюсеві легшу роботу, але він обурився.

— Якщо я кволий, то пошукаю собі іншого місця. А так робитиму те, що й інші. Не хочу бути винятком.

Перелякалися: не хочуть втрачати Мацюся.

І так сталося, що і в будиночку, де живе Мацюсь, і на фабриці, де він працює, навіть на вулиці — всюди стараються люди, щоб не втратити Мацюся.

Раніше багато було п'яниць, злодіїв, розбишак. Поліція повсякчас мала роботу. Намовляння, крики, скарги. Тепер все затихло. Хтось у вікнах поставив горщики з квітами — і зараз же всі прикрасили вікна квітами: приємно буде Мацюсеві. І двірники чистіше підмітають вулиці. І хлопці перестали кидатися камінням.

І ось одного разу Мацюсь знайшов за клямкою дверей такого листа:

"Любий королю Мацюсь, мій тато був дуже лихий, бив матусю, бив дітей, лаявся і грошей не давав нам. А тепер став добрим і лагідним. І він каже: "Мацюсь навчив мене, як треба жити". Щиро дякую тобі. З о с я".

У конверті була картинка. Літери трохи незграбно написані. "Певно, від тієї дівчинки", — подумав Мацюсь. І справді, цілий тиждень не зустрічав її: ходить іншою вулицею, мабуть, соромиться.

Розділ тридцять шостий

З'явився якийсь Фелек, брудний, обідраний, худий і нещасний. Коли хтось завжди тихий і сумний, то це нічого; а ось коли людина весела за вдачею — і так раптом змінюється, то її дуже шкода.

— Фелеку, що з тобою?

А Фелек мовчить, тільки сльози котяться в нього по брудному обличчю.

— Скажи, Фелеку, чого ти такий?

Фелек знизав плечима. Не хоче говорити. Певно, соромиться. Гаразд. Треба йому допомогти.

— Маєш помешкання?

— Маю: під мостом, над річкою.

— Голодний?

Мовчить.

— Роботу маєш?

— Не вмію працювати.

— Я теж не вмів. Хто хоче, все зможе.

— Я не вмію хотіти.

— То навчисься.

І Фелек лишився в Мацгося. Живуть разом. Уранці Мацюсь устає, а Фелек лежить. "Натомився, бідолаха, хай відпочине".

Фелек відпочиває, а Мацюсь і на нього й на себе працює. Маленького заробітку не дуже-то вистачає. Продав Мацюсь батькового годинника і далі хазяйнує. Коли Мацюсь перестав бути королем, то скарбник віддав йому батьків перстень з брильянтом, материні сережки й оцей годинник, що його Мацюсь тепер продав. Для себе не продав би пам'ятку. Але для Фелека треба було купити ліжку, одяг, ну, і на прожиток треба гроші.

Фелек сидить удома, курить цигарки. Купує дурні книжечки й начебто читає, а насправді цілий день б'є байдики.

Тож страшенно Мацюсь зрадів, коли Фелек захотів піти на фабрику.

— А чи мене приймуть?

Мацюсь завчасно переговорив з майстром, але не хотів перший Фелекові сказати про це, щоб той часом не подумав, ніби він Мацюся обтяжує. Ще й зараз Мацюсь спитав:

— Може, хочеш іще трохи відпочити?

— Ні.

Тепер вони ходять на роботу вдвох.

Не минуло й місяця, як Фелек став бадьорішим, повеселішав: співає, посвистує, жартує.

Працюють хлопці поруч. Цілий тиждень вони не розлучаються. Тільки в неділю Мацюсь лишається дома, а Фелек на весь день кудись зникає. Повертається, мабуть, пізно, бо в понеділок Фелек страшенно заспаний, але о котрій годині приходить, Мацюсь не знає, бо двері лишає відімкнутими, а сам лягає спати.

Не питає Мацюсь, де Фелек проводить неділю, бо не хоче, щоб той питав його, що він сам робить удома.

А Мацюсь писав. Писав і ховав написане під білизну, на самісіньке дно шухляди. Була це нібито казка й нібито правдива розповідь. Щось таке, чого Мацюсь не хотів розкривати, поки зовсім не закінчить.

Одного разу між хлопцями мало не виникла сварка. І саме в понеділок.

Прокинувся Мацюсь рано, дивиться: всю підлогу забруднено. Накидано недокурків. Чорнило на столі розлите. Прикро стало Мацюсеві, бо сам вишарував підлогу в суботу.

— Ти ніг не витер,— каже Мацюсь до Фелека.

— Знаю, що не витер. Звісно: я не такий делікатний, як ти. Не було кому мене вчити порядку. Але якщо хочеш, мозку вибратися. Коли я тобі набрид, можеш мене вигнати. Ти тут хазяїн. А я живу з твоєї ласки.

— Ти мій гість.

— Гарний гість, коли бруднить підлогу й чорнило розливає.

Не хоче Мацюсь, щоб Фелек вибрався, тому нічого йому більше не каже. А Фелек на цьому не заспокоївся. І дома, и на фабриці до всього чіпляється, наче неодмінно хоче посваритися. Шукає причіпки.

Тиждень він веселий, як і колись, а дні зо два, зо три свариться. За будь-що. За молоток, за стілець, за вішалку для пальта.

— Я тут завжди пальто вішав. Який шалапут мою вішалку зайняв?

А сам знає, що то висить пальто майстра. Навмисне каже так.

Усі навкруги мовчать, не хочуть засмучувати Мацюся. Але бачать, що Фелек забагато собі дозволяє.

Видно, що Фелекові хочеться кинути роботу, але він не каже про це, а чекає, щоб його вигнали.

А Мацюсь чи не помічає, чи вдає, ніби нічого не бачить,— робить своє, часом тільки озветься:

— Дай спокій, Фелеку, годі, Фелеку. І чого ти хочеш?

О, добре бачить Мацюсь: Фелек, наче те поштово щуреня.

Неспокійний, час йому в дорогу.

І настав той страшний понеділок, останній.

Ще дорогою Фелек почав лаяти фабрику, ту паршиву будку, до людини здоров'я й силу втрачає. У майстрів, мовляв, полова в голові. Машини попсовані, інструмент поламаний.

— Вибрав же ти собі фабрику нівроку.

— Я тебе, Фелеку, не примушую. Пошукай десь іншої роботи.

— Як захочу, то не питатиму в тебе дозволу.

Ідуть далі. Не розмовляють.

Почався звичайний понеділковий робочий день. Мацюсь стоїть біля свого верстата й думає про казку, яку вчора закінчив.

"Прочитаю Фелекові, може, заспокоїться".

Адже це, має бути казка, яка навіть найгірших людей виправить. Пишучи її, думав Мацюсь і про дикунів, і про молодого короля, і про товаришів по в'язниці.

І так він собі думає про казку, а руки самі працюють. І не бачить Мацюсь, не чує, що коло нього діється. Аж раптом пролунав Фелеків крик:

— Хай майстер сам працює! Думає, що мене купив. Овва, дуже я його боюся! — І

далі: — Дурень, майстер — дурень! Старий осел! Бовдур!

І ще, й ще лається.

Аж ось Фелек замахнувся на майстра.

Мацюсь підскочив, схопив Фелека за руку:

— Фелеку, облиш! Що ти робиш?

А Фелек щосили штовхнув Мацюся.

— О лишенько!

— Зупинити мотор!

— Скинути пас!

— Рятуйте!

Все тривало якусь хвилину. Зупинили машину. Лежить Мацюсь у калюжі крові.

— Живий...

— По лікаря...

Стоїть Фелек, дивиться, дивиться, очі протирає, знову дивиться. Але робітники відступили від нього й теж дивляться. Кожен боїться рушити з місця, тиша, ніхто ані слова не скаже.

Чекають.

Та був поміж них один старий робітник, який за тридцять років праці надивився всього. Він перший наважився голосно скарати те, що вже знали всі:

— Загинув...

Лежить Мацюсь у лікарні, в окремій кімнатці.

Операція вдалася: Мацюсь опритомнів. Потиснув руку лікареві — дякує, що ще живий. Кепсько було б, якби помер зразу. Треба йому ще щось сказати. Примружив Мацюсь очі, намагається пригадати, що саме хотів сказати. Дуже слабкий Мацюсь. Заснув, знову прокинувся.

— Принесіть, будь ласка, мої пам'ятки.

Мчить автомобіль до Мацюсевої кімнатки.

Все місто знає, що Мацюсь опритомнів, що є надія...

— Врятуємо Мацюся,— кажуть лікарі,— повинні врятувати.

Привезли Мацюсеві коробочку, де лежали загорнуті в зелений папір черепашка, камінчик, зів'ялий листочок, чорна грудочка цукру, фотографія матері, перстень з брильянтом та сережки королеви.

Ліва рука в Мацюся була ціла. Бере він свої пам'ятки, оглядає їх і всміхається.

Все місто знає, що Мацюсь усміхнувся.

— Спить. Прокинувся. Пив молоко.

Радіють діти, радіють лікарі — все місто радіє.

— У Мацюся знову гарячка.

У місті — сум.

— Знову гарячка.

— Покликав до себе Фелека.

Думали, що Мацюсь забув про Фелека. Адже Мацюсеві потрібен спокій. Якщо він

побачить Фелека, може розхвилюватись. Хай Фелек буде поблизу, але до Мацюся його не варто впускати. Може, Мацюсь забуде. Мацюсь заснув. А як очі розплющить — дивиться так, мовби на щось чекає. І таки дочекався.

— Чи приїхала Клю-Клю?

Так, Клю-Клю вчора приїхала. Як тільки телеграф приніс сумну звістку, Клю-Клю кинула все й — літаком, кораблем, залізницею — прибула до Мацюсевої столиці.

Раптом Мацюсь голосно проказав:

— Покличте Клю-Клю й Фелека.

Ті впали на коліна біля Мацюсевого ліжка.

Фелеку, не журися. Клю-Клю, це моє останнє прохання...

Тиша. Стомився Мацюсь.

— Візьми, Фелеку, оцей перстень. Клю-Клю хай візьме сережки. Тобі, Фелеку, важко тут жити. Їдь з Клю-Клю. А як виростете...

Закашлявся Мацюсь... На усміхнених устах виступила кров... Заплющив Мацюсь очі й вже не розплющив...

І все місто знало, що Мацюсь помер.

І весь край.

І весь світ.

На високій горі безлюдного острова поховано Мацюся. Альо й Аля прикрасили могилу квітами. А над могилою співають канарки.